**T.C.**
**ERCİYES ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**
**İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

# BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE

**Hazırlayan**
**Abdullah Ömer YAVUZ**

**Danışman**
**Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

**Yüksek Lisans Tezi**

**Temmuz 2015**
**KAYSERİ**

**T.C.**
**ERCİYES ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**
**İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI**

# BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE

**(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan**
**Abdullah Ömer YAVUZ**

**Danışman**
**Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

**Temmuz 2015**
**KAYSERİ**

# BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

**Abdullah Ömer YAVUZ**

# YÖNERGEYE UYGUNLUK

"Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile" adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan
**Abdullah Ömer YAVUZ**

Danışman
**Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

Anabilim Dalı Başkanı
**Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT**

## KABUL ONAY

Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU danışmanlığında Abdullah Ömer YAVUZ tarafından hazırlanan "**BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE**" adlı bu çalışma jürimiz tarafından, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 03/07/ 2015

Jüri:

Danışman : Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU

Üye : Prof. Dr. Yusuf BENLİ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Osman ORAL

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu 26/06/2015....tarih ve....13.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

26/06/2015

Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Enstitü Müdürü

# ÖNSÖZ

İslam düşünce ekolleri olan mezhepler, teşekkül süreçlerinden kurumsal formlarına kadar tefekkür dünyasına doğrudan veya dolaylı etkileri olmuştur. Mezhepler, barındırdığı ana yolları ve ara bağlantıları ile itikâdî, siyasi ve fıkhî düzlemlerde düşünceyi sistematik forma dönüştürmüşlerdir. İslam düşüncesinin öne çıkan mezheplerinden birisi olan Mu'tezile, görüşleriyle bugün dahi gündem oluşturan bir konuma sahiptir. Mu'tezile, köklerini aldığı geniş bilgi havuzundan, felsefî birikiminden ve İslam'ı anlama metodolojisinden dolayı ilk asırlardan günümüze değin pek çok ilim adamının ilgisini çekmiş, lehte veya aleyhte değerlendirmelerle karşılaşmıştır.

Mu'tezile'nin teşekkül süreci, gelişimi ve öne çıkmış şahsiyetleri üzerine araştırmalar yapılmış olup halen de devam etmektedir. Yıldızının parladığı devirler, birikiminin zirveye ulaştığı zamanlar çalışmalara konu olmuştur. Bütün bu çalışmalarla birlikte Mu'tezile'nin, zirveden irtifa kaybettiği, gözden düşmeye başladığı dönemlerdeki durumu, yapılan analizlere rağmen hâlihazırda incelenmeyi beklemektedir. İslam düşüncesine yön vermiş, pek çok düşünce ekolünü etkilemiş, mezheplerin oluşumuna katkı sunmuş, düşüncesinin temelini akılcılığın oluşturduğu bu mezhebin tarihsel seyrinin bütün yönleri ile ortaya çıkarılması, düşünce tarihinin üzerimize yüklediği bir vazife olarak telakki edilebilir.

Tezimiz, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına Sasaniler'den (30/651) sonra tek başına hâkim olan Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluş devri olan Tuğrul Bey döneminde, Mu'tezile'nin araştırma konusu olarak incelenmesini ele almaktadır. Konuyla ilgili yapılan kısmi değerlendirmelerle birlikte puslu kalmış bu döneme dair sorular hâlihazırda cevabını aramaktadır. Siyaset ve Mu'tezile ilişkisi açısından yeni bir pencere açılabilecek Tuğrul Bey döneminde, mezhepler arası ilişkilerden, Mu'tezile'nin konumuna değin pek çok mesele üzerinde düşünülmeyi hak etmektedir. İlhamını buradan alan araştırmamız, mesele edindiği dönemde Mu'tezile düşüncesinin doğru ve isabetli bir şekilde değerlendirilebilmesine bir nebze olsun katkı sunmayı amaçlamıştır.

Giriş bölümünde çalışmanın yöntem ve kaynakları üzerinde durulduktan sonra Mu'tezile mezhebinin panoroması oluşturulmuş, temel olması açısından doğuşu,

gelişimi ve itikâdî görüşleri ele alınmıştır. Birinci bölümde Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna etki eden Türk Tarihi ana hatları ile hatırlatılıp sosyo-kültürel yapının devlet geleneğine olan etkisi üzerinde durulmuş, Selçuklu Devleti'nin inşa süreci ve Tuğrul Bey'in bu süreçteki konumu değerlendirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devri olan Tuğrul Bey döneminin sosyo-kültürel ve sosyo-politik yapısının incelenmesi, Mu'tezile'nin bu süreçteki konumunu daha doğru anlamak adına gerekli olmuştur. Tezimizin ikinci bölümünde ise Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile düşüncesinin genel seyri, Mu'tezile ve diğer mezheplerin yapısı ve birbirleri ile ilişkileri, Mu'tezilî şahsiyetler ve bunlar arasında Vezir Kündürî ve uygulamaları ele alınmış, konu bütünlüğünün sağlanması amacıyla Tuğrul Bey sonrasında Mu'tezile'nin durumu kısaca incelenmiştir.

Bu düşüncelerle başlayıp yürüttüğümüz çalışmamız, bazı katkılar olmasa zor bir hale dönüşebilirdi. Bu katkıların sahiplerini burada bir bir zikretmek keşke mümkün olsaydı. Herşeyden önce bu araştırmayı bana tavsiye eden, yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Muharrem Akoğlu'na; bu süreçte kaynaklara ulaşmamda emeği olan hocam Prof. Dr. Yusuf Benli'ye; hatırı sayılır yardımlarından dolayı Prof. Dr. Adil Yavuz'a ve Arş. Gör. Mustafa Derviş Dereli'ye, alışılagelmiş bir değininin ötesinde şükranlarımı sunmak isterim.

**Abdullah Ömer YAVUZ**

**BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE**

**Abdullah Ömer YAVUZ**
**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,**
**Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2015**
**Danışman: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

# ÖZET

Türklerin tarihte kurduğu en büyük devletlerden birisi Büyük Selçuklu Devletidir. Tuğrul Bey, bu devletin ilk hükümdarıdır. O, siyasal kavgaların bitmediği coğrafyada devletini güçlendirmek istemiştir. Sözünü ettiğimiz bu coğrafya, farklı nedenlere bağlı olarak çok renkli bir mezhep yapısına da sahiptir. Hanefîler ve Şafiîler arasında uzun süredir devam eden bir mücadele vardır. Farklı mezhepler de bu iki mezhebin yanında blok oluşturmuşlardır. Tuğrul Bey döneminde bu kadim mücadele Mu'tezilîler ile Eş'arîler üzerinden yaşanmıştır.

Mu'tezilî olan Vezir Kündürî, Tuğrul Bey tarafından göreve getirilmiştir. Kündürî öncülüğünde yürütülen Rafızî, Eş'arî-Şafiî, Sûfî kitlelere yönelik politikalar Selçuklu Mihnesi olarak adlandırılır. Mu'tezile düşüncesinin devlet destekli olarak yüceltilmesi devlet aklı ve stratejisi gereği olarak değerlendirilmesi gereken bir husustur. Tuğrul Bey döneminin sonuna kadar devam eden bu süreçte Kadı Abdülcabbâr'ın öğrencileri olan Mu'tezilî ilim adamları yetişmiştir. Tuğrul Bey'in vefatı ile Sultan Alparslan iktidara gelmiş ve Kündürî'yi idam ettirmiş, uygulamalarına da son vermiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Selçuklular, Tuğrul Bey, Vezir Kündürî, Mezhep Hareketleri, Mu'tezile, Eş'arîlik.

**MU'TAZİLAH IN THE PERIOD OF TUGHRUL BEG WHO IS THE SULTAN OF GREAT SELJUK STATE**

**Abdullah Ömer YAVUZ**

**Erciyes University Institute for Social Sciences,**
**Master Degree Thesis, July 2015**
**Supervisor: Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU**

# ABSTRACT

One of the largest states which were established in history by Turks is the Great Seljuk State. Tughrul Beg was the first ruler of this state. He wanted to strengthen his state in a region where ongoing political fight. Mentioned this region had a very colorful secterian structure due to the different reasons. There had an ongoing struggle between Hanafis and Shafi'is. Different sects created the block next to these two sects. Therefore, this ancient struggle experienced over the Mu'tazilites and Asharis in the period of Tughrul Beg.

As a Mu'tazilite, Queen Kunduri was appointed by Tughrul Beg. The politics which carried out under the leadership of Queen Kunduri towards Rafidite, Ashari-Shafi'i, Sufi groups was called the Selhuk Mihna. Apotheosis of the Mutazila thought with the state-supported should be considered as a state intelligence and strategy. Mutazilite scholars who are Qadı Abd al-Jabbar's students were trained in this process which lasted until end of the period of Tughrul Beg. Sultan Alp Arslan came to power with Tughrul Beg's death and executed Queen Kunduri, terminated his applications.

**Key Words:** Seljuks, Tughrul Beg, Queen Kunduri, Secterian Movements, Mutazila, Ashari.

# İÇİNDEKİLER

## BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE

**BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... I**
**YÖNERGEYE UYGUNLUK ..... II**
**KABUL ONAY ..... III**
**ÖNSÖZ ..... IV**
**ÖZET ..... VI**
**ABSTRACT ..... VII**
**İÇİNDEKİLER ..... VIII**

**GİRİŞ**
**1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI ..... 1**
1.1. Yöntem ..... 1
1.2. Kaynaklar ..... 4
**2. MU'TEZİLE MEZHEBİ ..... 10**
2.1. Doğuşu ..... 10
2.2. Gelişimi ..... 15
2.3. Temel İtikâdî Görüşleri ..... 19

**BİRİNCİ BÖLÜM**
**BÜYÜK SELÇUKLULAR VE TUĞRUL BEY DÖNEMİ**

**1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE KADAR TÜRKLER ..... 24**
**2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU ..... 27**
2.1. Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışı ..... 27
2.2. Selçuklular'ın Devletleşme Çabaları ..... 33
**3. TUĞRUL BEY ve DÖNEMİ ..... 38**
3.1. Tuğrul Bey'in Kimliği ve Kişiliği ..... 39
3.1.1. Yetişme Tarzı ve Eğitim Süreçleri ..... 40
3.1.2. Kişilik Özellikleri ve Politik Karakteri ..... 41
3.2. Tuğrul Bey Dönemi Sosyo-Kültürel Yapı ..... 43
3.3. Tuğrul Bey Dönemi Sosyo-Politik Yapı ..... 53
3.3.1. Tuğrul Bey'in Dış Politikası ..... 54
3.3.1.1. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler ..... 54
3.3.1.2. Büveyhîler ile İlişkiler ..... 56

3.3.1.3. Abbasiler ile İlişkiler ..... 57
3.3.1.4. Fatımîler ile İlişkiler ..... 61
3.3.2. Tuğrul Bey'in İç Politikası ..... 64
3.3.2.1. Merkezi Güçlendirme Siyaseti ..... 64
3.3.2.2. İç İsyanlar ve Hanedan Üyeleri Arasındaki Mücadeleler ..... 65
3.4. Tuğrul Bey'in Vefatı ..... 68

## İKİNCİ BÖLÜM
## TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE

**1. TUĞRUL BEY ÖNCESİ DİNÎ GÖRÜNÜM ve MEZHEBÎ YAPI ..... 69**
**2. TUĞRUL BEY DÖNEMİ DİNÎ GÖRÜNÜM ve MEZHEBÎ YAPI ..... 80**
2.1. Tuğrul Bey Dönemi Genel Dinî Görünüm ..... 81
2.2. Tuğrul Bey Dönemi Mezhebî Yapı ..... 83
2.3. Tuğrul Bey Dönemi'nde Mu'tezile ..... 92
2.3.1. Tuğrul Bey Dönemi Mu'tezilî Şahsiyetler ..... 100
2.3.1.1. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044) ..... 100
2.3.1.2. Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (437/1045) ..... 102
2.3.1.3. Ebu Reşid Said b. Muhammed b. Said en-Nisabûrî (460/1068) ..... 104
2.3.1.4. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmet b. Metteveyh (469/1076) ..... 106
2.3.1.5. Ali b. Hasan es-Sandalî (484/1091) ..... 107
2.3.1.6. Muhammed b. Abdullah en-Nâsih (484/1091) ..... 108
2.3.1.7. Ebu Yusuf el-Kazvînî (488/1095) ..... 109
2.3.2. Vezir Kündürî (456/1064) ve Mu'tezilî Politikalar ..... 111
2.3.2.1. Vezir Kündürî'nin Kimliği, Kişiliği ve Devlet Adamlığı ..... 111
2.3.2.2. Vezir Kündürî'nin Mezhebî Eğilimleri ..... 118
2.3.2.3. Vezir Kündürî Öncülüğünde Gerçekleşen Mu'tezilî Politikalar ..... 121
2.3.2.3.1. Mu'tezilî Fikir ve Kitlelere Yönelik Politikalar ..... 123
2.3.2.3.2. Mu'tezile Karşıtı Fikir ve Kitlelere Yönelik Politikalar ..... 127
2.3.2.3.2.1. Eş'arî-Şafiîlere Yönelik Politikalar ..... 131
2.3.2.3.2.2. Sûfîlere Yönelik Politikalar ..... 138
2.3.2.3.2.3. Rafızîlere Yönelik Politikalar ..... 142
2.4 Tuğrul Bey Sonrası Dönemde Mu'tezile ..... 147

**SONUÇ ..... 152**
**KAYNAKLAR ..... 156**
**ÖZGEÇMİŞ ..... 175**

# KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| AÜİFD | : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| bkz. | : Bakınız |
| Bsk. | : Baskı |
| CUİFD | : Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| çev. | : Çeviren/Tercüme Eden |
| DEÜİFD | : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| DİA | : TDV İslam Ansiklopedisi |
| h. | : Hicri |
| haz. | : Hazırlayan |
| MÜİFD | : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| nşr. | : Neşreden |
| ODÜ | : Ordu Üniversitesi |
| p. | : Page |
| s. | : Sayfa |
| SBE | : Sosyal Bilimler Enstitüsü |
| SÜİFD | : Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| thk. | : Tahkik Eden |
| trs. | : Tarihsiz |
| vd. | : Ve devamı |

# GİRİŞ

## 1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Bilimsel araştırmaların ana gayesi doğru ve güvenilir bilgiye dayalı tezler ileri sürmektir. Bundan dolayı araştırmaların iki ana yapı üzerine kurulması uygun görülür: Bilimselliğe zarar vermeyecek, aksine destekleyecek bir yöntem ve probleme vukûfiyeti sağlayacak kaynaklar. Çalışmamızın ana kuramsal sınırlarını belirleyecek bu iki unsuru sırasıyla ele almak yararlı olacaktır.

### 1.1. Yöntem

"Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile" başlıklı araştırmamız, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinde Mu'tezile mezhebinin durumunu, konumunu, Mu'tezile tarihi açısından değerini, İslam Mezhepleri Tarihi biliminin bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma-soruşturma meselesi edindiğimiz bu dönemin Mu'tezile açısından kıymeti ve tarihsel değeri konumuzun önemini ortaya koymaktadır. Hâlihazırda söz konusu dönemin Mu'tezile açısından puslu kalmış olması da bu noktada dikkat çekicidir. Araştırmamız, Tuğrul Bey dönemini Mu'tezile merkezli olarak ele alacak olup, farklı mezheplerin durumları yine Mu'tezile açısından değerlendirilecektir. Böylece çalışmanın sınırları Mu'tezile eksenine göre çizilecektir. Araştırmamızın yöntemi de bu bakış açısına göre belirlenmek durumundadır.

Aslı itibariyle felsefî kökenleri olan yöntem meselesi, "nedir" sorusu etrafında ontolojinin ve epistemolojinin ana ilgileri ile irtibatlıdır. Bir bilimi bilim yapan ana olgu da yönteme sahip olup olmamasına göre şekil alır. Bilgi edinme süreçlerinin usul ve tekniklere göre birleşmesiyle de yöntem var olur.[1] Köprülü'ye göre ise her ilim dalının

[1] H. P. Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet Dağ, Ankara 1992, s. 75.

müstakil olarak teşekkül etmesi için kendisine has yöntemleri geliştirilme zarureti vardır.[2]

"Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile" başlıklı bu çalışmamızda yöntem konusuna özellikle önem verilmeye gayret edilmiştir. Çalıştığımız alanın tarih olması hasebiyle geçmişe bakışımızı belirleyecek, tarihin inşasına yön verecek ana tasavvur üzerine düşünülmüştür. Bu bağlamda Annales Okulu[3] olarak bilinen tarihçiler tarafından geliştirilmiş "bütüncül tarih anlayışı" araştırmamızın genel yöntemi olarak belirlenmiştir. Bu tarih anlayışına göre, tarih geçmişten geleceğe tek boyutta ilerleyen bir zaman dilimi değildir. Dahası kendi içerisinde çok katmanlı ve farklılıklar arz edebilecek bir yapıdadır.[4]

Tarih tek düze ilerlememekte, içerisinde farklı hareketleri de barındırmaktadır. Bundan dolayı tarihe bakışımız, belirli bir probleme yoğunlaşmak istese de bütüncül olarak ele almayı göz ardı etmemelidir. Bu bakış açısı tarihi dikey ve yatay düzlemde incelemeyi ve değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Annales Okuluna göre, toplumsal yapı tek boyutlu değildir. Birden çok toplumsal yapılardan bahsetmek ve birbirlerinden farklı olduklarını vurgulamak gerekir. Farklı toplumsal yapıların bir araya gelmesi ile toplum düzeni ortaya çıkar. Tarihçi bu bakış açısı ile tarihe yaklaşmak zorundadır.

Çalışmamız bağlamında düşünüldüğünde, bütüncül tarih perspektifinden hareketle Mu'tezile'nin belirli bir tarihsel kesit içerisindeki seyrini ele almaktayız. Söz konusu dönemin mezhebî yapılarını çözümlemeden, bu mezhebî yapılar içerisinde Mu'tezile'nin yerini belirlemeden doğru ve isabetli çıkarımlarda bulunmak hayli zor görünmektedir. Aynı şekilde Mu'tezile'nin tarihsel seyri açısından bu dönemin geçmiş ve gelecekle bağlantısını da tespit etmek oldukça önemlidir.

Çalışmamızın genel yöntemini "bütüncül tarih anlayışı" belirlemiş olmakla birlikte, kendisine özgü, müstakil bir bilim dalı olarak İslam Mezhepleri Tarihi biliminin yöntemini esas almaktayız. İslam Mezhepleri Tarihi yönteminin özünü Kutlu'nun

---

[2] M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999, s. 3-4.

[3] Annales adıyla bilinen bir tarih dergisinin etrafında kümelenen araştırmacılara verilen isimdir. 1929 yılında Strasbourg Üniversitesinde ders veren Lucien Febre ve Marc Bloch'un sosyoloji, ekonomi, sosyal psikoloji ve antropoloji gibi çeşitli toplum bilimleri ile tarih arasında işbirliği olması düşüncesine dayalı yaklaşımı Annales Okulunun genel karakterini oluşturmuştur. Bu tarih anlayışı sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.

[4] Bkz. Georg G. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, çev. Gül Ç. Güven, İstanbul 2007, s. 51.

"fikirlerin ne zaman, hangi şartlarda, nerede ortaya çıktıklarını ve kimler tarafından nerelerde benimsendiğinin tarafsız bir gözle, ilmî araştırma esasları doğrultusunda ortaya koyma"[5] şeklinde ifade ettiği gibi anlayabiliriz. Burada ortaya çıkan ana ilke İslam düşünce ekolleri olarak ifade edebileceğimiz siyasi ve itikâdî gayelerle oluşmuş mezheplerin, doğru ve bilimsel yöntemlerle incelenmesidir.[6] Bu bağlamda İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalı kendisine inceleme alanı olarak, İslam düşünce ekollerinin doğdukları ortamları, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldıkları bölgeleri ve İslam düşüncesine katkılarını esas almıştır.

İslam Mezhepleri Tarihinin ortaya koyduğu yöntemi oluşturan ilkelerden birisi, "fikir-hadise zaman-mekân irtibatı" prensibidir.[7] Bu ilkeye göre, fikirlerin geçmişini sağlıklı olarak tespit edebilmek için onun sosyal, siyasal, dinî alanlardaki tezahürlerini doğru tespit etmek gerekir. İslam Mezhepleri Tarihi açısından son derece önemli olan bu ilke, fikirlerin isabetli olarak çözümlenmesinde etkilidir. Fikir ve hadiseler arasında karşılıklı olarak gelişen irtibatın tespit edilmesinde zaman-mekân bağlamının belirlenmesi gerekir. Mezheplerin teşekkül süreci sonrası kendilerini ilk dönemle irtibatlandırma ve referanslandırma gayretleri gayet sık rastlanan bir durum olup fikir-hadise zaman-mekân irtibatı, fikirlerle olaylar arasındaki doğru bağlantıyı tespit etmektedir. Çalışmamızda fikirler ve olaylar arasındaki bağın bu ilkeye göre tespit edilmesine gayret edilmiştir.

İslam Mezhepleri Tarihi biliminin ortaya koyduğu bir diğer ilke "şahıslar üzerinde derinleşme" [8] prensibi olup çalışmamız açısından hayati derecede önemlidir. Günümüzde yapı-aktör tartışması bağlamında da değerlendirilebilecek bu ilke, mezhep düşüncesini doğru anlayabilmek için kritik konumdaki şahısları doğru tahlil etmeyi gerektirir. Çalışmamızın inceleme alanına dâhil olmuş kimi şahsiyetler, sözünü ettiğimiz dönemi ve onun ruhunu kavrayabilmek için oldukça önemli noktada yer almaktadırlar. Biz de buradan hareket ederek başta Tuğrul Bey olmak üzere Vezir Kündürî ve dönemin önde gelen Mu'tezilî şahıslarını tabakât kitapları ve diğer bilgi kaynaklarına göre tespit edip hakiki portrelerine ulaşma gayreti gösterdik. Şahıslar üzerinde derinleşme prensibi ile Mu'tezile'nin ele aldığımız sürecini adil olarak ortaya

[5] Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 3. Bsk., Ankara 2010, s. 27.
[6] Bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2010, s. 10-11.
[7] Hasan Onat, *Emevi Devri Şiî Hareketleri*, Ankara 1993, s. 1-3.
[8] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 27.

koymaya çalıştık. Şahıslar üzerinde derinleşme aynı zamanda şahısların fikirleri üzerinde derinleşmeye olanak vermiş ve böylece Mu'tezile fikriyâtının takibi söz konusu olmuştur.

İslam Mezhepleri Tarihi biliminin ortaya koyduğu bir diğer ilke "menkulde makulün aranması" prensibidir. Bu ilke kültürümüzün klasik eserlerinde karşılaşılabilecek bir soruna yöneliktir. Kaynaklardan bazılarında problemlerin bir mezhebe göre veya bir bakış açısı çerçevesinde değerlendirilme durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda araştırmacı eldeki verilerin farklılıklarını doğru bir şekilde değerlendirmeli ve yanlı yorumlarda bulunmaktan kaçınmalıdır.

Sözünü ettiğimiz bu ilkeyle bağlantılı olarak "adaletli olma" prensibinden bahsetmek de mümkündür. Sosyal bilimlerde araştırmacının yanlı davranmaktan, taraflı olmaktan kaçınması gerekir. Objektiflik olarak ifade edilse de bu durum için en uygun ilke/kavram "adaletli olma" prensibidir. Çalışmamızda bu ilkeye yönelik olarak tasvirî bir tutum ve eldeki bilgilerin tahrife uğratılmadan sunumu benimsenmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki araştırmamız, bütüncül tarih perspektifi ve İslam Mezhepleri Tarihi biliminin yöntemi ışığında yürütülmeye çalışılmıştır. Araştırmanın metodolojisi kadar öne çıkan bir diğer husus ise çalışmanın ana kaynaklarıdır. Bu kaynakları kısaca tanıtmak çalışmamızın önünü aydınlatacaktır.

### 1.2. Kaynaklar

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile konusunda doğrudan bir araştırmayı ne klasik dönemde ne de çağdaş araştırmalarda tespit ettik. Ancak konumuzla alakalı dolaylı bilgi veren kaynaklara ulaştık. Bu kaynakların hepsini burada ele almak mümkün olmasa da konumuz açısından yanlızca önemli olanlarına değinmek istiyoruz.

#### A-Genel Tarih Kitapları

*Tarihu'l-Azimî*[9]: Selçuklu dönemi tarihçilerinden olan Azimî (556/1160), eserinde Hz. Adem'den başlayarak yaşanan olayları ele alır. Oldukça muhtasar bir yapıya sahip olsa

[9] Azimî, *Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler* (H.430-538=1038/39-1143/44), nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988.

da İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler tarafından da kullanılan bu eser Selçuklu-Bizans ilişkileri hakkında hatırı sayılır bilgiler vermektedir.

*el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*[10]: Selçuklu Dönemi hakkında geniş bilgiler ihtiva eden genel tarih kaynaklarından birisi de Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (597/1201)'nin bu eseridir. Kronolojik olarak olayları ele alan kitap, her senenin sonunda o dönemde vefat eden kişiler hakkında da bilgi vermektedir. On sekiz cilt halinde yayınlanan eserin özellikle de on beş ve on altıncı ciltlerinde Tuğrul Bey ve dönemi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Özellikle de İbnü'l-Esîr'in vermediği bazı bilgilerin olması el-Muntazam'ın kıymetini daha da artırmıştır.

*el-Kâmil-fi't-Târih*[11]: İslam tarihinin önemli kaynaklarından olan bu eser, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (630/1233) tarafından kaleme alınmış olup on iki cilttir. Bu on iki cildin ilk yedi cildi Taberî'ye dayanmakta ve oradan bilgiler aktarmaktadır. Eserin dokuz ve onuncu ciltlerinde Tuğrul Bey dönemi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle de çalışmamızda çokça istifade ettiğimiz el-Kâmil, eldeki rivâyetleri tahlil ederek önemli bir usül de geliştirmiştir.

*el-Bidâye ve'n-Nihâye*[12]: Genel İslam tarihi kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan bu eser, Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (774/1373) tarafından kaleme alınmıştır. Kronolojik olarak olayların ele alındığı bu eser, bazı kaynaklarda yer almayan değerlendirmelere de sahiptir. Bu kıymetli çalışmanın farklı basımları bulunmaktadır. Çalışmamızda Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye yayınları tarafından iki cilde sığdırılmış baskı tercih edilmiştir.

**B- Selçuknâmeler**

*Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*[13]: Selçuknâmelerin ilki olan bu kaynak, Kıvamuddîn Ebu'l-Feth Bundarî (643/1245) tarafından kaleme alınmıştır. Eser, İmâduddîn el-İsfehânî'nin "Nusratu'l-Fetre" isimli günümüze gelmemiş kitabının, Bundarî tarafından sadeleştirilmesi ile meydana gelmiştir. Selçuklu tarihi hakkında

[10] Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, I-XVIII, Beyrut 1995.
[11] Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XII, Beyrut 1979.
[12] Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-II, nşr. Hasan Abdülmennan (Beytü'l-Efkari'd-Devliyye), Beyrut 2004.
[13] Kıvamuddîn Ebu'l-Feth Bundarî (643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

oldukça önemli bilgiler muhteva eden bu eser, çalışmamızda kullandığımız Selçuknâmelerden birisidir.

*Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*[14]: Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali el-Hüseynî, tarafından yazılan bu kitabın ona aidiyeti sorgulanmış olsa da eserde geçen bazı ifadeler Hüseynî'ye ait olduğunu göstermektedir. Selçuklu tarihi hakkında ve özellikle de devlet adamlarıyla ilgili geniş bilgiler barındıran, bazı konularda diğer kaynaklardan farklı bilgiler de veren bu mühim çalışmadan yararlandık.

*Râhatü's-Südûr*[15]: Selçuknâmeler arasında özel bir yere sahip olan Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî'nin (603/1207) bu eseri, Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddîn Keyhüsrev'e takdim edilmiştir. Selçuklular'ın kuruluşundan başlanarak geçirdikleri sürecin kaleme alındığı kitapta başka kaynaklarda bulamadığımız bilgilere, Selçuklu devlet adamları ve yöneticileri hakkında malumatlara ve değerlendirmelere rastladık. Bu yönüyle hayli dikkat çeken Râhatü's-Südûr, dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında da bilgiler vermektedir.

*Müsâmeretü'l-Ahbâr*[16]: Mahmud b. Muhammed Kerimuddîn Aksarayî'nin (733/1332) ilim dünyasına kazandırdığı bu değerli çalışma, Selçuknâmeler içinde öne çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde kaleme alınmasına rağmen Râhatü's-Südûr gibi Selçuklular'ın devlet kurma mücadelelerinden başlayarak olayları kronolojik bir şekilde ele almaktadır. Eserin Selçuklu sultanları hakkında verdiği bilgiler çalışmamıza katkı sağlamıştır.

### C- Tabakât Kitapları

*Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*[17]: Ebu'l-Kasım el-Belhî el-Ka'bî (319/931) tarafından kaleme alınmış olan Mu'tezile tabakât kitabıdır. İlk dönem Mu'tezilîleri hakkında geniş bilgiler barındıran bu eser, Mu'tezile tabakâtları içinde ayrı bir değere sahiptir. Fuat Seyyid tarafından Tunus'da 1974 yılında tahkikli bir şekilde neşredilmiştir.

---

[14] Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali el-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999.
[15] Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî (603/1207), *Râhatü's-Südûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957.
[16] Mahmud b. Muhammed Kerimuddîn Aksarayî (733/1332), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Nuri Gençosman, Ankara 1943.
[17] Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî Belhî (319/931), *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.

*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*[18]: Meşhur Mu'tezilî ilim adamı Ebu'l-Hasen Ahmed Kadı Abdülcebbâr (415/1025) tarafından kaleme alınmış olan Mu'tezile tabakât kitabıdır. Mu'tezilî şahsiyetler hakkında önemli bilgiler vermekte olup, çalışmamızda çokça istifade ettiğimiz bir eserdir. Tıpkı Belhî'nin tabakâtı gibi Fuat Seyyid tarafından tahkik edilip Belhî ve Hâkim el-Cüşemî'nin eserleri ile birlikte basılmıştır.

*Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*[19]: Mu'tezile tabakât kitapları açısından son dönemle ilgili verdiği bilgiler nedeniyle önemlidir. Hâkim el-Cüşemî (494/1101) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Özellikle son Mu'tezilî tabakalar hakkında kıymetli bilgilere sahip olup çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardan birisidir.

*Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâü Ebnai'z-Zaman*[20]: Ebu'-l Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan'ın (681/1282) son derece önemli bu eseri genel tabakât kitapları arasında ayrı bir öneme sahiptir. İslam tarihi boyunca öne çıkan şahsiyetler üzerine yoğunlaşan eser sekiz ciltten oluşmaktadır. Selçuklu dönemi sultan, vezir, ilim adamı ve diğer önemli şahısları için başvurduğumuz bu kaynak detaylı bilgiler vermektedir. Bu eserin özelliği vefat tarihlerini özenle vermesidir.

*Tabakâti'l-Mu'tezile*[21]: Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ (840/1437) tarafından kaleme alınan Mu'tezile tabakât kitabı olan bu çalışma, Mu'tezile'nin on iki tabakası hakkında geniş bilgiler vermektedir. Ayrıca İmamiyye ilim adamları, Abbasi halifeleri ve diğer bazı şahsiyetler hakkında da malumat bulunmaktadır. Mu'tezile tabakâtları arasında hatırı sayılır bir yeri olan bu eser, çalışmamıza katkılar sağlamıştır.

*El-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*[22]: Muyhiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed Kureşî (775/1375), tarafından yazılmış Hanefî tabakât kitabı olan bu eser, Hanefîler hakkında geniş bilgiler ve detaylar barındırmaktadır. Çalışmamızın Hanefî ve Mu'tezilî-Hanefî şahsiyetleri hakkında bilgileri buradan elde ettiğini ifade edebiliriz. Bu anlamda oldukça önemlidir.

---

[18] Ebu'l-Hasen Ahmed Kadı Abdülcebbâr (415/1025), *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.
[19] Hâkim el-Cüşemî, Ebu Sa'd b. Muhammed b. Kerrâme (494/1101), *Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.
[20] Ebu'-l Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan (681/1282), *Vefeyâtu'l-Ayân ve Ebnâü Enbai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.
[21] Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ (840/1437), *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut trs.
[22] Muyhiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed Kureşî (775/1375), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-V, Beyrut 1993.

*Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*[23]: Şafiî tabakât kitapları arasında en kapsamlı bilgilere ulaştığımız Tacuddin Ebu Nasır Abdulvehhab b. Ali Sübkî'nin (771/1369) bu eseri, çalışmamıza hatırı sayılır katkılar sunmuştur. Araştırma konusu edindiğimiz dönemin Şafiî ve Eş'arî ilim adamları hakkında malumatları barındırmaktadır. Ayrıca Kündürî ve o dönemin uygulamaları ile ilgili en derli toplu bilgiler, bu eserde yer almaktadır.

**D- Coğrafya Kitapları**

*Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*.[24]: Şemsüddin Ebu Abdillah Makdisî'ye ait olan bu kıymetli coğrafya kitabı, şehirler ve şehirlerin sosyolojik yapısı hakkında analizler yapmaktadır. Özellikle de Horasan ve Maveraünnehir'deki şehirlerle ilgili sosyolojik yapıyı tanımak için bu kaynaktan yararlanılmıştır. Şehirlerdeki mezhebî yapı hakkında çok kıymetli bilgiler aktarması da ayrı bir öneme sahiptir

*Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*[25]: Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud Kazvinî'nin (862/1283) bu kitabı oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Türkistan ve civarıyla ilgili pek çok bilgiye bu kitaptan ulaşılabilir. Aynı zamanda salt bir coğrafya bilgisi anlatımı ile sınırlanmamış, çeşitli bilgiler de verilmiştir. Çalışmamızda şehirler hakkında önemli bilgilere bu kaynaktan ulaştığımızı ifade edebiliriz.

**E- Makâlât Kitapları**

*El-Milel ve'n-Nihal*[26]: Çalışmamızda mezheplerin temel görüşlerini tespit etmek için makalât türü eserlerden faydalanılmıştır. Bu türün en zirve örneklerinden olan Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed Şehristanî'nin (548/1153) kıymetli çalışması mezhepler hakkında bilgiler vermekte, ayrıca kendi döneminin ilim anlayışına göre oldukça tarafsız bir gözle meselelere yaklaşmaktadır.

*İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*[27]: Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahruddîn Râzî'nin (606/1210) bu eseri milel-nihal geleneğinde oldukça

---

[23] Tacuddin Ebu Nasır Abdulvehhab b. Ali Sübkî (771/1369), *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî, I-X, Haleb 1964.
[24] Şemsüddin Ebu Abdillah Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 2. Bsk, Beyrut 1906.
[25] Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud Kazvinî (862/1283), *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut 1969.
[26] Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed Şehristanî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Şeyh Ahmed Fehmi Muhammed, I-III, Beyrut 1948.
[27] Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahruddîn Râzî (606/1210), *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Mustafa Abdurrazık, Beyrut 1982.

önemli bir yere sahiptir. Mezheplerin temel görüşlerini incelerken başvurduğumuz bu eser, derli toplu bilgiler sunmaktadır. Eserin tahkiki Mustafa Abdurrazık tarafından yapılmış olup Beyrut'ta basılmıştır.

**F- Çağdaş Araştırmalar**

*Selçuklular'ın Dinî Siyaseti*[28]: Ahmet Ocak tarafından kaleme alınan bu çalışma, Selçukular'ın genel dinî siyaseti hakkında bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili detaylı bilgiler vermemekle birlikte, Eş'arî-Mu'tezile mücadelesine değinilmiştir. İslam tarihi alanında yapılmış konuyla ilgili ilk çalışmalardan olması hasebiyle önemlidir.

*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*[29]: Seyfullah Kara tarafından ilim dünyasına sunulan bu çalışma Selçuklular döneminde meydana gelen mezhep kavgaları ve genel siyasetin bu kavgalara bakışını ele almakta olan bir İslam tarihi çalışmasıdır. Konumuzla ilgili olarak Eş'arî-Mu'tezile mücadelesi hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle de o dönemdeki mezhepler arası mücadeleleri ele alması itibariyle önemlidir. Ocak'ın çalışmasına göre daha kapsayıcı olduğunu ifade edebiliriz.

*Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*[30]: Adem Arıkan tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Büyük Selçuklu Devleti'nde şiîliğin gelişimi ve durumu üzerinde durmuş, dönemin mezhebi yapısı hakkında bilgi vermiştir.

Tespitlerimize göre, İngilizce ve Arapça olarak ele aldığımız döneme ait bir çalışma bulunmamaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz çalışmalar da özel olarak Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'ye eğilmemektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin tarihsel seyri açısından durumu ve konumu araştırmamızın odak noktasını oluşturmuştur. Çalışmamızın yöntemini belirleyip kaynaklarını değerlendirdikten sonra konumuza ışık tutacak ölçüde Mu'tezile mezhebinin panaromasını çıkarmak, ana hatları ile Mu'tezile'nin Tuğrul Bey dönemi öncesi serüvenini giriş mahiyetinde ele almak niyetindeyiz.

---

[28] Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, İstanbul 2002.
[29] Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 2. Bsk, İstanbul 2009.
[30] Adem Arıkan, "*Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2010 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

## 2. MU'TEZİLE MEZHEBİ

İslam düşünce ekolleri olan mezhepler, insanların dini anlama ve yorumlama gayretlerinin farklılaşması ve süreç içerisinde yaklaşımların kurumsallaşması ile ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır.[31] İslam düşünce tarihinde kıymetli bir yere sahip olan Mu'tezile, düşünce dünyasına hatırı sayılır katkılar yapmış bir mezheptir. Mu'tezile düşüncesinin ana yollarını belirlemek adına doğuşu, gelişimi ve ortaya koyduğu temel ilkeler başlıklarında değerlendirmek gerekmektedir.

### 2.1. Doğuşu

Varlık ve dil arasında var olan ilişki kelimeler, terimler ve kavramlar ile çevrelenen örüntü mahiyetindedir. Sözcük düzeyinden başlayıp cümle, metin ve uzun anlatı boyutuna kadar kullanılan dil tasavvurunun ontolojik ve epistemolojik açılımları da söz konusudur. Araştırma-soruşturma meselesi edindiğimiz Mu'tezile'nin öncelikle "isimlendirme" sorunundan başlamak izahına uğraştığımız varlık-dil meselesiyle yakından alakalıdır.

Etimolojik olarak irdelendiğinde Mu'tezile, "azele" kökünden gelen ve uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek anlamlarına tekabül eden "itizâl" kelimesinden türemiş olup, ism-i fâil kalıbında müfredi "mu'tezilî"dir.[32] Mu'tezile kelimesi ilk dönemlerden itibaren kullanılan bir kavramdır. "Ayrılan, tarafsız kalan" anlamında Cemel Vakası, Sıffin Savaşı gibi Hz. Ali dönemi kaotik olaylarında tarafsız kalanlar için "mu'tezilî" kavramlaştırması tercih edilmiştir.[33] Kavramın bu yıllardaki kullanımı itikâdî bir farklılaşmayı ifade etmemektedir.[34] Mu'tezile'nin ilk nüvelendiği h.2. asrın başlarından itibaren mezhebî bir tasavvuru ifade etmiştir. Mu'tezile'nin "mu'tezile" ismi ile isimlendirilmesi meselesi hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır. Mu'tezile'nin büyük

---

[31] Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir 2008, s. 15-17; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 4. Bsk., İstanbul 2013, s. 15; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 10-11.

[32] Ebu'l-Fazl Celaleddin Muhammed b. Mükerrem İbn Manzur (711/1311), *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1968, XI, s. 440; Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfur b. Tahir b. Muhammed İsferâyînî (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-fırkati'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut 1983, s. 65; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I-II, Beyrut 1979, I, s. 37.

[33] Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî (310/923), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, nşr. Ebu Suayb El-Keremi, Ürdün trs., (Tek ciltlik basım), s. 864; Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, 2. Bsk., Ankara 2013, s. 29; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006, s. 30.

[34] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 53.

günah işleyen kimsenin durumunu "el-menziletü beyne'l-menzileteyn"[35] yani küfür ile iman arasında bir yerde görmesi dolayısıyla büyük günah işleyeni mü'minlerden ve kâfirlerden ayırması nedeniyle bu ismi aldığı ifade edilmektedir.[36] Meselenin özü Mu'tezile mezhebinin doğuş olayı olarak da kabul edilen Hasan Basrî[37] (110/728) ile Vâsıl b. Ata[38] (131/748) arasında cereyan eden hadiseye dayanmaktadır. Hasan Basrî'nin meclisine gelen bazı kimseler, büyük günah işleyen kimsenin durumu ile alakalı Hâriciye'nin[39] ve Mürcie'nin[40] görüşlerini aktarıp, doğru hükmün ne olması gerektiğini sorarlar. Hasan Basrî'nin cevap vermesini beklemeden talebesi Vâsıl b. Ata, "büyük günah işleyen ne kâfirdir ne de mü'mindir ikisi arasında bir yerdedir" (el-menziletü beyne'l-menzileteyn) ifadesini kullanır. Bu fikrî ayrılıktan ötürü Vâsıl için Hasan Basrî, "Kad i'tezele anna Vâsıl / Vâsıl bizden ayrıldı" sözünü söyler.[41] Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd (144/761), Hasan Basrî'nin yanından ayrılarak mescitte başka bir yere gidip otururlar, bu gruba da "mu'tezile" ismi verilir.[42]

Mu'tezile'ye göre isimlendirilmelerinin kaynağı Kur'an-ı Kerim'de yer alan âyetler olup hakkı batıldan ayıran kimseleri kastetmektedir.[43] "Sizi, Allah'tan başka

---

[35] Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malatî (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk. Yemân b. Sa'düddîn Meyâdînî, Amman 1994, s. 50-51.

[36] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s. 83; Aydınlı, İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf, s. 30; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 33-34.

[37] 21/642 yılında Medine'de dünyaya gelen Hasan Basrî'nin babası köle olarak Medine'ye getirilmiş bir kimsedir. Küçük yaşlarından itibaren ilme merak saran Hasan Basrî, sahabeden pek çok kimse ile görüşmüştür. Bir dönem ücretsiz Basra kadılığı görevi de yürüten Basrî, 110/728 yılında vefat etmiş, ardında pek çok talebe bırakmıştır. bkz. Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 291-293.

[38] Medine'de 80/699 yılında dünyaya gelen Vâsıl b. Ata, Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebu Haşim Abdullah'tan usul okumuş sonrasında Basra'ya gitmiştir. Hasan Basrî'nin öğrencisi olan Vâsıl, Amr b. Ubeyd'in kız kardeşi ile evlenmiştir. Büyük günah meselesinde farklı bir görüş ortaya koyarak ileride büyük bir mezhep olacak Mu'tezile'nin ilk adımını atmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belhî, *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, s. 64; Kadı Abdülcebbâr, *el-Münye ve'l-Emel*, thk. İsamüddin Muhammed Ali, Kahire trs., s. 152; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, VI, s. 11; Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Ata", DİA, XXXXII, İstanbul 2012, s. 539-541.

[39] İslam düşüncesinde ilk ortaya çıkan mezhep olan Hâriciyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Harun Yıldız, *Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara 2010, s. 43-93.

[40] Hâriciye düşüncesinin sert ve tepkisel söylemine karşılık ortaya çıkan Mürcie hakkında bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşması Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 51-57.

[41] Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 234; Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Bağdadî (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire trs., s. 118; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 64; Fahreddîn Râzî, *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 39; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, VI, s. 8.

[42] Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 64; Fahreddîn Râzî, *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 39. Ayrıca Mu'tezile düşüncesinin doğuşu ile ilgili diğer sosyal gelişmeler ve etkiler de vardır. bkz. Cağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelam Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci" *Marife Dergisi*, Yıl 3, Sayı 3 (Mu'tezile Özel Sayısı), Konya 2003, s. 7-17.

[43] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 2.

taptıklarınızdan bırakıp çekilir, Rabbime yalvarırım."[44] "Putperestlerin söylediklerine sabret, yanlarından güzelliklerle ayrılır."[45] Âyetlerde geçen ifadelerden hareket eden Mu'tezilîler kendilerini Kur'an ile irtibatlandırmaya çalışmışlardır.[46] Ayrıca ilk Mu'tezilî şahsiyetlerin sahabiler olduğunu ve dört halifenin de bu grup içinde olduğunu iddia etmişlerdir.[47] Bu minvalde fikir-hadise irtibatı yaklaşımı ile mesele soruşturulduğunda "mu'tezile" kavramının mezhebî bir boyutta ifade edilmediği anlaşılmaktadır.

"Mu'tezile" ismi Mu'tezilîlerce ortaya atılmış olmamakla birlikte onlar da zaman içinde bu isimlendirmeyi farklı bir anlam bağlamında kabul etmişler, ilahî âyetlerle bağlantılı hale getirmeyi arzulamışlardır. "Mu'tezile" isminin yanı sıra "ehlü'l-adl ve't-tevhid", "ehlu't-tevhid", "el-muvahhide" gibi vahdaniyet düşüncelerine vurgu yapan isimleri de kullanmışlardır.[48]

İslam mezheplerinin ortaya çıkış serüvenine bakıldığında ilk olarak Hz. Ali dönemi olaylarından sonraki karmaşık süreçte Hariciliğin teşekkül ettiği, ardından Hariciliğe tepki olarak da Mürcie'nin meydana geldiği görülmektedir. Her iki mezhebin de "büyük günah" meselesi ile başlayan itikâdî mevzular üzerine oluşmuş sorulara cevap aradığı söylenebilir.[49] Hasan Basrî ile Vâsıl b. Ata arasındaki tartışma da sözünü ettiğimiz mevzuyla alakalıdır. Hasan Basrî – Vâsıl ayrımı İslam düşüncesine yeni bir mezhebi kazandıracak bir adım olup, ilk kırılma olayı olarak nitelenebilir.[50] Hasan Basrî ile Vâsıl arasında yaşanan hadisenin aslında Hasan Basrî ile Amr b. Ubeyd arasında gerçekleştiği ve el-menzile fikrinin ona ait olduğu da ifade edilmiştir. Ancak bize göre burada dikkat çekici olan husus, İslam düşüncesinde yeni bir atılımın gerçekleşiyor olmasıdır.[51]

---

[44] 19 Meryem, 48.
[45] 73 Müzemmil, 10.
[46] Kadı Abdülcebbâr, *el-Münye ve'l-Emel*, s. 17; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 2-3.
[47] Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 214-215.
[48] Kadı Abdülcebbâr, *el-Münye ve'l-Emel*, s. 7. Ayrıca bkz. Kadı Abdülcebbar, *el-Muhit bi't-Teklîf*, thk. Ömer Seyyid Azîmî, Kahire trs., s. 422.
[49] Burada dikkat çeken bir detay ise hem Harcilik'in hem de Mu'tezile'nin Basra'da ortaya çıkmasıdır. Birbirine zıt gibi görünen bu iki düşünce ekolünün aynı şehirden neşet etmesi hayli ilginçtir. Detaylı bir analiz için bkz. Muharrem Akoğlu, "Kebire ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 23, Kayseri 2007, s. 320-321.
[50] Muharrem Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", *Bilimname Dergisi*, Sayı 19, Kayseri 2010, s. 11.
[51] Meseleyi bütün boyutları ile alıp değerlendiren Aydınlı'ya göre el-menzile görüşü Vâsıl b. Ata'ya aittir. bkz. Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 71.

Mu'tezile düşüncesinin Vâsıl b. Ata döneminde tamama erdiğini söylemek isabetli değildir. Bahsi geçen diyalog ve ayrılış bir kırılma ve başlangıç noktasıdır. Bundan sonraki süreçte düşüncenin olgunlaşması ve yaygınlaştırılması, yani mayalanma ve propaganda evresine geçilmiştir.[52]

Vâsıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd gibi ilk Mu'tezilî şahsiyetlerin yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin düşünce sistematiğinin bir kısmı teşekkül ederken bir kısmında muğlaklıklar mevcuttu. Yukarda izahına çalıştığımız Hasan Basrî ile Vâsıl b. Ata arasındaki diyalogda büyük günah işleyen kimsenin durumuyla alakalı olarak "el-menziletü beyne'l-menzileteyn"[53] prensibi ortaya atılmış ve bu düşünce Vâsıl b. Ata döneminde sistemleştirilmiş bir ilke haline gelmiştir.[54] Mu'tezile'nin "el-menzile" esası ile bağlantılı bir diğer önemli fikir olan "el-va'd ve'l-vaîd" prensibi de Vâsıl b. Ata döneminde teşekkül etmiştir. Allah'ın iyilik yapanları ödüllendirme sözünden dönmemesi "el-va'd"; kötülük yapanları, günah işleyenleri ise cezalandırma tehdidinden vazgeçmemesi "el-vaîd" olarak tanımlanmış ve ilkeleştirilmiştir.[55] "el-Va'd ve'l-vaîd" prensibi yukarıda izahına uğraşılan "el-menzile" düşüncesinin bir devamı olarak mürtekib-i kebirenin durumuyla ilgili olarak getirilmiş bir izahattır. "el-Va'd ve'l-vaîd" ilkesinin teşekkülünde Vâsıl b. Ata'dan ziyade Amr b. Ubeyd'in önemli bir yeri vardır.[56]

Vâsıl b. Ata görüşlerini ifade etmeye başladıktan sonra yetiştirdiği talebelerini "dâi" sıfatıyla farklı bölgelere göndermeye başlamıştır. Böylece Mu'tezile bir yandan fikrî alt yapısını oluşturma gayreti gösterirken bir yandan da propaganda faaliyetlerini sürdürmekteydi. "el-Emr-u bi'l-ma'ruf ve'n-nehy-u ani'l-münker", iyiliği emretme

---

[52] Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 11.
[53] İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 65.
[54] Vâsıl'ın el-menzile fikri o döneme kadar ortaya çıkmış Hariciye, Mürcie ve Hasan Basrî tarafından savunulan görüşlerden ayrı dördüncü bir yorum olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar Hariciye ve Mürcie ile kesişen yönleri olsa da bu düşünce yeni bir mezhep hareketinin ilk savunusudur. bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 64; Fahreddîn Râzî, *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 40.
[55] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 72;
[56] Meseleyle ilgili rivâyetler için bkz. Ebu Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe (276/889), *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1973, s. 144; Ebu'l-Hasan Ali b.Ömer b. Ahmed Darekutnî (385/995), *Ahbâru Amr b. Ubeyd*, thk. Muahmmed b. Abdullah Âmir, Riyad 2006, s. 9; Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (852/1449), *Tehzibu't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad 1968, VIII, s. 72; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 77; Akoğlu, "*Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri*", s. 12.

kötülüğü nehy etme prensibinin Vâsıl b. Ata tarafından uygulanması da sözünü ettiğimiz dâilerin görevlendirilmesi ile alakalı olsa gerektir.[57]

Vâsıl b. Ata, Amr b. Ubeyd ve onların talebelerinden oluşan ilk halkadan sonra Mu'tezile'yi sistemleştirip usul-i hamseyi ortaya koyacak olan Ebu'l-Hüzeyl Allaf'a (227/841) varıncaya dek arada zikredilmesi gereken önemli bir isim de Dırar b. Amr'dır (200/815). Kendisi felsefenin İslam dünyasına girmeye başladığı dönemlerde yaşamış önemli bir kelamcı olup Mu'tezile'nin teşekkül sürecine etki etmiştir.[58]

Dırar b. Amr'ın ve Vâsıl'ın dâisi ve talebesi Osman b. Halid et-Tavîl'in öğrencisi olan Ebu'l-Hüzeyl Allaf, Mu'tezile düşüncesinin doğuşunun tamamlanması ve sistemleşmesi noktasında yer alan oldukça önemli bir şahsiyettir.[59] Vâsıl ve Amr ile başlayan nassı anlama ve yorumlamada kullanılan akıl, Ebu'l-Hüzeyl ile birlikte nassın önüne geçti.[60] Elbette ki bu dönüşümün altında İslam dünyasının felsefî birikimle karşılaşması, Abbasiler'in felsefî birikimi tercüme ettirmesi ve Ebu'l-Hüzeyl'in vukûfiyeti vardır.[61] Tevhid ve adl prensiplerini olgunlaştıran Ebu'l-Hüzeyl, daha önce teşekkül etmiş üç esası da dâhil ederek Mu'tezile'nin "usul-ü hamse / beş esas" sistemini tamamlamış oldu. Böylece Hasan Basrî'nin meclisinde tartışılan bir meseleden başlayan mezhebî mayalanma süreci nihayete ermiş Mu'tezile teşekkül etmiş oldu.

---

[57] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 78-79; Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 12.

[58] Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed b. Osman Hayyat (298/910), *el-İntisar ve'r-Red alâ İbni'r-Râvendîyyi'l-Mülhid*, Beyrut 1957, s. 98; Belhî, *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, s. 75; Konuyla alakalı pek çok farklı yaklaşım bulunmakla birlikte meselenin detaylı bir analizi için bkz. Osman Aydınlı, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *AÜİFD*, Sayı XXXIX, Ankara 1999, s. 661-689.

[59] Abbasiler'in kuruluş ve yükseliş devrinde yaşayan, Harun Reşid zamanına tanıklık eden Ebu'l-Hüzeyl, ömrünün büyük bir kısmını Basra'da geçirmiş ve dönemin önemli ilim adamlarından birisi olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Belhî, *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, s. 69; Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 254; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 27-28; W. Montgomery Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948, p. 62; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 139.

[60] Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 13.

[61] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 125. Dönemin felsefe tercüme faaliyetleri için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.

## 2.2. Gelişimi

Mu'tezile'nin teşekkül sürecinin sonunda mezhep hüviyetine sahip olmasından sonra düşünce dünyasına önemli katkılar sunduğunu, mezhep mensubu ilim adamlarının birikimlerinin ciddi bir yekûn tuttuğunu söyleyebiliriz. Felsefî düşüncenin İslam inanç esasları ile buluştuğu zirvede Mu'tezile kuşağı yer alır. Mu'tezile'nin felsefî eğilimlerine yol açan dönemeç Abbasi hilafeti ile ilişkilerin geliştiği politik bir yöne de sahiptir. Bermekî meclislerinde farklı görüşlere sahip ilim adamlarının tartışmaları gerçekleşmekte, Mu'tezilî şahsiyetler de bu tartışmalarda yer almaktadır.[62] Harun Reşid devri ilim meclisleri bir taraftan Mu'tezile'nin politik kadrolarca tanınmasına yol açarken diğer taraftan Mu'tezile düşüncesinin ifade edildiği mekânlar olmuştur. Ebu'l-Hüzeyl, İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (221/835)[63], Bişr b. Mu'temir (210/825)[64], Sümame b. Eşres (213/828) gibi isimler bu meclise katılan Mu'tezilîlerin başında gelmektedir.[65]

Mu'tezilî düşüncenin genleştiği bu yıllarda mezhebin iki ana kola ayrılması süreci de yaşanmıştır. Vâsıl b. Ata ile başlayan, Amr b. Ubeyd ile devam eden, Ebu'l-Hüzeyl'e kadar uzanan Basra merkezli Mu'tezilî düşünce ile Bişr b. Mu'temir'in Bağdat'a gitmesiyle birlikte Bağdat merkezli Mu'tezilî düşünce nüvelenmeye başlamıştır.[66] Mu'tezile'nin Bağdat ve Basra ekollerini ayıran temel nokta Hz. Ali'nin imametiyle alakalı yaklaşımlarıdır. Bağdat Mu'tezilesi, Zeydiye gibi düşünerek Hz. Ali'nin efdaliyetini kabul etmekte ve önceki halifeleri de mefdul olarak görmektedir. Basra Mu'tezilesi ise Hz. Ali konusunda daha önce kabul görmüş sıralamayı kabul etmektedir.[67] Vâsıl b. Ata (131/748), Amr b. Ubeyd (144/761), Dırar b. Amr (200/815), İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (221/835), Ebu'l-Hüzeyl Allâf (227/841), Abbad b. Süleyman (250/864), Câhız (255/869)[68], Ebu Ali el-Cübbaî (303/915), Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044), Kadı Abdülcebbâr (415/1025) gibi isimler Basra Mu'tezile

---

[62] Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali Mesudî (345/956), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, Beyrut 1965, III, s. 371; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008, s. 60.
[63] Belhî, *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, s. 70; Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 264; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 49.
[64] Belhî, *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, s. 72; Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 265; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 52; Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, p. 73.
[65] Mesudî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, III, s. 371-372.
[66] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 61.
[67] Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 118.
[68] Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 275.

ekolüne; Bişr b. Mu'temir (210/825)[69], Sümame b. Eşres (213/828), Ebu Musa b. Sabîh el-Murdar (225/840), Ahmed b. Ebi Duad (240/854), Ebu Ca'fer Muhammed b. Abdillah el-İskâfi (240/854), Ca'fer b. Harb (236/850), Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (300/913), Ebu'l-Kasım el-Belhî (319/931) gibi isimler ise Bağdat Mu'tezile ekolüne mensuptular.[70]

Abbasi halifesi Harun Reşid'in hilafetinin son döneminde Mu'tezilîleri belirli görevlere getirmeye başlaması, oğlu Me'mun'un eğitimi için Mu'tezilî Yahya b. Mübarek el-Yezîdî'yi görevlendirmesi, Mu'tezile tarihi açısından oldukça önemli bir sürecin ilk adımlarını oluşturdu.[71] Tarihte Mu'tezile'ye yönelik ana eleştirilerin sebebi olan bu süreç, "mihne" dönemi olarak ifade edilmektedir.

Harun Reşid'in vefatından sonra oğulları Emin ve Me'mun arasında yaşanan taht mücadelesini Me'mun kazandı ve halife olmayı başardı. Küçük yaşlardan itibaren ilme meraklı olan ve iyi bir eğitim alan Me'mun[72], mevâli hocalar tarafından yetiştirilmişti. Yine hilafet mücadelesinde Arapların desteğini alan Emin'e karşı Me'mun mevâli kitlenin yardımları ile iktidara gelmişti. Me'mun, hilafetinde ilk olarak başkenti Bağdat'tan mevâli kitlenin yoğun olduğu Merv'e taşıdı.[73] Burada Ali oğulları ve taraftarları ile iyi ilişkiler geliştiren Me'mun, İmamiyye'nin sekizinci imamı Ali er-Rıza'yı kendisine veliaht tayin etti.[74] Halife Me'mun'un bu açılımları Arap kitlelerini oldukça rahatsız etmeye başlamıştı. Bunun üzerine tekrar Bağdat'a dönen halife Mu'tezile'yle dirsek teması kurarak, onların ilim meclislerinde bulunmalarını, görüşlerini ifade etmelerini sağladı.[75] Mevâli kökenlilerin yoğun olduğu Mu'tezilî kitlenin sarayda yapılan tartışmalara katılması hayli ilginç ve önemli bir adımdı. Emevi iktidarında sürekli azarlanmış ve ezilmiş kitlenin ilk kez kendisini ifade etmesi hem sosyolojik hem de psikolojik olarak üzerine düşünülmeye değer bir durumdur.

---

[69] İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 74.
[70] Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, s. 52-53.
[71] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 74.
[72] Abbasi halifesi Harun Reşid'in oğlu Me'mun babasının halife olduğu gece dünyaya geldi (170/786). Annesi cariye kökenli olan Me'mun, Horasan bölgesinde vali olarak görev yaptı, mevâli ile iyi ilişkiler geliştirdi. Ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara 2002.
[73] Ahmed b. Ebu Yakub b. Ca'fer b. Vehb Yakubî (292/905), *Tarihu'l-Yakubî*, I-II, Beyrut trs., II, s. 451; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VI, s. 346-357.
[74] Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, II, s. 448.
[75] Ahmed Emin, *Duha'l İslam*, I-III, Beyrut trs., II, s. 57; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 110-111.

İlim meclislerinde hararetle tartışılan meselelerden biri "halku'l-Kur'an" konusuydu. Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda Mu'tezile Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunmaktaydı.[76] Konuyu tetkik eden Akoğlu'na göre ise "halku'l-Kur'an" düşüncesi ilmî bağlamdan siyasal bağlama taşınmış bir tartışma olup, Emevi döneminde ezilmiş Mevâli kitlenin Arap ırkçılığından ve üstünlüğü düşüncesinden rövanş alma çabasıdır.[77] Mihne süreci yukarıda sözünü ettiğimiz "halku'l-Kur'an" konusunun soruşturma haline getirilmesi sürecidir. Halife Me'mun'un 218/833 yılında Bizans'a karşı seferdeyken vekiline göndermiş olduğu mektuplar Mihne sürecini başlatmıştır.[78] Mihne sorgulamaları ile başta Ahmed b. Hanbel (241/855) olmak üzere pek çok kimse sorguya çekilmiş, işkencelere maruz kalmıştır.[79] Halife Me'mun döneminde başlayan mihne uygulamaları Halife Mu'tasım (218-227/833-841) dönemi ve ardından gelen Vasık (227-232/541-846) döneminde de devam etti. 232/847 yılında hilafete gelen Mütevekkil ile birlikte on dört yıl süren fiili Mihne politikalarına son verildi.[80]

Politik tahakküm ve siyasal güce dayalı kabullendirme boyutuna sahip Mihne süreci, işkence ve yok etme basamağına çıkmış bir dönemi yansıtır. Haddizatında üzerinde durulmaya değen, düşünülmeyi hak eden cevaplar barındıran sorular yöneltilebilir. Bu devrin tarihsel seyri politik, sosyolojik ve ideolojik boyutları ile değerlendirilebilir. Abbasiler'in rasyonel politik tasarımları Mu'tezilî düşüncenin siyasal sendromlarından yararlanmak suretiyle yeni manevralar taşıyorsa Me'mun'un Mihne'yi başlatması ile Mütevekkil'in Mihne'ye son vermesi arasında nasıl bir fark vardır? Meselenin özü, sürecin nihayetinde Mu'tezile'nin muhatap olmaması gereken eleştirilere kendi kendisinin neden olmuş olmasıdır.

Mihne sonrası Mu'tezile'nin tarihi seyrine bakıldığında bir yandan Basra ve Bağdat ekolleri arasında yakınlaşma ve bütünleşme çabaları sürdürülürken, öte taraftan bireysel farklılıklar da devam etmektedir. Çelişik durumların ardında siyasal savrulmanın travmatik etkilerinden bahsedilebilir. Basra Mu'tezile'sinin reisi Cahız (255/868) ile

[76] Kadı Abdülcebbâr, *el-Münye ve'l-Emel*, s. 117; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr Eş'arî (324/935), *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, 1963, s. 191; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 93; İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 64; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 99-110.
[77] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 117-118.
[78] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1878-1879; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 127-140.
[79] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 130-150; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara 1999, s. 59-60.
[80] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 189.

Bağdat Mu'tezile'sinin reisi İskâfî (240/854) arasında yaşanan tartışmalar dikkate değerdir.[81]

Cahız ve İskâfi arasında yaşanan tartışmaları bir varoluş mücadelesi olarak görmek de mümkündür. Mu'tezile'nin siyasal gücünü kaybettiği, toplumsal baskıya maruz kaldığı bu dönemde mezhepten ayrılan ve farklı düşünce ekollerine yönelen kimseler de olmuştur. Ebu İsa el-Verrak (247/861), Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Râvendî (298/910), Hasan b. Musa en-Nevbahtî gibi kimseler Şiî düşünceye yönelirken Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/935) ise kendi yolunu çizip, sünnî düşüncenin önemli kollarından birisi olan Eş'ariliğin kurucu ismi oldu.[82] İsmini zikrettiğimiz şahsiyetlerin Mu'tezile'den kopuşları beraberinde Mu'tezile'ye yönelik ağır eleştirilerini ortaya koymalarıyla neticelendi.[83] Mu'tezile tarihi açısından bir diğer gelişme ise Basra Mu'tezile'sine mensup Ebu Ali el-Cubbaî (303/915) ile oğlu Ebu Hâşim'in (321/933) sağladıkları katkılardır.[84] Şiî düşünceyle yakınlaşmanın ilk adımları da böylece atılmış olmaktaydı.

Büveyhîler dönemine (320-932/454-1062) gelindiğinde Mu'tezile'nin yeni mecralarda ittifak arayışlarını geliştirdiği ve birtakım girişimlerde bulunarak krizden çıkış yolu aradığı görülmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin, Zeydiyye ve İmamiyye ile geliştirdiği ortaklıklar hayli dikkat çekicidir. Mu'tezile ve Zeydiyye'nin Vâsıl b. Ata – Zeyd b. Ali[85] döneminden gelen muhalif tavırları[86], Bağdat Mu'tezile'sinin imamet konusunda Hz. Ali'nin imametini kabul etmesi, Mihne sürecindeki durumları iki fırka arasında yakınlaşmayı beraberinde getirdi. Kasım b. İbrahim er-Ressî[87] ve torunu Hadî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in katkıları ile yakınlaşma geliştirildi ve Ebu Abdillah

---

[81] Osman Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, s. 265; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 81-84; Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul 1988, s. 182.

[82] Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 252; Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 18.

[83] Bunlardan en dikkat çekeni, İbn Râvendî'nin Cahız tarafından kaleme alınan "*Fadiletü'l-Mu'tezile*" adlı esere yönelik yazdığı "*Fadihatü'l-Mu'tezile*" isimli kitabıdır. Tahmin edileceği gibi Mu'tezile'ye yönelik oldukça ağır ithamlarda bulunmaktaydı. İbn Râvendî'ye cevap ise "*Kitabu'l-İntisar ve'r-Red a'la İbni'r-Râvendîyyî'l-Mülhîd*" adlı eseri ile Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'tan geldi.

[84] Kadı Abdülcebbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 286; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 80 vd; Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, p. 86.

[85] Zeydî-Mu'tezilî düşüncenin tabakât kitaplarında Zeyd b. Ali Mu'tezile'nin üçüncü tabakası arasında zikredilmektedir. bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 18.

[86] Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010, s. 93-98.

[87] Detaylı bir analiz için bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, s. 194-214.

Hüseyin el-Basrî (369/980), Ali b. İsa er-Rummanî, Sahib b. Abbad ve Kadı Abdülcebbar gibi ilim adamları Zeydi-Mu'tezilî fikriyata ciddi katkılar sağladılar.[88]

Zeydiyye'nin haricinde Mu'tezile'nin ilişki içinde olduğu bir diğer Şiî mezhep İmamiyye'ydi. İmamiyye'nin gaybet döneminden[89] sonra teolojik nazariyyesini sistemleştirmesi için aklî çıkarımlara ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu gerekçelerle Mu'tezile ile yakınlaşan İmamiyye, Şiî-usûlî geleneği şekillendirdi. Nevbahtî ailesi, İbn Ebî Akil ve talebesi İbn Cüneyd (381/991) ile başlayan usûlî gelenek, Şeyh Müfid (413/1022), Şerif el-Murtazâ ve Şeyh Tûsî (460/1068) ile sistemli bir hal aldı.[90]

Mu'tezile'nin ikinci asrın başında yaşanan kırılma olayı ile başlayan serüveni farklı tecrübelerle birlikte geniş katılımlı bir düşünce birikimini ortaya koymuş oldu. Mu'tezile düşüncesi, İslam düşüncesinde pek çok fikri harekete katkı sağladı, yol açtı. Farklı ekoller de Mu'tezile aksülamelliği ile yol aldı, kendisine alan buldu. Tuğrul Bey dönemine gelinceye kadar Mu'tezile tecrübesinin ana kulvarlarını, genel perspektif çerçevesinde ele aldığımız gibi bu ekolün ortaya koyduğu temel ilkeleri de hatırlatmak istiyoruz.

### 2.3. Temel İtikâdî Görüşleri

Mu'tezile'nin düşünsel kırılması ve teşekkül süreci bir yönüyle kurumsal bir yönüyle sistematik, inanç sistemini de oluşturmaktaydı. Mezhep yapısının ana iskeleti ise bu inanç sisteminin omurgası olan temel prensiplerdi. Mu'tezile düşüncesine bakıldığında "usul-ü hamse / beş esas" prensiplerinin itikâdî görüşlerin esasını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

#### Tevhid

Mu'tezile'nin temel itikâdî prensipleri olan usul-ü hamsenin en önemli maddesi olan Tevhid, kökü itibariyle, birlemek, bir şeyin tek olduğuna hükmetmek gibi anlamlara gelmekle beraber, kelamî manada Allah'ın varlığının birliğine iman etmek anlamında kullanılmakta[91], Allah'ı zihinlerde tasavvur edilen ve hayal edilen her şeyden

[88] Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 20-21.
[89] Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 313; Ethem Ruhi Fığlalı, *İmamiyye Şîası*, 2. Bsk., İstanbul 2008, s. 186.
[90] Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara 2013.
[91] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, III, s. 450.

soyutlamak olarak ifade edilmektedir.[92] Tevhid konusu İslam mezheplerinin üzerinde hassasiyetle durduğu ve izahatlar geliştirdiği konuların da başında gelmiştir. Bu ilke "La ilahe illallah" cümlesi ile formüle edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tevhidin farklı yönleri dikkate alındığında "Tevhid-i Zât", "Tevhid-i Sıfat", "Tevhid-i Ef'al", "Tevhid-i Ma'budiyet" şeklinde kısımlara ayrılmaktadır.[93] Mu'tezile açısından Tevhid ilkesi Vâsıl b. Ata'dan itibaren üzerinde durulan bir mesele olmakla birlikte Ebu'l-Hüzeyl tarafından sistemli bir hale büründürülmüştür. Nitekim Mu'tezile bu ilkeden hareketle kendilerini "Ehlu't-Tevhid", "Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid" gibi isimlendirmeleri tercih etmişlerdir.[94]

Tevhid ilkesi ile alakalı bir diğer önemli bağlantı sıfatlar konusudur. İslam düşünce tarihi boyunca üzerine pek çok farklı yaklaşımın olduğu Allah'ın sıfatları meselesi Mu'tezile açısından tevhid ilkesi içerisinde ele alınması gerekmektedir. Mu'tezile'nin tarihi seyrine bakıldığında Vâsıl b. Ata'nın ezeli sıfatları nefyettiği bilinmektedir.[95] Mu'tezile düşüncesinde Taaddüdü'l-Kudemaya neden olmasından dolayı ilim, kudret, irade gibi sıfatlara karşı çıkılmaktadır. Burada esas mesele sıfatların hâdis mi kadîm mi olması hadisesidir. Eğer ki sıfatlar Allah içinse hâdis olamaz. Eğer ki kadîm olacak olurlarsa bu da Tevhid prensibine doğrudan karşı çıkmaktadır.[96]

Mu'tezile'nin gelişmesi bölümünde ele aldığımız Mihne Sürecinin ana konusu olan Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi de Allah'ın sıfatları dolayısıyla Tevhid ile ilgili bir meseledir. Taaddüdü'l-Kudema meselesinden dolayı Allah'ın ezeli sıfatlarını nefyeden Mu'tezile düşüncesi kadîm olanın sadece Allah'ın zatı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'ye göre, Allah kelamı olan Kur'an da yaratılmış ve mahlûktur.[97]

---

[92] Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî (816/1413), *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Eybarî, Beyrut 1992, s. 69.
[93] Eş'ari, *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s. 155; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 171-172. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul 1991, s. 55-60.
[94] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 172.
[95] Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 63-64; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 41.
[96] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 41.
[97] Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 42-43.

## Adalet

Usulü Hamsenin ikinci ilkesi "adalet" olup, Mu'tezilî gelenekte dikkate değer bir yer işgal etmektedir. "Ehlu'l-Adl", "Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid" gibi isimlendirmeler düşünüldüğünde mesele daha da netleşmektedir. Mu'tezile'nin bu ilkesi, Allah'ın adalette kusursuz olması, haksızlıklardan uzak olması manalarında kullanılmaktadır.[98] Adalet ilkesi ile Tevhid ilkesi arasında bir bağ vardır. Tevhid ilahi zatın sıfatı olarak görülürken adalet ilahi fiilin en önemli sıfatı olarak değerlendirilmektedir. Mu'tezile, Tevhid temelinde Allah'ı her türlü teşbihten uzaklaştırmak isterken adalet temelinde her türlü olumsuz tasavvurdan berî eylemek istemiştir.[99] Adalet prensibinin özü ise insan hürriyeti ve özgürlüğü fikrine dayalıdır. Çünkü Mu'tezile'ye göre sorumluk ve hesap verebilmesi için insan iradesi hürdür. İnsan kendi fiilini kendisi yarattığı için Tanrı karşısında, ona bir suç atma/yükleme durumunda değil, fiilleri ile hesap verme durumundadır. Adalet ilkesi bir yönüyle sözünü ettiğimiz Tevhid meselesi ile bağlantılıyken bir diğer taraftan ahlak felsefesi ile de ilişkilidir.[100]

## El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn

Mu'tezile mezhebinin teşekkül sürecini başlatan kırılma olayı, daha önce de bahsettiğimiz Hasan Basrî ile Vâsıl b. Ata arasında geçen "büyük günah işleyen kimsenin durumu" hakkındaki soruya dayanmaktaydı.[101] Vâsıl'ın ayrılması ile yeni bir mezhebin ilk adımları atılmış oldu. Burada geçen büyük günah problemi Mu'tezile'den önce Haricilik ve Mürecie'nin oluşumuna etki edecek, toplumda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olacak ikilemler barındırmaktaydı.

Vâsıl b. Ata'nın hocası Hasan Basrî'den önce soruya verdiği cevap Mu'tezile'nin büyük günah işleyenin durumu hakkındaki görüşünü oluşturdu. "El-menziletü beyne'l-menzileteyn" ilkesi büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne kâfir olduğunu, ikisi arasında bir yerde olduğunu, tövbe etmeden öldüğü takdirde cehenneme gideceğini

---

[98] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 60; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 44.
[99] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 234-235; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 44.
[100] Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temelleri*, Ankara 1992, s. 90 vd.
[101] Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 64; Fahreddîn Râzî, *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 39.

ancak cezasının kâfirlerden daha hafif olacağını ortaya koymaktadır.[102] "El-menziletü beyne'l-menzileteyn" ilkesi ilk olarak siyasi çıkışlı bir görüş olsa da zaman içinde itikâdî bir ilkeye dönüşmüştür. Küfr, nifak, fısk, iman gibi bazı kavramlar bu ilke etrafında tartışılmıştır. Vâsıl b. Ata'nın ortaya konulan "El-menziletü beyne'l-menzileteyn" ilkesi Mu'tezilî gelenek tarafından sürdürülmüş ve mezhebin ana ilkelerinden sayılmıştır.

**El-Va'd Ve'l-Vaîd**

Va'd Allah'ın iyilik yapan iyi kimseleri ödüllendirmesi, vaîd ise kötülük yapan kötü kimseleri cezalandırması anlamındadır. Mu'tezile'nin adalet ilkesi ve mürtekib-i kebire meselesinden dolayı el-Menzile prensibi ile de bağlantılı olan "el-va'd ve'l-vaîd" ilkesi Allah'ın mükâfatlandırma ve cezalandırma prensiplerinden vazgeçmemesi anlamındadır.[103] "El-va'd ve'l-vaîd" prensibi, Allah'ın iki türlü muamelesinde de sadık olduğunu ifade etmektedir. Allah'ın istediği amelleri yapanlar cennete gideceği gibi büyük günah işleyen kimse eğer dünyada tövbe etmezse ahirette cehenneme gider, ancak onların azabı kâfirlerinkinden daha hafif olur.[104]

**El-Emr Bi'l-Ma'ruf Ve'n-Nehy Ani'l-Münker**

Mu'tezile'nin ana prensipleri olan usul-ü hamsenin bir diğer ilkesi "el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-neyh ani'l-münker" olup, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak anlamına gelmektedir. Kur'an'daki bazı ayetler de bu ilkeye temel kabul edilmiştir.[105] Ameli tevhid de denilen bu prensip Mu'tezile'nin İslam dışı gördüğü kitlelerle mücadelesinde önemli bir yer işgal etmiştir. Mu'tezile'ye göre zındık ve fasıklarla mücadele etmek cihad bundan kaçınmak ise İslam'a karşıt olmaktır. "Emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker" prensibi Mu'tezile'nin İslam yorumunun toplumsal bir yaklaşım ortaya koymasında etkili olmuştur. Bu meselelere çözüm üretmek için iyiliği emr, kötülüğü nehy uygulaması geliştirilmiştir. Mu'tezile hüviyetini oluşturan bu beş esas, mezhebin içerisinde farklı yaklaşımlar olmasına rağmen ana karakteristiğini çerçevelemiştir.

---

[102] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 58-71; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 46.
[103] Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, s. 71; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 47.
[104] Eş'ari, *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, s. 270; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 39.
[105] bkz. 3 Âl-i İmran, 104., 31 Lokman, 17.

Mu'tezile mezhebinin doğuşu, teşekkül süreci, etkin olduğu dönemleri, temel itikâdî görüşleri üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ancak Mu'tezile'nin sonraki asırlardaki durumu hakkında merak uyandıran puslu alanlar mevcuttur. Bu bağlamda Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile üzerinde düşünülmeyi hak edecek sorular barındırmaktadır.

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin durumu nedir? Mu'tezile'nin tarihsel seyri açısından Tuğrul Bey dönemi ne ifade eder? Dönemin Mu'tezilî şahsiyetleri kimlerdir? Mu'tezile hangi bölgelerde varlığını sürdürmektedir? Mu'tezile düşüncesinin seyri ne durumdadır? Mu'tezile'nin diğer mezheplerle ilişkisi nasıldır? Mu'tezile yeniden güç sahibi mi olmuştur? Abbasiler Devletinde olduğu gibi bir mihne sürecinden bahsedilebilir mi? Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile nasıl bir konum içerisindedir? Bu dönemden sonra Mu'tezilî düşünce nasıl bir sürece yönelmiştir? Tuğrul Bey döneminden sonra mezheplerin yönelişi ne yönde olmuştur?

Yukarıda zikrettiğimiz ana sorularla birlikte Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'yi doğru tahlil etmenin gayesini taşımaktayız. Bu bağlamda Tuğrul Bey dönemini sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapısını analiz etmek gerekmektedir. Çalışmamızın ilk bölümünde söz konusu dönemin çerçevesini çizmek yerinde olacaktır. Selçuklular'ın tarih sahnesine çıktıkları ve devlet kurdukları bu dönem, kuruluş devri olarak önem arz etmektedir. Aynı minvalde birinci bölümde ele almaya çalışacağımız Tuğrul Bey dönemi meseleleri, ikinci bölümde ele alacağımız mezhepsel hareketlerin tarihi-siyasi arka planını oluşturacaktır. Mu'tezile'nin Tuğrul Bey dönemdeki konumunu doğru tespit etmek adına önemli bir yer tutacaktır.

# BİRİNCİ BÖLÜM

# BÜYÜK SELÇUKLULAR VE TUĞRUL BEY DÖNEMİ

## 1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE KADAR TÜRKLER

İslam dini 7. yüzyılın ortalarından itibaren Arap yarımadası başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmaya başlamış, aradan geçen on dört asır boyunca bu dinin müntesipleri pek çok farklı bölgede devletler inşa etmişlerdir. Bu devletlerin bir kısmı bölgesel/yerel nitelikte kalırken bir kısmı da bölge sınırlarını aşarak dünya üzerinde etkin bir konuma sahip olmuştur. Türklerin İslamlaşma merhalelerinden sonra kurdukları devletler de bu kategorizasyona göre değerlendirilebilir. Tarihi bir dönüm noktasında İslam'a girme sürecini yaşayan Türkler, devlet tasavvurlarını da bu dönüşümün bir parçası kılarlar. Bölgesel sınırları aşan ilk Müslüman Türk devleti Selçuklular olur. Selçuklular, yeni bir din muhtevası ile büründüğü kimliği kadar önemli olan bir diğer husus Türk tarihi boyunca kurulan yüze yakın siyasal teşekkül arasında yer alan dört büyük devletten birisi olmasıdır.[106]

Selçuklular'ın kuruluşunda Türk toplumunun değerleri ve gelenekleri ile İslamî değerlerin ve tarihsel siyasi aklın kaynaşması etkili olmuştur.[107] Kadim geleneğe sahip Türk kültürünün ve İslam'ın aynı potada eritildiği bu devlet, halefi olan Türk topluluklarının tamamına tesir etmiştir. Selçuklular'ın gelecek siyasal teşekküllere yön vermeleri gibi Türklerin tarih boyunca edindikleri tecrübeler de Selçuklular'a ışık tutmuştur. Bu minvalde Selçuklular'ın kuruluş devri diyebileceğimiz Tuğrul Bey Dönemi ve Mu'tezile'nin bu dönemdeki tarihsel seyrini araştırmak için öncelikle Türklerin tarih sahnesine çıkış süreçlerini, devlet tecrübelerini, sosyo-kültürel ve sosyo-politik vizyonlarını genel hatları ile hatırlamak önemli görünmektedir.

---

[106] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2013, s. 205.
[107] Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 205-206.

Kadim bir millet olan Türklerin tarihin hangi dönemlerinde ne gibi isimlerle anıldıkları ve bu isimler arasında yer alan "Türk" adının otoriteleşmesi pek çok araştırmanın ve tartışmanın mevzusudur. Türklerin erken dönemlerden itibaren çok çeşitli milletlerle temas etmelerinden dolayı başta Çin olmak üzere farklı milletlerin kaynaklarında değişik ifadelerle Türklerden bahsedilmektedir. J. V. Hammer'a göre, Herodotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği "Targitalar", Güney Batı Asya'da yaşayan kavimler için kullanılan "Tyrkae", Tevrat'ta geçen Yafes'in torunu "Togharma", eski Hint kaynaklarında geçen "Turukhalar" gibi isimlendirmeler Türkleri kastetmektedir.[108] "Türk" adının ilk ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili tartışmalar olmakla birlikte Çin, Hint, İran, Grek, Yahudi, Arap, Bizans kaynaklarından ve Asya yazıtlarından hareketle en geç Gök-Türk[109] döneminden milattan önceki dönemlere kadar geri götürülen bir isimlendirmeden bahsedilmektedir.[110] Bu bağlamda "Türk" adı, (bazen iki heceli "Türük" şeklinde de yazılmaktadır) türeyen, var olan, güç, kuvvet gibi anlamlara gelmekte ve Türkçe konuşan kavimler bu adla tesmiye edilmektedir.[111]

Türklerin ana vatanı olan Orta Asya, batıda Hazar denizi, kuzeyde Kırgız bozkırları ve Altay dağları, doğuda Kingan dağları ve Çin'in batısı, güneyde Tibet platosu, Karakurum Hindukuş dağları ile sınırlanan Asya kıtasının orta kesiminde yer alan bölgedir.[112] Türklerin ilk yaşadıkları yerler ise Issık gölü ve çevresi, Altay dağlarının etekleri, Ötüken ve çevresidir.[113] Türklerin bölgede hangi tarihten itibaren var oldukları antropologların tartıştığı bir konu olmakla birlikte M.Ö. 1700'lerden itibaren artık Orta Asya'da göçebe ve savaşçı bir topluluğa ait kültür[114] hâkim olmaya başlamıştır. Anavatan Orta Asya'da biçim kazanan somut ve soyut kültür, Türklerin tarih boyunca geçirecekleri siyasal, sosyal, ekonomik, dinî tecrübelerin tamamında etkili olmuştur. Türk tarihini kavramak için bozkırda merhale merhale tecelli etmiş kültürü idrak etmek

[108] Ahmet Taşağıl, "Türk", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 467.
[109] Türk isminin ilk kez resmi kullanımı bu devletin isimlendirmesinde kendisini göstermiştir. bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 4. Bsk., İstanbul 1986, s. 2-43.
[110] Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 36-37; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001, s. 6-12; Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara 1993, s. 63-66.
[111] İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü*, İstanbul 1988, s. 678; Ömer Soner Hunkan, "Orta Asya'da X-XIII. Yüzyıllarda Türk Adı Üzerine Bazı Kayıtlar" *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Ankara 2005, s. 6.
[112] Asya kıtası ve coğrafi özellikleri için bkz. Ahmet Ertek, "Asya – Fiziki ve Beşeri Coğrafya" DİA, III, İstanbul 1991, s. 507; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, İstanbul 1990, s. 12.
[113] Ekrem Memiş, Eskiçağ'da Türkler, Konya 2005, s.41.
[114] "Andronovo insanı" diye de isimlendiren bu ırk, Altayları ve Tanrı dağlarını kaplamıştır. Türk ırkının bir prototipini oluşturmuş ve İskitlerden kesin hatlarla ayrılmıştır. Detaylı değerlendirme için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991, s. 5-8; Taşağıl, "Türk", s. 467.

gerekmektedir. Çünkü maddi ve manevi ögeleri ile bozkır kültürü çarpıcı ipuçları barındırır.

Tabiatın ve coğrafyanın toplumların ekonomik hayatına birinci derece tesir etmesinden mütevellit Türklerin en önemli geçim kaynağı hayvancılıktı. Koyun, keçi, sığır gibi hayvanları besleyen, onların etinden, sütünden, yününden yararlanan Türkler, ekonomik gerekçelere dayalı olarak hayvancılık faaliyetlerinden dolayı göçebe hayatı yaşadılar. Türk kültürüne etki eden bu yaşam tarzı, hayvanların ot ve su ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı. Yine ulaşımın sağlanması için kullanılan evcilleştirilmiş atlar da Türklerin hayatında muharrik kuvvet olmuştur.[115] Göçebe hayatın zor şartları, değişen iklimler, sürekli hareket etme hali Türkleri ruhsal ve fiziksel olarak dayanıklı kıldı.[116] Buna ilaveten at kullanmada ustalaşmaları, göçebe oldukları için avcılıklarının gelişmiş olması, geniş bir coğrafyayı iyi bilmeleri onları çok iyi savaşan dinamik bir toplum hüviyetine büründürdü. Türk taktiği olarak bilinen düşmanı önce bozkır içine çekip, sabırla yorulmasını bekleyip ardından bir anda etrafını sarıp yok etme stratejisi, kazanılan büyük savaşların ardında yatan sebeplerdendi. İskitler, Hunlar, Göktürkler ve diğer Türk devletleri bunu başarıyla uygulamışlardı.[117]

Türk toplumu göçebeliğin de etkisi ile aile-boy-bodun-devlet şeklinde birbirine sıkıca bağlı birimlerden oluşurdu. Kabilevi/kolonyal sınıflar, teşkilatçı, çabuk bir araya gelebilen, kolayca devlet kuran toplumu meydana getirmiştir. Türkler toplumsal yapılarının sağladığı bu imkândan devlet teşkilatlarında yararlanmışlardır. Göçebe hayatı yaşayan Türkler için bağımsızlık önemli değerlerin başında gelmektedir. Orta Asya'da kurulan devletlerin ana hedeflerinden birisi bağımsız yaşamaktır. Ayrıca diğer insanları adaletle yönetmeyi Tanrı'nın kendilerine verdiği görev sayan Türkler farklı bölgelere gitmekten çekinmemişlerdir. Tarih boyunca Türklerin haricinde bu kadar geniş coğrafyalarda devletler kurmayı başaran topluluklar olmamıştır.[118]

---

[115] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş-I*, İstanbul 1978, s. 23-32; Rudi Paul Lindner, "Nomadism, Horses and Huns" *Journal of Past&Present*, No 92, 1981, p. 5.
[116] Linder, "Nomadism, Horses and Huns", p. 4.
[117] Memiş, *Eskiçağ'da Türkler*, s. 53-59.
[118] "Üste mavi gök altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş." Orhun Kitabelerinde geçen bu ifadeler o dönemi anlamak için oldukça dikkat çekicidir. bkz. W. Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü – İlk Bildiri – Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev. Vedat Köken, Ankara 1993, s. 88; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2013, s. 14; Barthold,

# 2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

## 2.1. Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışı

Türklerin kurdukları önemli devletlerden birisi olan Göktürk Devleti'nin 742 yılında yıkılması ile birlikte Orta Asya'da ortaya çıkan iktidar boşluğu, Uygurlar'ın Türk boylarını bir arada tutmayı başaramamaları, boylar arasındaki mücadeleler ve savaşlar, otlakların azalması, nüfus artışı, yer darlığı, salgın hastalıklar gibi sebepler batı istikametinde yeni bir göç dalgasına sebep oldu. Miladi VIII-X. yüzyıllar arasında meydana gelen göç dalgası, uzun vadede Orta Asya, Batı Asya ve Yakındoğu'nun şekillenmesine neden olmuştur.[119] Bu siyasal mücadelede Uygurlar, Karluklar'ı yenip batıya sürdüler. Karluklar da Peçenekler ve Oğuzlar'la[120] savaşıp onları batıya yönelttiler.[121] Zaman içinde batı ve güney istikametine yöneliş, Oğuzlar'ın 24 boyundan birisi olan Kınık boyuna mensup[122] Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışlarında tetikleyici rol oynamıştır.

Politik sebeplere dayalı olarak batıya göç eden Aşağı Seyhun ırmağı civarına yerleşen Oğuz boyları politik sorunların odağında yer almalarından ötürü yeni bir devlet kurma gereksinimi hissettiler. Kuruluşu ile ilgili net bilgiler olmasa da IX. yüzyılın sonundan itibaren Oğuz Devleti'nden bahsedilmektedir.[123] Bu devletin başında "Yabgu"[124] bulunmaktaydı. Ancak devlet "Yabgu" merkezli bir idare yerine kolektif aklın etkin olduğu kurultayla yönetilmekteydi.[125] Kurultay, Üçok ve Bozok olmak üzere iki ana

---

Vassiliy Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Kazım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara 1975, s. 3-23.

[119] Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, Cilt I, İstanbul 2013, s. 19-21.

[120] Oğuz adı ilk olarak Göktürk kitabelerinde geçmektedir. Oklar anlamına gelen "okuz" isimlendirmesine sahip olan Oğuzlar, Göktürk Devletinin önemli kollarından birisidir. bkz. Faruk Sümer, "Oğuzlar", DİA, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 325.

[121] Ekber N. Necef, Ahmet Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, s. 135-137; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 179. H. 205 yılında yaşanan olaylardan bahseden Taberî, o dönemde Horasan bölgesine yapılan akınlardan da bahsetmektedir. Bu da Oğuz boylarının artık batıya doğru yöneldiklerini göstermektedir. bkz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1794-1795.

[122] Fazlullah Reşidü'd-Din (718/1318), *Câmiu't-Tevârîh*, çev. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş, 2. Bsk., İstanbul 2014, s. 53; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 5. Bsk., İstanbul 1996, s. 54.; Ayrıca bkz. Reşideddin, *Oğuz Destanı*, çev. A. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982, s. 50-52.

[123] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-III, 4. Bsk., Ankara 2011, I, s. 2-3; Segey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 113.

[124] Türklerde çok eskilerden başlayarak kullanılan bu unvan önceleri devlet kademesinde görev alan idareciler için kullanılmış olsa da Oğuzlar'a gelindiğinde devletin başı için kullanılan bir kavrama dönüşmüştür. bkz. Hüseyin Salman ve Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu", DİA, XXXXIII, İstanbul 2013, s. 170-171.

[125] Yabgu unvanı Göktürklerde de kullanılmakta olup Hakandan sonra gelen bir dereceye tekabül etmekteydi. Oğuz Devleti federal bir şekilde boyların bir araya gelmesiyle oluşmuştu. Devletin başı

kola ayrılmış Oğuz Boylarından oluşmaktaydı. Boy Beylerinin söz sahibi olduğu devlet idaresinde federatif yönetim tarzı etkin olmuştu.[126]

Oğuz Yabgusu'nun yanında yer alıp söz sahibi olanların başında Kınık boy beyi ve Selçuklular'ın atası olan, "demir yaylı" lakabını taşıyan Dukak gelmektedir.[127] O, güçlü, kuvvetli, cesur ve çok iyi ok kullanan bir beydi. Dukak hakkında detaylı bilgiler şu ana kadar tespit edilememesine rağmen elimizdeki malumatlar onun Oğuz Yabgu'su ile çatışacak kadar gözü pek bir lider olduğunu göstermektedir.[128] Kendisi Oğuzlar içinde öne çıkan isimlerden birisi olmuş, 924 yılında da vefat etmiştir.[129]

Dukak'ın ölümü üzerine yerine oğlu Selçuk Bey geçti.[130] Kısa süre sonra büyük bir devletin adı olacak olan "Selçuk" ismi kaynaklarda "Salcuk", "Selçuk", "Sarcuk" gibi farklı şekillerde geçmektedir.[131] Oğuz Devleti'nin merkezinde yetişen, dönemin koşullarını iyi tetkik eden bir komutan olan Selçuk, Yabgu tarafından dikkatle takip edilmiş, neticede ordu genel komutanlığı olan "subaşı" görevine getirilmiştir.[132] Babasının vefatından epey bir süre sonra subaşı olduğu düşünülecek olunursa, babasının etkisinden ziyade, kudretli bir komutan olması Selçuk Bey'in bu görevi üstlenmesinde belirleyici olmuştur. Yaşanan bazı tatsız olayların sonucunda Yabgu ile arası açılan Selçuk, devletin merkezinden göç etmeye mecbur kalır.[133]

Göç, Orta Asya Türk tarihinin önemli hareketlerinin başında gelmekteydi. Türkler iç ve dış göç olarak kategorileştirilecek şekilde ya Orta Asya içinde göçebe hayatın gerektirdiği göç hareketlerini gerçekleştirmişler ya da mühim sebeplere dayalı olarak

---

Yabgu olmakla birlikte devletin işleyişi "Kengeş" adını verdikleri kurultaylarda alınan kararlar doğrultusunda sağlanmaktaydı. bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 61-62.

[126] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 63; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 43.

[127] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 473; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Bsk., Ankara 2014, s. 19; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 6; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 55; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 32. Hüseynî'ye göre ise Dukak değil Yakak ismini kullanmıştır. bkz. Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 1. Dönemli önemli Gazneli tarihçilerinden Beyhakî ise Tukak olarak kayda geçmektedir. bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (h.490-565), *Tarihû Beyhak*, çev. ve thk. Yusuf el-Hadî, Dımeşk 2004, s. 181.

[128] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 473; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 7.

[129] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 38.

[130] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2.

[131] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 53; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 137; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 20; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 26.

[132] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 183; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 10; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 64.

[133] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 54; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 13; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 66; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 20.

Orta Asya dışına çıkmışlardır. Selçuk Bey de Oğuz Yabgu'su ile bir anlamda politik mücadelesinden dolayı devlet merkezini terk etmeye mecbur olmuştu. Selçuk Bey ve boyu güney yönünde hareket edip Seyhun ırmağının sol kıyısında kalan Cend şehrine geldiler.[134] Kaynaklarda onların 500 kişi kadar oldukları aktarılmaktadır.[135]

Selçuk Bey'in İsrail (Arslan), Mikail, Musa, Yusuf ve Yunus isimlerini taşıyan beş oğlu vardı.[136] Çocukların Yahudilikle bağlantılı isimler taşıyor olması kimi araştırmacıların Selçuklular'ın İslam öncesinde Musevi ya da Hıristiyan olduğu görüşünü savunmalarına yol açmıştır.[137] Ancak sadece isimlere bakılarak böyle bir değerlendirmede bulunmak isabetli olmayabilir. Ayrıca bu isimler Müslümanlarca da kullanılan isimlerdir. Selçuk Bey ve çocukları hakkındaki iddialar gibi Oğuzlar'ın da Hıristiyan oldukları gündeme getirilmektedir.[138] Ancak bu iddiaları tüm yönleri ile araştıran Togan, İbn Fadlan'ın risalesinden hareketle söylenenlerin doğru olmadığı sonucuna ulaşmıştır.[139]

Türklerin Müslüman olmaya başlamaları Selçuklular'dan önceki tarihlere dayanmaktadır. Emeviler döneminde İslam'la tanışan Abbasilerle birlikte İslam'a girmeye başlayan Türkler, Selçuk Bey Cend'e geldiğinde o bölgede hayli önemli bir nüfusa da sahiptiler.[140] Ayrıca Cend İslam dünyasının uç kasabalarından birisiydi. Bir taraftan gazâ ruhunun hâkim olması diğer taraftan ana ticaret yollarının kavşağında bulunması, Cend'i daha da önemli kılmaktaydı.

Selçuk Bey ve yanındakiler, Cend vadisine geldiklerinde Müslüman Türklerle ayrıca bölgede bulunan İslam davetçileri ile tanışma fırsatı buldular. Nihayetinde başta Selçuk Bey olmak üzere tüm çevresi İslam'ı kabul ettiler.[141] Selçuk Bey ve boyunun Cend'de karşılaştıkları Müslümanların kimler olduğu ve hangi mezhebe mensup oldukları hayli önemlidir. Çalışmamızın ilerleyen safhalarında detayıyla ele alacağımız Cend sakinlerinin Hanefi olduklarını belirtmek isteriz. Selçuklular'ın ilk tanıştıkları ve onlar

---

[134] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2.
[135] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 47; Faruk Sümer, "Selçuklular (tarih)", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365.
[136] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 54; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 85.
[137] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 60-61; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 48.
[138] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 48.
[139] Zeki Velidi Togan, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait" Transkripsiyon: Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 527-539.
[140] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 67; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 49.
[141] Imaduddîn Muhammed b. Muhammed Isfehânî (594/1197), *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, nşr. Yahya Murad, Beyrut 2004, s. 7.

sayesinde Müslüman oldukları Hanefiler, Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin durumuna doğrudan etki edecektir.

Selçuklular, muhtemelen 1000'li yılların hemen başında Müslüman oldular. Dönemin bölge valisi Selçuk Bey'e çeşitli hediyeler göndererek duyduğu memnuniyeti ifade etti.[142] Selçuk Bey'in bölge valisi ile doğrudan irtibat kurması ve ondan İslam dinini öğretecek bilgili bir din adamı talep etmesi Cend vadisinde küçümsenmeyecek bir ağırlığının olduğunu göstermektedir.[143] Haddizatında Selçuk Bey Cend vadisinde gazâ hareketlerine katılmaktan da geri durmuyordu. Lider özellikleri, teşkilatçılığı ve savaşmayı iyi bilmesi nedeniyle Selçuk Bey'in etrafında yeni topluluklar kümelenmeye başlamıştı.

Selçuk Bey'in Cend'de verdiği mücadele, bölge siyaseti adına büyük bir olay olarak görülmese de dönemin önemli aktörleri Selçuk Bey'i tanımaya başladılar. Bunun somut örneği ise 382/992 yılında Samanoğulları'nın, Buhara'yı ele geçiren Karahanlı güçlerine karşı mücadele için Selçuk Bey'den yardım istemesidir.[144] Nitekim o, oğlu Arslan'ı Maveraünnehir'e göndermişti. Bu desteğe karşılık Nur kasabası ve çevresi Selçuk Bey'e armağan edilmişti.[145] Stratejik olarak Maveraünnehir coğrafyasına yönelişin ilk adımı böylece atılmış oldu.

Selçuklular'ı, önce Oğuz Devleti'nden ayırıp Cend bölgesine getiren ve burada başarılı stratejiler izleyerek güç kazanmalarını sağlayan Selçuk Bey'in yaklaşık 100 yaşında Cend'de vefat ettiği tahmin edilmektedir.[146](399/1009) Öldüğünde Oğuz geleneklerine göre geride kalan üç oğlundan "yabgu" unvanı taşıyan Arslan idarenin başına geçerken, "inal" unvanını taşıyan Yusuf ve inanç unvanına sahip Musa yardımcıları oldu. O zamanda on dört-on beş yaşlarında olan vefat etmiş Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı ise "bey" unvanı ile yönetime katıldılar.[147] Daha önce de bahsedildiği gibi merkeziyetçi yönetimin olmadığı Oğuz adetleri uyarınca devlet başında Arslan Yabgu olmakla

[142] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 21; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 67.
[143] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 22; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 67.
[144] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 94-95.
[145] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 54; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 35; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 73; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 21; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 52.
[146] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2.
[147] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 54; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 75; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 22; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 53.

birlikte diğer yöneticiler kendilerine bağlı birliklerle yarı bağımlı hareket etmekteydiler.

Selçuk Bey'in ölümü, Oğuz Devleti'nin yıkılışı ve bölgede artan Kıpçak baskısı ile Selçuklular, Cend'den ayrılarak daha güneye yani Maveraünnehir'e göç ettiler. Maveraünnehir'de Samanoğulları'nı yıkan Karahanlılar'ın istikrarsız yönetimleri vardı.[148] Biri Arslan Yabgu diğeri Tuğrul ve Çağrı Beyler olmak üzere iki ana koldan bölgeye intikal eden Selçuklular, Karahanlı hükümdarı İliğ Han Nasır'ın özellikle de Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e karşı olumsuz tutumları ile karşılaştılar.[149] Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler, kendilerine bağlı birliklerle Talas ve çevresine yöneldilerse de burada da bölgeye hâkim olan Ali Tegin b. Hasan ile mücadele etmek durumunda kaldılar.[150] İki yönlü baskı Tuğrul Bey'in çöle çekilmesine Çağrı Bey'in ise Anadolu (Rum) seferine çıkmasına neden oldu. Anadolu coğrafyasının uç noktalarına kadar gelen ve ciddi bir askeri güçle karşılaşmayan Çağrı Bey'in bu tecrübesi zaman içinde Selçuklular'ın ufuklarına yeni bir ivme katacaktı.[151]

Tuğrul Bey ve Çağrı Bey ile arasında sürtüşme olmasına rağmen Ali Tegin, Arslan Yabgu ile ittifak içindeydi. Ali Tegin'in 415/1025 yılında iktidara gelen Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han'ı tanımaması Maveraünnehir'de yeni bir arbedenin fitilini ateşledi.[152] Dönemin önemli güçlerinden Gazneli Mahmud[153] ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın bölge üzerinde ittifakı, Arslan Yabgu'yu Gazneliler'le karşı karşıya getirdi.[154] O dönemde Gazneliler gibi bir siyasi oluşuma karşı gücü yetersiz olan Arslan

---

[148] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 54.
[149] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 475; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 8.
[150] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 475; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 54; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 105. Konuyu değerlendiren Sevim-Merçil, Ali Tegin'in düşmanlığının müttefiki Arslan Yabgu'nun izni ve onayı olmadan gerçekleşen bir durum olmadığını aktarmaktadırlar. Eğer durum böyleyle Selçuklu liderleri arasında bir iç çekişmenin yaşandığını söylemek mümkündür. bkz. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 22; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 90; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 54.
[151] Bu seferlerle Çağrı Bey ve yanındaki Selçuklular tatminkâr ganimetler elde ettiler. Ayrıca bölgeyi tanıyan birlikler bir yandan da gazâ görevlerini yerine getirmiş oldular. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 112; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 55.
[152] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 237.
[153] Gazneliler Türklerin kurdukları ilk Türk-İslam devletlerinden birisiydi. İsminden de anlaşılacağı üzerine Gazne merkez olarak yapılandılar. Sebüktegin ile hanedanlığa dönüşen bu devlet Sultan Mahmud döneminde en parlak günlerini yaşadı. Özellikle de Hindistan'ın İslam'la tanışması için seferler düzenleyen Sultan, dönemin önemli siyasi güçlerinin başında gelmekteydi. bkz. Ebu'l-Hasan el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 188; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 2-16; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler – Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 43-56; Erdoğan Merçil, *Gazneli Mahmud*, Ankara 1987, s. 3-23.
[154] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 475; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 55; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 72-73; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 93; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 25.

Yabgu 416/1025 yılında yakalanarak[155] Hindistan'da Kalincar kalesine hapsedildi ve 423/1032 yılında burada vefat etti.[156]Arslan Yabgu'nun yakalanması ile etrafındaki güçler Gazneli Mahmud'un da izni ile Horasan'ın[157] çeşitli bölgelerine dağıtıldı. Gazneliler'le Selçuklular arasındaki bu çatışma uzun süre devam edecek olayların başlangıcı olduğu gibi mehzepsel ayrışmaların da bir nedenini teşkil etmiştir.

Selçuklular bu yıllarda Karahanlılar ile de mücadele etmek durumunda kaldılar. Maveraünnehir bölgesindeki hâkimiyet mücadeleleri onlara hayat hakkı tanımayacak kadar ilerleyince Harezm'e göçle karşı karşıya kaldılar.[158] Mu'tezilî nüfusun yüksek olduğu Harezm'in bölgesel idarecisi Harizimşah Altuntaş Selçuklular'ı memnuniyetle kabul etti. Altuntaş'ın kısa bir süre sonunda vefat etmesi üzerine yerine oğlu Harun geçti. Harun bir yandan Selçuklular'ı bir yandan da Ali Tegin'i ikna ederek yeni bir ittifak tasarladı.[159] Amacı Gazneliler'e karşı büyük bir isyan hareketi gerçekleştirmekti. İstihbaratları güçlü olan Gazneliler, kısa sürede projenin farkına varıp, Harun'u suikast ile ortadan kaldırdılar. (426/1035)[160] Bölgede artan kaos bitmemişken Selçuklular, ezeli düşmanları Cend Hâkimi Şah Melik ve Yengikent Yabgu'su Ali Han'ın ani baskınına uğradılar. Hiç beklenmedik bir anda tahmin edemeyecekleri bir yönden gerçekleşen bu baskın yedi bin sekiz bin civarında insanın ölümü ile sonuçlandı.[161] Maveraünnehir bölgesinde siyasi ittifaklarını kaybeden ve düşmanları haylice artan Selçuklular, çözümü

[155] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 377; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 56. Arslan Yabgu'nun yakalanması meselesi Selçuklular açısından dikkatle incelenmesi gereken konulardan birisidir. O tarihe kadar Gazneliler'le Selçuklular herhangi bir sebepten dolayı karşı karşıya gelmiş değillerdi. Ancak Karahanlılar ile yapılan ittifak Selçuklular'ı devre dışı bırakmıştı. Burada dikkat çeken ayrıntı Sultan Mahmud gibi dirayetli bir hükümdarın meselelerin esas sorumlusu olan Ali Tegin'i değil de Arslan Yabgu'yu hedef seçmesidir. İstihbarat ağı güçlü olan Sultan'ın Selçuklular'ı izlettiği bilinmektedir. Bölgenin geleceği için tehlikeli gördüğü bu kitleyi durdurmak istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Arslan Yabgu Hindistan'a gazâya davet edilerek hileli bir şekilde yakalanmıştır. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 86-88; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 26.

[156] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 58; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 89; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 93; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 35; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 56.

[157] Horasan'la ilgili bilgiler için bkz. İmadüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud Ebu'l-Fidâ (732/1331), *Takvîmu'l-Büldân*, Beyrut trs, s. 442-448.

[158] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 60; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 112-113; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 94; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 58.

[159] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 477.

[160] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 156; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 95; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 61; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 59.

[161] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 60.

Ceyhun Irmağının öte yakasına geçerek Horasan'a göç etmekle buldular.[162]

## 2.2. Selçuklular'ın Devletleşme Çabaları

Maveraünnehir Bölgesinde dönemin aktörleri arasında hayatta kalma mücadelesi veren ve sürekli göçerek bir yerlerde tutunma çabası gösteren Selçuklular, dokuz yüz atlıdan ibaret küçük bir topluluk olarak 426/1035 yılında Ceyhun'u geçtiler ve Horasan'a geldiler.[163] Bu tarihten önce Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinin akabinde ona bağlı Türkmen birlikler Gazneli Mahmud'un da izni ile bölgeye gelmişlerdi. Horasan'da rahat durmayan ve yağmalama faaliyetleri gerçekleştiren Türkmenler, Gazneli Sultanı'nı kızdırmışlardı. Bunun üzerine Türkmenler üzerine yürüyen Sultan, onları batı Kirman bölgesine sürmüştü.

Büveyhî Kıvamüddevle Ebu'l-Fevaris tarafından iyi karşılanan Türkmenler, Gazneli Mahmud'un baskısından kurtulamamışlardır. 421/1030 yılında Gazneli Mahmud'un vefatı[164] ile yerine geçen oğlu Mesud, taht mücadelesini kazanmak için Türkmenlerden istifade etmek istemiş ve onları Horasan'a geri çağırmıştı.[165] Ancak çok geçmeden Sultan Mesud da Türkmenlerin devlet içinde oluşturacağı stratejik tehlikeyi fark etmişti. Aynı dönemde Emîr Taşferraş'ın Türkmen liderlerini öldürmesi[166] isyanın fitilini ateşlemeye yetti. Gazneliler'e karşı ayaklanan ve belirli ölçüde bazı başarılar da elde eden Türkmenler, 425/1034 yılında Rey şehrini yağmaladılar.[167]

Selçuklular, Horasan'a girdikleri an bölge valisine elçi göndererek amaçlarının sükûneti bozmak olmadığını, Horasan'a gelişlerinin bir anlamda zorunluluk olduğunu belirttiler. Ancak bölgedeki diğer Türkmenlerle birleşmeleri neticesinde on beş bin civarında bir kuvvete ulaşmaları ve bunu bir anda gerçekleştirmeleri Gazneliler'i ürkütmüştü.[168] Taberistan seferi ile Selçuklular'a mani olamayan Mesud, çok sayıda askerin ve seçkin fillerin olduğu bir ordu hazırlayıp Hacip Begtogdı'nın kethüdalığında[169] Selçuklular

---

[162] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 61-62;Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 197-198; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 96; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 60.
[163] Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 29; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 62.
[164] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 398; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 10.
[165] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 61; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 108; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 201; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 64-65.
[166] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 425.
[167] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 228-229; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 65.
[168] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 435.
[169] Aslen Pehleviceden gelen kethüda kavramı Türkçeye "kâhya" olarak geçmiştir. Selçuklular zamanında kullanılmaya başlanılan bu kavram Osmanlılar Döneminde de kullanılmıştır. Ordu genel komutanı görevi

üzerine gönderdi.[170] Ordu Tus üzerinden Espendakan'a ulaşınca Selçuklular, elçi göndermek suretiyle bir anlamda eman dilediler. Ancak Hacip Begtogdı bunu dikkate almadı. 426/1035 yılında Nesa'da yapılan savaşı iyi analiz eden Selçuklu kuvvetleri, Gazneli ordusunu dağıtmayı başardılar ve dikkate değer bir ganimet elde ettiler.[171]

Horasan bölgesinde ilk zaferin ardından toplanan kurultay, Gazneliler'in gücünü fark ederek, çatışma durumunu devam ettirmenin menfaatlerine uygun olmayacağına karar verdi. Bunun üzerine bir heyetle Sultan Mesud'a olan bağlılık bildirildi. Mesud ise bağlılık yeminlerinin ardından Ferave, Dihistan ve Nesa idaresini Selçuklular'a bıraktı, onlara hil'at, menşur ve sancak gönderdi. Verilen topraklar ise, Dihistan Çağrı Bey'e, Ferave Musa Yabgu'ya, Nesa ise Tuğrul Bey'e bırakılacak şekilde taksim edildi.[172] Böylece Horasan bölgesine izinsiz giren Selçuklular, resmen Gazneliler tarafından meşrulaştırılmış oldular.[173]

Verilen sözlere rağmen barış uzun sürmedi. Cüzcan, Talekan ve Faryab olmak üzere Horasan şehirleri Selçuklular'ın saldırılarına maruz kaldı. Türkmenlerden başka bir grup ise Rey'i ele geçirmeyi başardı. Gelen haberlere öfkelenen Sultan Mesud, Hacib Subaşı'nın derhal bölgede Türkmenlerle meydan savaşı yapmasını istedi.[174] Haberi alan Selçuklular ile Gazneli ordusu Serahs yakınlarındaki savaşta karşı karşıya geldi. Türk savaş taktiklerini başarıyla uygulayan Selçuklular, Gazneliler'e ağır bir darbe vurdular. Kazanılan bu zaferle Selçuklular Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş oldular. (429/1038)[175] Toplanan kurultayda Çağrı Bey Merv, Musa Yabgu Serahs ve Tuğrul Bey de Nişabur'u aldı.[176]

---

yapan kişiye verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Canatar, "Kethüda", DİA, XXV, İstanbul 2002, s. 332-334.

[170] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 440-444; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 3.

[171] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 61; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 93; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 98; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 30; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 63; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 69.

[172] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 457.

[173] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 99; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 69-70; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 70.

[174] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 462; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 15; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 256; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 73.

[175] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 267; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, s. 1811; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 63-64; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 94-95; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 257; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 74.

[176] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 6.

Horasan'ın merkezi olan Nişabur'un Tuğrul Bey'e verilmesi Selçuklu tarihi açısından stratejik bir dönüm noktasıdır.[177] Nişabur'un şehir kimliği oldukça dikkat çekicidir. Bölgenin merkezi olan Nişabur'da sağlanacak iktidar bölgeyi kontrol açısından hayati derecede önemlidir. Ayrıca Tuğrul Bey diğer Selçuklu önderleri arasında farklı bir konuma yükselmekte ve liderliğe yürümektedir.[178] Görüldüğü üzere Musa Yabgu'nun ağırlığı merhale merhale azalmaktadır. Kurulmakta olan devletin Tuğrul Bey üzerinden inkişaf edeceğinin sinyalleri bu fetih sonrasında iyice ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan M. Altay Köymen, Selçuklular'ın bu zaferle yeni bir döneme girdiklerini, üçlü şeflik yerine tek hükümdarlığa doğru bir geçiş döneminin yaşandığını ifade etmektedir.[179]

Ataları Dukak'tan bu yana Orta Asya'nın politik güç merkezleri ile sürekli mücadele halinde olan ve bu mücadelenin bir gereği olarak göçler gerçekleştiren Selçuklular, bölge coğrafyasını, siyasetini, devlet kültürünü iyice öğrenmişlerdi. Bunun neticesinde stratejik devlet aklını oluşturmuş ve doğru hamleler ile önce var olma mücadelesi vermişlerdi. Ancak Nişabur fethi sıradan bir zafer değildi. Çünkü Nişabur alelade bir şehir değildi.[180] Horasan'ın merkezinde yer alan Nişabur, idari, ekonomik, sosyal, dinî, kültürel hayat açısından köklü bir geçmişe sahipti.[181] Nitekim Nişabur'da oturan Tuğrul Bey, artık diplomatik görüşmelerine başlamış, elçileri kabul eder olmuştu.

429/1038 yılında Nişabur'un alınması ile Selçuklular Horasan'da önemli bir güç haline geldiler. Ancak Gazneliler'in etkisi tamamen ortadan kalkmış değildi. Sultan Mesud, 430/1039 yılında öncelikle Çağrı Bey üzerine yürüdü. Ulyââbâd'da Çağrı Bey'in

---

[177] Nişabur şehrinin fethi oldukça önemli detayları barındırmaktadır. Sözünü ettiğimiz savaşın ardından İbrahim Yınal Nişabur'u teslim almak için küçük bir birlikle şehre gönderilir. Şehrin Gazneli yöneticileri ordunun mağlubiyeti üzerine hiçbir savunma mekanizması oluşturmadan şehri terk ettikleri için halkın önde gelenleri İbrahim Yınal'ı karşılar. İbrahim Yınal, eğer şehri teslim ederlerse hiçbir kötü muamele ile karşılaşmayacaklarını ancak aksi durumda ordunun şehre gireceğini söyler. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri Kadı Said'in evinde toplantı yaparlar ve şehri teslim etmenin en uygun yol olduğuna karar verirler. Ardından Tuğrul Bey bizzat kendisi gelerek şehri teslim alır. Tam bu sırada Çağrı Bey'in yanındaki Türkmenler, şehri yağmalamak isterler. Ancak Tuğrul Bey buna şiddetle karşı çıkar ve yağmayı engeller. Yaşanan bu olaydaki detaylar, Çağrı Bey'in daha çok kabile ruhu ile hareket ettiği ancak Tuğrul Bey'in farklı bir zihin dünyası ile davrandığını açıkça ortaya koymaktadır. bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 262-274; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 78-79.

[178] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 74.

[179] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 268.

[180] Ebu Abdillah Şihâbuddin Yakut el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1907, V, s. 331; Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 149-151.

[181] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 66; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 75.

ordusuna ağır bir darbe indirdi ve Serahs'a girmeyi başardı.[182] Bunun üzerine toplanan Selçuklu liderleri Gazneliler'le savaş meselesini tartıştılar ve Çağrı Bey'in ısrarlı tutumu ile meydan savaşı önerisini kabul ettiler. İki ordu Talhâb yakınlarında karşı karşıya geldi. Selçuklular'ın yirmi bin civarında süvarisi vardı. Son derece şiddetli geçen bu savaşın sonunda Selçuklular ağır bir yenilgiye daha uğradılar.[183] Bu yenilgi üzerine mecburen çöle çekilen Selçuklu liderleri meydan muharebesi yerine bildikleri ve son derece başarıyla uyguladıkları vur kaç taktiğine dönmeyi kararlaştırdılar.

Sultan Mesud orduya Dandanakan üzerinden yiyeceklerin bol olduğu Merv[184] şehrine hareket emri verdi. Bu haberi alan Selçuklu liderleri toplanarak durum değerlendirmesi yaptılar. Horasan'da var olmak için mücadeleye devam fikri üzerine, ağırlıklarını uzağa gönderdiler ve Gazneli ordusunun önünden Merv istikametinde çöle çekildiler.[185] Gazneli ordusu tarihi bir hata daha yaparak Selçuklu taktiğine boyun eğdi ve onları takibe koyuldu. Hantallaşan ordu, çöl şartları, Selçuklular'ın ani baskınları ve su kuyularını tahribatları nedeniyle iyice bitkin düşmüştü.[186] Sonunda Dandanakan kalesi önünde iki ordu karşı karşıya geldi. Selçuklular burada da su kaynaklarını tahrip etmişlerdi.[187] Bunun üzerine Sultan Mesud tüm ısrarlara rağmen bir yanlış daha yaparak yaklaşık otuz km ilerideki su kuyularına harekât emri verdi. Ordu savaş disiplininden iyice koptu. Aynı günün gecesinde Gazneli ordusundaki saray gulamları Selçuklular'a katıldılar. Savaş planlamasını oldukça iyi yapan, adım adım uygulayan Selçuklular artık hali kalmamış Gazneli ordusuna çok hızlı şekilde ağır bir darbe indirdiler. (431/1040)[188]

---

[182] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 462; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 283; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 81.

[183] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 286-288; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 104; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 82.

[184] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, V, s. 112-113.

[185] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 465; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 66; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 100; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 332; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 105; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 84.

[186] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 482; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 66; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 337; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32.

[187] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 483; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 456-457.

[188] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 478; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1812; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 100; Azimî, *Azimî Tarihi,* s. 3; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 105; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 75; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 85-86. Konuyu tetkik eden Köymen, Dandanakan savaşının bir meydan muharebesi olmayacağını belirtmektedir. Ona göre Selçuklu ana kuvvetleri savaşa dâhil olmadan Gazneli ordusu perişan olmuştur. Özellikle de Dandanakan'a varıncaya kadar Selçuklular sürekli ani baskınlar yaparak

Savaş meydanından yakın korumaları ile kaçarak kurtulan Sultan Mesud, hızla Gazne şehrine döndü. Selçuklular'ın her an gelebilecekleri korkusu, ordusunun dağılmış olması ve artık karşılık verecek hali kalmaması nedeniyle Kuzey Hindistan'a gitmeyi düşündü. Yanına hazinesini de alan Sultan, yetenekli ve güçlü bir ordu kurarak tekrar geri dönmeyi ve Selçuklular'ı tamamen yok etmeyi hayal ediyordu. Ancak yolda önce tahtını ardından hayatını kaybetti.[189] Selçuklular'la yürüttüğü mücadeleyi hayatını kaybederek ödemiş oldu.

Zaferin ardından kılınan Cuma namazında Tuğrul Bey "Horasan Emiri" olarak nitelendi. Merv'de yapılan kurultayda ise Selçuklular, geniş çaplı bir değerlendirme yaptılar. Kurultayda Tuğrul Bey'in yaptığı konuşma, fikri zemini gereği oldukça dikkat çekicidir. O, Selçuklular'ın kaderinin bir arada yaşamaya bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bu konuşma bir anlamda merkeziyetçiliğe giden yolun kilometre taşlarından birisi olmuştur.[190]

Selçuklu Devleti'nin temelleri Dandanakan Savaşı üzerine atıldı.[191] Tuğrul Bey, bölgede olan hâkimiyetini haber vermek üzere Abbasi Halifesi için bir mektup kaleme aldı.[192] Dandanakan sonrası Abbasi Halifesine gönderilen mektubun detayları Horasan'daki yeni toplumsal yapının biçimsel ifadeleri ile doluydu. Mektupta yer alan sözler, Selçuklular'ın kümülatif gelişimlerini, bölgedeki tasarım projelerini içeriyor, aynı zamanda Halifeye olan bağlılığı bildiriyordu. Nişabur, kurulan devletin merkezi konumunda idari bir yapılanma içerisine girdi. Nitekim Nişabur'un önde gelen isimlerinden İmam el-Muvaffak'ın tavsiyesi üzerine Amidülmülk el-Kündürî kâtip olarak tayin edildi.[193]

Dandanakan savaşı sadece Selçuklular için değil orta ve uzun vadede o coğrafyayı

---

Gazneliler'i güçten düşürmeyi başarmışlardı. Dandanakan bir bakıma uzunca süren çatışma halinin finali niteliğindedir. bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 345-347.

[189] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 484-486. Sultan Mesud, hazinesine göz koyan Türk ve Hintli gulamlar tarafından ayaklanma ile tahtından indirilirmiş, Girî Kalesinde hapsedilmiş 432/1041 yılında da öldürülmüştür. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 341; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 76-77; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 86.

[190] Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 101; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 357.

[191] Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecini ele alan bir değerlendirme için bkz. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Ordu 2012, s. 17-37.

[192] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 70; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 101; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 88.

[193] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 88.

etkileyecek dönüm noktasıydı. Orta Asya bozkırlarından çıkmış küçük bir Oğuz boyunun ilkin Maveraünnehir ardından Horasan coğrafyasında verdiği mücadelelerin neticesinde dönemin önemli güçlerinden biri olan Gazneliler'i bölge siyasetinin merkezinden uzaklaştırması kolay bir başarı değildi. Dukak, Selçuk Bey, Arslan Yabgu dönemlerinde önemli siyasi tecrübeler edinen Selçuklular zaferle birlikte büyük bir devletin temellerini atmış oldular. Artık yeni dönemde Musa Yabgu daha da kenara çekilmişti. Batı yönünde fetihleri yönetecek "hakan/sultan" Tuğrul Bey ile sahip olunan toprakları koruyacak, Tuğrul Bey'e yardımcı olacak hanedanın diğer üyelerinin iş birliğine dayalı bir sisteme geçilmişti. Bu geçiş merkeziyetçi, tek hükümdar mantalitesine yönelişin ilk adımlarıydı.

Dandanakan Savaşının olduğu 431/1040 yılı Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi kabul edilmektedir. 431/1040 ile Tuğrul Bey'in vefat senesi olan 455/1063 yılları arası Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devridir. Tuğrul Bey, bu devletin ilk sultanıdır. Devletin ana omurgası Tuğrul Bey'in hâkimiyet yılları arasında şekil alır. Zaman içinde bölgeye hâkim olacak, kendisinden devletler teşekkül edecek Selçuklu aklının temelleri Tuğrul Bey stratejisi içinde aranmalıdır. Bu bağlamda Tuğrul Bey'in kişiliği, eğitimi, yetişmesi, yönetimi, siyaseti ve uygulamaları üzerinde durulmaya değerdir. Nitekim söz konusu dönemde Mu'tezile'nin konumu üzerinde Tuğrul Bey'in kimlik ve kişiliğinin, siyasi tercihlerinin büyük etkisi olmuştur.

## 3. TUĞRUL BEY ve DÖNEMİ

Toplumların değişim ve dönüşümünde toplumsal yapıların mı yoksa toplumu dönüştüren aktörlerin mi etkili olduğu halen sosyal bilimcilerin tartıştığı meseleler arasında yer almaktadır. Tuğrul Bey ve dönemini bu tartışmalar çerçevesinde genel bir değerlendirmeye tabi tutmak da mümkündür.

Toplumsal değişimi ve dönüşümü anlamak için sosyal bilimciler, çeşitli kuramlar öne sürmektedirler. Bu kuramların en meşhur adlandırması "büyük, orta ve küçük boy kuramlar" şeklindedir. Comte, Marx, Durkheim gibi pozitivist sosyal bilimcilerin hemen hepsi toplumsal değişimi açıklarken inceleme perspektifi olarak bütün dünyayı kapsayacak şekilde analizler yapmayı tercih etmişlerdir. Onlara göre, tarihin akış mecrasını değiştiren, toplumda dönüşümü meydana getiren saik, toplumsal yapıdır. Modern dönemden post-modern döneme geçişle birlikte, küçük boy teoriler yükselişe

geçmiştir. Aslında bu anlatmaya çalıştığımız serencam, toplum ve tarihi anlama-yorumlama çabasında yeni bir bakış açısını da ima etmektedir. Küçük boy teorilere göre toplumsal değişimin saiki, bireyler/aktörler/eyleyenlerdir.[194] Dolayısıyla klasik çağın yapısalcı kuramı, II. Dünya Savaşı sonrasında değişen şartlara paralel olarak post-modern dönemin anlamacı/yorumlamacı teorilerinde kendine yer bulamamıştır. J. Derrida, M. Foucault gibi düşünürlerin şekillendirdiği post-yapısalcı kuramlara göre toplumlara yön veren toplumsal yapılar değil aktörlerdir.

Sosyal bilimlerde halen hararetli bir şekilde tartışması süren yapı-aktör meselesi ile irtibat kuracak olursak Selçuklu toplumuna bakıldığı zaman lider merkeziyetçiliğinin dikkat çektiği görülecektir. Bu bağlamda Türk toplumları küçük birimler (aile-boy-bodun) ve o birimlerin yöneticileri olan liderlere göre hareket eden bir geleneğe sahiptir. Nitekim Kınık boyu da içinden çıkardığı liderlerin/aktörlerin stratejik hamleleri sayesinde gücün her an yön değiştirdiği bir coğrafyada önce ayakta kalmayı ardından da söz sahibi olmayı başarmışlardır.

Tuğrul Bey, bu stratejik hamlenin devlet statüsüne dönüşümünün kavşağında yer alır. Selçuklu Devleti'nin temellerinin atıldığı bu dönemi incelemek için öncelikle Tuğrul Bey'in şahsiyetinin irdelenmesi gerekir.

### 3.1. Tuğrul Bey'in Kimliği ve Kişiliği

Es-Sultanu'l-Muazzam Rüknü'd-dîn Ebu Talib Tuğrul Muhammed b. Mikail b. Selçuk b. Dukak ismi ile bilinen Tuğrul Bey (385-455/995-1063), Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarıdır.[195] Soy zincirinde de belirtildiği üzere Selçuklular'ın atası olan Dukak'ın oğlu Selçuk'un evlatları arasında yer alan Mikail, Tuğrul Bey'in babasıdır. Kaynaklarda Selçuk Bey'in oğullarının sayısı ve kimlikleri üzerinde çeşitli ihtilaflar mevcuttur. Ancak Mikail, Musa ve Arslan herkesin ittifakla kabul ettiği çocuklarıdır.[196] Mikail, babası Selçuk'un hayatta olduğu zamanda yapılan bir savaşta vefat etmiştir. Mikail'in öldüğü bu savaş Selçuklular'ın Oğuz Devleti'ne tabi olduğu bir dönemde meydana gelmiş olup, Selçuk Bey'in oğlunu kaybetmesi üzerine çok üzüldüğü

[194] Detaylı analizler için bkz. George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, Ankara 2011, s. 46-72, 77-80.
[195] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 63; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 1.
[196] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 63-64; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XIII, İstanbul 1958, s. 117-118.

aktarılmaktadır.[197]

Erken yaşta vefat etmesi nedeniyle Mikail'in hayatı ve kişiliği hakkında elimize ulaşan detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Haddizatında tartışması devam eden konulardan birisi de bu karanlık devre aittir. İbnü'l-Cevzî başta olmak üzere kaynaklarda Selçuk'un oğulları arasında Yusuf da geçmektedir.[198] Yusuf da erken yaşlarda hayatını kaybettiği için kaynaklarda detaylıca yer almasa da Yusuf'un oğlu İbrahim Yınal Selçuklu tarihinin kuruluşu açısından belirli bir öneme sahiptir.[199] Burada dikkat çeken bir detay bulunmaktadır. Türklerde levirant tipi evlenme denilen ölen kardeşin eşi ile evlenme âdeti gereği ya Tuğrul Bey'in annesi, Mikail'in ölümü üzerine Yusuf'la evlenmiş İbrahim doğmuştur ya da İbrahim Yınal'ın annesi Yusuf'un ölümü üzerine Mikail ile evlenmiş Tuğrul Bey doğmuştur. Çünkü Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal amcazade olmakla birlikte ana-bir kardeştiler.[200]

Bütün bu gerekçeler ve Tuğrul Bey'in yetmiş yaşında vefat ettiği hesaba katılırsa 385/995 yılında dünyaya geldiği anlaşılır.[201] Doğum yeriyle ilgili olarak Cend şehrinin adı geçmektedir. Bu bağlamda Mikail'in ya Cend'e göç etmeden hemen önce ya da Cend döneminin ilk yıllarında hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.

Mikail'in, Tuğrul'un haricinde Çağrı adında bir oğlu daha vardır. El-Kâmil ve Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye'de[202] bir üçüncü oğul olarak Yabgu isminden bahsedilir. Fakat Kafesoğlu'na göre, Yabgu olarak bahsedilen kişi amcaları Musa olup, muhtemelen uzunca bir süre birlikte Selçuklu idaresinde bulunmaları sebebiyle böyle bir çıkarım söz konusu olmuştur.[203]

### 3.1.1. Yetişme Tarzı ve Eğitim Süreçleri

Çocuk yaşında babası Mikail'i kaybeden Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey dedeleri Selçuk Bey tarafından itinalı bir şekilde yetiştirilmişlerdir. Tuğrul Bey'in 385/995 yılında doğumundan Selçuk Bey'in 400/1009 yılında ölümüne kadar olan sürede dede-

[197] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 118.
[198] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 283.
[199] Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 121.
[200] Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 121.
[201] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 63; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 344.
[202] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 474.
[203] Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 121-122.

torun sürekli olarak birlikte olmuşlardır.[204] Selçuk Bey'in Müslüman olmasının hemen sonrasında dönemin valisinden İslam'ı bilen bir ilim adamını istemesi, onun din konusundaki hassasiyetini ortaya koyduğu kadar küçük torunlarını da aynı istikametle yetiştirme arzusunu göstermektedir. Tuğrul ve Çağrı Beyler dedelerinin yanında aldıkları eğitimin yanı sıra yönetim konusunda da daha çocuk yaşlardan itibaren tecrübeler kazanmaya başladılar. Sürecin nihayetinde onlar, Selçuk Bey'in vefatından sonra "bey" unvanı ile devlet erkânı arasında yer alacaklardı.

Selçuk Bey'in torunlarına karşı özeni oğlu Arslan Yabgu ile aralarında soğukluk yaşanmasına kadar varmıştır. Bu dönemde Arslan Yabgu, devletin yönetim kademesinin kendilerine değil Tuğrul ve Çağrı Bey'lere kalacağını düşünmüştür.[205] Tuğrul Bey'in çocukluk ve gençlik yılları küçük bir topluluğun Cend gibi hareketli bir coğrafyada var olma mücadelesi ile geçmiştir. Önceleri Oğuz Devleti'nin kontrolü altında olan bu şehir, Selçuk Bey'in bölgeye gelmesi ve Müslüman olması ile bir gazâ ve fetih kentine dönüşmüştür. Selçuklular'ın Cend'e gelmeden önce de mücadeleci ruha sahip olmaları ile Cend'de başlayan gazâ ruhu, getirmiş olduğu ontolojik bir dönüşümle birlikte İslam'a sahip çıkma duygusunu da doğurmuştur. Hâsılı Tuğrul Bey, Selçuklular'ın gazâ heyecanını yaşadığı bir iklimde yetişmiştir.[206]

Tuğrul Bey'in babasız olarak büyümesi liderliğine ne kadar etki etmişse Selçuk Bey gibi dirayetli bir devlet adamı yanında yetişmesi de o derece tesirli olmuştur. Tuğrul Bey'in dedesi kadar güvendiği şahsiyetlerden birisi de kardeşi Çağrı Bey olmuştur. İki kardeşin birlikte büyümeleri, beraber hareket etmeleri ve aralarındaki derin ittifak Selçuklular'ın devletleşmesi sürecine tesir etmiştir.

### 3.1.2. Kişilik Özellikleri ve Politik Karakteri

Çocukluğu ve gençliği Selçuk Bey'in dizinin dibinde geçen Tuğrul Bey'in Cend vadisinde yaşadığı çalkantılı siyasal atmosfer kadar kişisel özellikleri de liderliğinin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Liderlik üzerine yapılan tartışmalarda pek çok farklı kanaat olsa da hâkim görüş, lider doğulamayacağını ancak bireyin liderliğe yatkın

[204] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 63-64; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 118.
[205] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 1-2.
[206] Cend şehri önemli fetihlerin hareket merkezi olarak uzun dönem etkinliğini korumuş bir şehirdir. Selçuklular ve onlardan sonra bölgeye hâkim olmak isteyen devletler bu şehri ellerinde tutmayı amaçlamışlardır. Ayrıntılı bir açıklama için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 359-360.

olması temelinde, sağlam nitelikli bir genin gerektiği ve bu genetik kodlarla dünyaya gelmesinin önemli olduğudur.[207] Ayrıca hazır kazanımların yanında çevresel faktörler de etkili olmaktadır. Sosyo-kültürel yapı kadar aile de çevresel faktörler içinde yer almakta olup Luthans'a göre en belirleyici unsurdur.[208]

Sözünü ettiğimiz bu faktörlerin bütünleşmesi ile kişilik oluşmaktadır. Kişilik ise karakter, mizaç ve yetenek olarak üç faklı şekilde dışarıya yansımaktadır.[209] Karakter, kişiliğin sosyal, siyasal, ahlaki özelliklerini; mizaç (huy) bireye ait temel özelliklerini; yetenek ise kişinin bedensel ve zihinsel özelliklerini ifade etmektedir.[210] Bu bağlamda Tuğrul Bey'in kişiliği; karakteri, mizacı ve yeteneği ile izah edilebilecek bir mesele olarak durmaktadır. Elbette ki kişiliği, liderliğinin oluşumunda dikkate değer bir önem arz eder.

İbn Hassûl'un ince belli, uzun yüzlü, büyük gözlü olarak tasvir ettiği Tuğrul Bey[211], merhametli, asil davranışları olan, sabırlı, cömert, dürüst, cesur, dindar bir hükümdardı.[212] İbn Hassûl'un tasvirlerinden de anlaşıldığı üzere Tuğrul Bey, cömertlik konusunda diğer sultanlardan ayrılmakta, hiç kimseyi boş çevirmemeye çalışmakta ve dünya mülküne önem vermemektedir.[213] Büyük Selçuklu Devleti'nin bu ilk sultanının bir diğer özelliği merhametli ve affedici olmasıydı. Kendisine karşı savaşanların pişman olup af dilemeleri halinde Tuğrul Bey merhamet göstermekten çekinmemekteydi. Bu tavrı ile bölge halklarının gönüllerini kazanmayı başarmıştı.[214]

Tuğrul Bey'in politik karakteri analiz edildiğinde devlet yönetiminde oldukça sabırlı, devlet stratejilerinde oldukça ketum bir kişiliğe sahip olduğu fark edilecektir. O, pek çok meselede kendisine bilgi ulaşmasına rağmen harekete geçmekte asla aceleci davranmamıştır. Bu sabır ve sükût hali yönetim işlerinde Tuğrul Bey'e derin bir analiz ve tefekkür imkânı vermekteydi.[215] Devlet yönetimi konusunda ileri görüşlülüğü sayesinde Selçuk Bey'in vefatı üzerine Cend'i terk edip Maveraünnehir'e geldiklerinde

[207] Nesrin Gökben Çetin – Ertan Beceren, "Lider Kişilik", *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, Isparta 2007, s. 110.
[208] Çetin - Beceren, "Lider Kişilik", s. 115
[209] Sarah E. Strang – Karl Kuhrent, "Personality and Leadership Developmental Levels as Predictors of Leader Performance", *The Leadership Quarterly*, 2009, p. 1.
[210] Çetin - Beceren, "Lider Kişilik", s. 117
[211] Şerefettin Yaltkaya, "İbn Hassul'un Risalesinin Tercümesi", *Belleten*, XIV-XV, Ankara 1940, s. 259.
[212] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 66; Sümer, "*Tuğrul Bey*", s. 346.
[213] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, V, s. 66; Yaltkaya, "İbn Hassul'un Risalesinin Tercümesi", s. 262.
[214] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 138.
[215] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 139.

bölgenin siyasal analizini yapmış, amcası Arslan Yabgu'nun hatasına düşmemiş, gerektiğinde iç bölgelere çekilmek suretiyle gücünü korumayı başarmıştı. Tuğrul Bey cesur bir devlet adamı olarak Maveraünnehir coğrafyasında siyasal güçler arasında dengeli politikalar sürdürdüğü kadar Selçuklular'ın bölge hâkimiyetinde birincil derecede rol oynamıştır. Elbette ki bu süreçte Çağrı Bey'le olan müşterek siyasetleri de dikkate alınması gereken bir diğer noktadır.

Babası olmadan geçen çocukluk devri kadar dedesini erken yaşlarda kaybetmiş olması Tuğrul Bey'e sorumluluk yüklediği kadar devlet tecrübesi kazanma imkânı da vermiştir. Bu durumun bir yansıması olarak Çağrı Bey Nişabur fethi üzerine şehri yağmalamak istese de Tuğrul Bey buna asla izin vermemiş, bir anlamda bölge topluluklarını yok etmek değil yönetmek istemiştir. Tuğrul Bey'in büyüdüğü çevre, yetiştiği toplumsal ortam, kişiliği, karakteri, tecrübesi, boy beyliğinden devlet sultanlığına doğru yürüttüğü Selçuklu siyasetinde onu değişim çağının dönüşümcü aktörü olarak karşımıza çıkarır. Tuğrul Bey ile Selçuklu devlet stratejisi temellendirilmiş, siyaset tasavvuru yeniden tasarlanarak bölgeyi ve toplumları yönetme idealine evirilmiştir.

### 3.2. Tuğrul Bey Dönemi Sosyo-Kültürel Yapı

Tarihsel dönem araştırmaları için hareket noktalarından birisi de toplumların yapısıdır. Günümüzde tarihsel sosyoloji ve antropoloji ile odak noktası haline gelen "toplum" incelemeleri dönemin ana arterlerini tespit etmek için üzerinde durulmaya değerdir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası toplumların yeni bir tarz olarak kentsel yaşamı tecrübe etmeleri modern öncesi dönemlerden öte bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda modern dönem birliktelik tarzları "toplumsal yapı" ifadesi ile açıklanmaya çalışılmıştır.[216]

Modernite öncesi dünya tarihinin sosyal birliktelik tarzları, kentleşme olgusu etrafında şekillenen Sanayi Devrimi sonrası birlikteliklerden ayrılmaktadır. Geçmişten günümüze oluşmuş, birbirinden farklı toplumların sosyal birlikteliklerinin incelenmesi "sosyal yapı" kavramı ile sağlanır. Toplumların sosyal gerçeklikleri kadar kültürel boyutları da medeniyet sistemi içerisinde önemli bir yere tekabül eder. Toplumların varoluş serüveni içinde kültürün aktarımı süreci siyasete, topluma, toplumsal kurumlara ve inanışlara

[216] Serkan Güzel, "Sosyal Yapı ve Toplumsal Yapı Birleşkesinde Sosyo-Kültürel Yapı Kavramı", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 34, İstanbul 2006, s. 88

varıncaya kadar çok geniş bir yelpazeye tesir etmektedir.

Tuğrul Bey dönemi bağlamında düşünüldüğünde hem toplumun hem de kültürel ortamın analizi için "sosyo-kültürel yapı" kavram şemsiyesinde dönemin atmosferini ele almak gerekmektedir. Sosyo-kültürel yapı dönem üzerine olan sorularımızın çevresini kuşatacak konumda olup toplumun şifrelerini barındırmaktadır.

Selçuk Bey ile başlayan ve Tuğrul Bey dönemi ile devletleşme sürecine giren Büyük Selçuklular, Asya kıtasında faaliyet göstermişlerdir. Selçuklular, bu büyük coğrafyanın ortasından çıktıkları yürüyüşlerinde öncelikle Seyhun (Sırderya) Nehri ile Ceyhun (Amuderya) Nehri arasında kalan ve Maveraünnehir olarak tanımlanan bölgeye geldiler. Maveraünnehir isimlendirmesindeki "nehir" Ceyhun'a işaret etmekte olup, Ceyhun'un ötesindeki bölgeyi tanımlamakta haddizatında Arap ve Fars kaynaklarında Turan ile İran arasındaki sınır olarak kabul edilmektedir.[217] Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin kıyılarında ve ovalarında tarıma elverişli toprakların bulunması şehirlerin kuruluşunu, dolayısıyla da insanların yaşam alanlarını belirlemiştir.[218] Buhara, Tirmiz, Beykent, Taşkent, Fergana gibi önemli şehirler burada bulunmaktadır.

Selçuk Bey'in ölümü üzerine Maveraünnehir'den Horasan coğrafyasına geçen Büyük Selçuklular, uzun soluklu mücadelelerin ardından bölgeye hâkim olmuşlar, Dandanakan Savaşı ile bunu pekiştirmişlerdir. Tuğrul Bey'in hâkimiyeti döneminde ise Bağdat'a kadar ulaşmayı başarmışlardır. Eski İran imparatorluklarının coğrafyası olan bu hat Sasani Devleti'nin yıkılışından sonra ilk kez tek bir elde toplanmış, el-Cezire'den Maveraünnehir'e kadar olan bölge Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmiştir.[219] Nişabur, Rey, Merv, Isfahan, Kazvin başta olmak üzere önemli şehir yerleşkeleri bu coğrafyada yer almaktadır.

Kara iklimi gösteren Horasan coğrafyasının mühim sorunlarının başında su azlığı gelmektedir. Ayrıca Deştilut ve Deştikevir bölgeleri çöl iklimine sahiptir. Bölgenin en önemli iki nehri Ertek ve Cürcan'dır. Bunlardan farklı olarak düzenli rejimlere sahip olmayan nehirler de mevcuttur. Horasan'ın kuzeyi daha iyi yağış aldığı için tarım ve hayvancılığa daha uygundur. Horasan coğrafyası daha çok yeraltı su kaynaklarını

---

[217] Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 67; Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", DİA, XXVIII, İstanbul 2003, s. 177.
[218] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 68.
[219] Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 23.

kullanmakta ve bu sayede göçebe topluluklar su ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler.[220]

Bölge yer altı zenginlikleri açısından da dikkat çekmektedir. Başta zümrüt olmak üzere pek çok kıymetli taş ve maden bulunmaktadır. Horasan coğrafyasının demografik yapısı da çeşitlilik arz etmekte olup yolların kesiştiği kavşakta olması farklı milletlere mensup insanların bir araya gelmesini kolaylaştırmıştır. Tarihsel sürece baktığımızda Hint-Avrupa kökenli Arî ırkların neşet ettiği yer de Horasan'dır. Bunun yanı sıra göç, savaş, istila gibi olayların etkisi de bulunmaktadır. Selçuklu Devletinin teşekkül ettiği bu coğrafya tarihsel, jeopolitik ve jeostratejik bir konuma sahiptir.

Selçuklular'ın söz sahibi olmaya başladıkları bu coğrafya kendi kaderlerine etki ettiği kadar Türk devlet aklını da yeniden dizayn edecek gelişmeleri de içinde barındırmaktaydı. Bu bölümün başında incelemeye çalıştığımız üzere Selçuklular öncesi Türk devletleri boy konfederasyonuna dayalı olarak şekil alan Türk devlet ananesiyle yönetilmekteydi. Bozkır sosyolojisinin yön verdiği, göçebe hayatın tesir ettiği yönetim şeması boylardan birisinin diğerlerini aynı bayrak altında toplaması ve boy liderlerinin söz sahibi olduğu kurultaylarla ortaya çıkmıştı. Devletin doğu ve batı olarak iki ana bölüme ayrılması, hanedan üyelerinin devlet topraklarının sahibi olması, Hakan'ın ölümünden sonra tüm hanedan üyelerinin başa geçmek için eşit hakka sahip olması nedeniyle merkeziyetçi yönetim tesis edilemiyordu.[221] Boy sistemine dayalı sözünü ettiğimiz bu yönetim şekli devletin kolayca kurulmasına, göçebeliğe bağlı olarak hızlıca gelişmesine ve genişlemesine yardımcı olduğu kadar merkeziyeti koruyamaması halinde kolayca yıkılmasına da yol açmaktaydı.

Türk devletlerinin doğu-batı olarak iki kısma ayrılması ve Hakan'ın kardeşine yönetimde pay vermesi kimi araştırmacılar tarafından "çifte krallık" yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur.[222] Elbette meseleyi salt bir doktrin üzerinden değerlendirmek, gerçeği ıskalama ihtimalini ortaya çıkarır. Bu bağlamda Türk devlet geleneğini ve hanedan üyeleri arasındaki taksimi, fetih stratejisine ve buna dayalı olarak

[220] Osman Çetin, "Horasan" DİA, XVIII, İstanbul 1998, s. 234.
[221] Özgüdenli, *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, s. 40.
[222] Andreas Alföldi, "Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943, s. 509; Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 1984, s. 118.

göçebe kabile anlayışına/teşkilatına bağlayıcı yorumlar da yapılmaktadır.[223] Geniş bozkır coğrafyası, göçebe halk hareketleri hesaba katıldığında federal Türk devlet ananesi bir zorunluluk olarak da görülebilir. Özgüdenli, Türk devlet siyasetine yön veren bu stratejiyi "ülüş riyaseti" olarak adlandırmakta, Hun, Göktürk gibi ilk devletlerde, Karahanlılar gibi Türk-İslam devletlerinde hatta Cengiz İmparatorluğunda dahi uygulandığından bahsetmektedir.[224] Selçuklular, Türk devlet geleneğine uygun olarak Selçuk Bey'den sonra Arslan Yabgu, Yusuf ve Musa İnanç ve Tuğrul-Çağrı Beylerden oluşan bir idare tesis ettiler. 429/1038'e gelindiğinde Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Musa Yabgu'dan oluşan üçlü şeflik sistemi devam etmekteydi. Ancak bu tarihten itibaren devlette Musa Yabgu'nun etkisi gitgide azalacak Tuğrul Bey'in önderliği daha da ehemmiyet kazanacaktı.

Selçuklu tarihine bakıldığında önce Maveraünnehir coğrafyasına ardından da Horasan'a inilmesi, köklü İran medeniyetinin izlerini taşıyan kültürle temas edilmesi, sözünü ettiğimiz üçlü şeflik sisteminden tek hükümdara geçişin altyapısını oluşturan etkenlerin başında gelmektedir. Bize göre bir de yönetilmek istenen coğrafyanın büyüklüğü, farklı etnisitesi mutlak idarenin tesisini mecbur kılmış olabilir.

Tuğrul Bey'in Nişabur'un fethi sonrası dış işlerine bakması, mektuplara cevap yazması, Çağrı Bey'in Oğuzlarla Horasan şehirlerini yağmalama isteğine karşı çıkması daha stratejik bir devlet anlayışına yönenildiğinin işaretleridir. 431/1040 Dandanakan Savaşı sonrasında müşterek idarenin devamı kararı alınsa da pratikte tek hükümdar olgusu yerleşmeye başlamıştır. Bu minvalde Selçuklu devletinin kuruluş devri diyebileceğimiz Tuğrul Bey dönemi bir geçiş dönemi mahiyetindedir.

Çalışmamızın ilerleyen safhasında detaylıca ele alınacak olan İbrahim Yınal hadisesi, eski devlet geleneği ile yeni devlet anlayışının karşılaşması olarak değerlendirilebilir. Merkeziyetçiliğe alışmamış Selçuklu hanedan üyelerinin başkaldırıda bulunmaları da doğal reflekslerdir. Başta Amîdu'l-Mulk el-Kündûrî olmak üzere İranlı vezir, teknokrat ve bürokratların Tuğrul Bey idaresinde söz sahibi olmaları yeni siyasete yön vermelerini de sağlamıştır. Elbette unutulmaması gereken bir nokta da göçebe-savaşçı Türk boyları

[223] Bu konuyu derinlemesine ele alan M. Ali Kılıçbay, bu yönetim tarzının Germenler tarafından da kullanıldığını ve o dönem için oldukça isabetli olduğunu aktarmaktadır. bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, İstanbul 2010, s. 125.
[224] Özgüdenli, *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, s. 43.

ile yerleşik İranlı halk arasında denge de bu şekilde kurulmuş olmaktaydı.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı kabul edilen Tuğrul Bey döneminde değişen sosyo-kültürel yapıya paralel olarak devlet nazariyesinde farklılaşmalar meydana gelmiştir. Tuğrul Bey dönemi devlet teşkilatı da yeni stratejiye uygun olarak dizayn edilmiştir.[225] Selçuklu Devleti, saray, hükümdar ve ordu olmak üzere üç ana temele dayanmaktadır.[226] Türk töresinde de olan inanca göre hükümdar yetkisini doğrudan Allah'tan almaktaydı.[227] Bu yetki dünyevi işleyişin icrasında geçerli olan ve Abbasi Halifesinin Tuğrul Bey'e vermiş olduğu yönetim imkânı ile ilişkilendirilebilir.[228]

Tuğrul Bey'in yönetim yetkisi değer açısından sınırsız olsa da imkân bağlamında sınırsız değildi. Devletin işleyişinde "Divan-ı Kebir" olarak isimlendirilen kurul, devlet idaresine şekil vermekteydi. Hanedan üyeleri, vezirler, ordu komutanları divanın üyeleri olup devlet stratejilerine doğrudan yön vermekte ve bir bakıma Sultan'a yardımcı olmaktaydılar.[229] Sultan sadece divan üyelerinin değil aynı zamanda Hatun'un, müşavirlerin değerlendirmelerini de dikkate almakta, hatta devlet kurumlarından gelen raporları da incelemekteydi. Selçuklu idaresinde Sultan, yönetimin başı olsa da idare pek çok tecrübenin katkısıyla gerçekleşirdi.[230] Sultanın emirlerinin tatbiki, devlet bürokrasisinin işleyişi Vezir tarafından takip edilirdi.[231]

Divan-ı Kebir'in yanı sıra devlet aklının görüldüğü meclislerin[232] başında "Kurultay" gelmekteydi. Kurultay, Türk devlet geleneğinde yeri olan, boy beylerinin katılımı ile yapılan geniş istişare ve karar toplantısıdır. Devletin gelecek planlamalarının tartışıldığı, önemli kararların alındığı meclisler olan Kurultay, divana göre daha uzun sürede

---

[225] Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. Bsk., Konya 2012, s. 24
[226] Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, İzmir 2000, s. 17.
[227] Nizamul-Mülk, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, 2. Bsk, Ankara 2013, s. 6; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 6, Ankara 1964, s. 3.
[228] "Zillullah-i fi'l-arz" olarak formüle edilen bu anlayış, fermanlarda yer almakta, hatta bazı belgelerde "dünya hâkimi", "kâinatın hükümdarı", "Âdemoğullarının padişahı" gibi ifadeler geçmektedir. bkz. G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, 2. Bsk., Ankara 2007, s. 71.
[229] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 71.
[230] Tuğrul Bey'in ilk eşi Altuncan Hatun, devlet idaresinde sözü geçmekteydi. Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesinin kızı ile evlenmesini teklif edecek kadar önemli adımlar atmıştı. Yine Vezir Kündûrî, Tuğrul Bey'in yanından ayırmadığı isimlerdendi. Ayrıca âlimler, bilge kişiler de Selçuklu Sultanlarının danıştıkları kimselerdi. bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 72; Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, s. 18-19.
[231] Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 84-85.
[232] Selçuklu idaresinde sözünü ettiğimiz divanın haricinde müşahhas konulara eğilen divanlar da bulunmaktadır. bkz. Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, s. 57-59.

toplanmaktadır. Ayrıca savaşlardan önceki gece savaş kurultayı toplanır ve alınan kararlara herkes uyardı.[233]

Selçuklu sultanlarının hükümdar olduklarının en önemli alametleri, kullandıkları unvanlardır. Nitekim Tuğrul Bey de başlangıçta "el-emiru'l-ecel", "el-meliku'l-celil" gibi unvanları kullanmış, Dandanakan Savaşı sonrasında "sultanu'l-muazzam", Halife ile karşılaşmalarından sonra da "rüknü'd-din" unvanlarını tercih etmiştir.[234] Tuğrul Bey'in hükümdarlık alametlerinden bir diğeri ise bayraklar olmuştur. Bu dönemde siyah renkli Abbasi bayrakları olduğu gibi kırmızı renkli Türk bayrakları da dalgalandırılmıştır. Ayrıca Tuğrul Bey'in hükümranlığını simgelemesi için adına hutbe okutulmuş, para bastırılmıştır. Selçuklu sembolleri olarak ok ve yay paraların üzerinde kullanılmıştır.[235] Tuğrul Bey döneminden itibaren Selçuklu Sultanları fethettikleri şehirlere ya da ülke başkentine saraylar yaptırmışlardır. Nitekim Tuğrul Bey döneminde başta Rey olmak üzere bazı şehirlere saray yaptırılmış, ancak sözü edilen saraylardan günümüze ulaşan olmamıştır.

Selçuklular mücadeleci bir ruha sahip oldukları için istikrarın olmadığı ve dengelerin her an değişebildiği bir coğrafyada söz sahibi oldular. Hiç şüphesiz süregelen mücadelenin önemli enstrümanlarından birisi de orduydu. Tuğrul Bey, hükümranlığı süresince ordusu ile özel ilgilenmiş, silahlı kuvvetlerini zinde tutmayı amaçlamış, bunda da başarılı olmuştur.[236] Tuğrul Bey'in ordusu ana kuvvetlerini Oğuz Türklerinden sağlamaktaydı. Türkmenler, eski geleneklerine dayalı olarak göçebe yaşamakta, savaş zamanı orduya katılmakta, zafer sonrasında ele geçen şehirlerde hisselerine düşeni almaktaydı.[237] Türkmen kuvvetlerinin yanı sıra gulam Türklerden oluşan ve Sultanın yanından ayrılmayan daimi kuvvetler, Selçuklular'a tabi olan güçlerden gelen kuvvetler Selçuklu ordusunun diğer güçlerini oluşturmaktaydı.[238] Asker gücünün yanında

---

[233] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 73.
[234] Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, s. 24.
[235] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 80-83.
[236] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 101.
[237] Türkmenlerin savaşçılıkları Ortaçağ dünyasında oldukça gelişmişti. Özellikle de at ve silah kullanımında ustalaşmaları bu bakımdan dikkate değerdir. Geniş bir analiz için bkz. Matthew Bennet, Jim Bradbury, *Dünya Savaş Tarihi – Ortaçağ (500/1500)*, çev. Özgür Kolçak, Cilt 1, 2. Bsk., İstanbul 2012, s. 65-67.
[238] Gulam askerler konusu hem siyasal hem de sosyolojik bağlantıları olan bir meseleydi. Köle askerlerden ayrılan ve toplumsal bir sınıf haline gelen gulam askerler Selçuklu merkezileştirme siyasetinin bir yansıması olarak kullanılmıştır. bkz. Coşkun Erdoğan, "*Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*" Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2010 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

teçhizata ayrıca önem verilmekte, mancınık başta olmak üzere dönemin teknolojisi kullanılmaktaydı. Selçuklu ordusu da diğer Türk devletlerinin orduları gibi bozkır kültüründen gelen savaş stratejilerini, savaş kurultaylarında en ince ayrıntısına kadar belirlenen ani-hızlı harekât planlarını başarıyla tatbik etmekteydi.[239]

Selçuklu Devleti'nin yöneten kadrosu kadar yönetilen sınıfı yani halkı, dönemin sosyo-kültürel atmosferini belirlemede aktör konumundaydı. Reaya olarak da isimlendirilen toplum "göçebeler, köylüler, şehirliler" olmak üzere üç ana kategoride ele alınabilir. Selçuklular'ın Orta Asya'dan geldikleri toplumsal yapı göçebe Türkmenlerdi. Özellikle Maveraünnehir ve ardından İran coğrafyasına girecek olan bu sınıf boy sistemine göre hareket etmekte ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktaydı. Koyun ve at sürüleri ile birlikte sürekli göçer konumda olan Türkmenler, Elburz Dağlarının güney platolarında, Irak-ı Acem'in kuzey batısında ve Azerbaycan topraklarında yaşamaktaydılar.[240] Askeri başarıların altında imzaları olsa da İran coğrafyasını tahrip eden ve eski alışkanlıklarından vazgeçemeyen bu kitle pek çok Selçuklu sultanını isyanları ile uğraştırdılar. Selçuklu toplumunun bir diğer önemli kitlesi köylülerdi. Genel olarak ziraatla ilgilenen köylüler, Selçuklular'ın kuruluş sürecinde göç ve savaş ortamı nedeniyle olumsuz etkilenmişler ancak Selçuklu toprak sisteminin uygulanmaya başlanması ile rahat bir nefes almışlardır.[241] Sulama kanallarının devlet tarafından yaygınlaştırılması tarımsal verimliliği artırmış, bu da ürün çeşitliliğini ve ticareti geliştirmiştir. Dokuma sanayisinin ilerleyişinde temel etken tarımsal iyileşmeler olmuştur.[242]

Köylülerin yanı sıra bir de Horasan coğrafyasında var olan şehirler ve yerleşik hayatı sürdüren insanlar bulunmaktaydı.[243] Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla bölgeye akınlar

---

[239] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 110-115.
[240] Osman Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 372.
[241] Horasan coğrafyasında Selçuklular'dan önce de var olan köylüler için Gazneli ve Samanoğulları yönetiminde bir tarım modeli olarak "dihkanlık"lar tercih edilmişti. Bu sistem bazı farklılıklardan sonra ikta sistemi olarak Selçuklular'da kullanılacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 68-69.
[242] Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", s. 372.
[243] Şehir toplumu ve kültürü bir yönüyle yerleşik hayatla ilişkilendirilebilir. Türk tarihi esas alındığında Türk şehirlerinin sözünü ettiğimiz bu dönemden itibaren canlı bir şekilde gelişme gösterdiği fark edilmektedir. Ancak Moğol İstilası ile Türk şehirciliği ciddi bir darbe alacak, kendine has özelliklerini aktarmada kopukluk yaşayacaktır. Ayrıntılı bir değerlendirme ve analiz için bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, 3. Bsk., Ankara 2014.

düzenleyen Müslümanlar zaman içinde İran şehirlerini kontrol altına almaya muvaffak oldular. Bölgeye garnizonlar kuran, Arap kabileleri yerleştiren Müslümanlar Farisilerle akrabalık bağları kurmaya başladılar. Bir de dönemin egemen gücü ile sorunları olan Harici ve Şiî kitlelerin de Horasan coğrafyasına yönelmeleri söz konusu oldu. Sözünü ettiğimiz bu süreç birkaç asır boyunca devam etti. İslam'ın burada yayılması, Abbasi ihtilalinin bu kitlenin öncülüğünde gerçekleşmesi ve Abbasilerin kurulması ile İranlı bürokratların devlet kademelerinde göreve gelmesi, Emevi siyasetinin Şam'a çektiği merkez rolünü Bağdat-Horasan hattına doğru yöneltti. Söz konusu sosyo-politik gerilim ve gelişmeler beraberinde mevâli kitlenin ağırlıkla yaşadığı şehirleri oluşturduğu gibi Abbasi gücünün zayıflaması Horasan coğrafyasında mahalli hanedanların ortaya çıkmasını sağladı.[244] Tüm bu gelişmeler Horasan'da farklı kültür ve etnik kimliğe sahip olan insanların yaşadığı toplulukları meydana getirdi.

Ortaçağ İslam dünyasının önemli merkezlerinden birisi olan Nişabur, Horasan'ın dikkat çekici ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezlerinden birisiydi. Selçuklular ile Gazneliler arasında seyreden mücadeleye tanıklık eden şehir, Dandanakan Savaşı sonrası Tuğrul Bey'in idare merkezi oldu.[245] İlk Selçuklu sikkesi burada basıldı. Selçuklular'ın bölgeye yön vermelerinde Nişabur'un yadsınamaz bir yeri vardır.[246] Sadece Nişabur değil, Rey, Isfahan, Merv gibi şehirler işlevsellikleri açısından kayda değer büyüklükteydiler.[247] Vakıfların, hastanelerin, medreselerin, büyük pazarların olduğu şehirlerde aristokrat aileler vardı ve şehirlerde güç onların elindeydi. Kısacası bu şehirler Tuğrul Bey dönemi siyasetine, ticaretine, kültür sanat hayatına önemli katkılar sunmuş olup Selçuklu medeniyetinin inşasında yer almıştır.

Selçuklular'ın sosyo-kültürel yapısının önemli bir diğer ayağı ekonomik faaliyetlerdi. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti'nin üzerinde hassasiyetle durduğu ordu politikası, devletçi bir bakış açısı ile daha fazla toprağa sahip olmak, daha fazla insana hükmetmek isteği taşımaktaydı. Siyasal egemenlik arzusu taşıyan bu yayılmacı politika aynı

---

[244] Özgüdenli, *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, s. 15-19.

[245] Gazneliler döneminde başkent olarak da kullanılan Nişabur'da Şadyah sarayı bulunmaktaydı. Şehir Selçukluların eline geçtiğinde de merkez olarak kullanılmaya devam etti. Bütün bunlar şehrin önemini göstermektedir. Detaylı bir analiz için bkz. Salih Özçamca, "*Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım*", Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2007 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 60.

[246] Özgüdenli, "*Nişabur*", s. 150.

[247] Selçuklu şehir mimarisi incelendiğinde şehirlerin üç ana bölümden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Şehirler; hisar, merkez konumunda şehristan ve dış mahallelerden oluşan rabazlardan meydana gelmektedir. bkz. Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", s. 75

zamanda vergi başta olmak üzere ekonomik getiriler de içermekteydi. Vergi meselesi ilk imparatorluklardan, Roma'dan itibaren farklı şekillerde oluşturulmuş hukuki bir uygulamaydı. Eski Türk devletleri de göçebe hayat tarzına uygun toprak mülkiyeti düşüncesine sahiptiler.[248]

Selçuklu Devleti'nin vergi sisteminin oluşması elbette bir anda gerçekleşmedi. Sosyal, siyasal ve ekonomik sebeplere de dayalı olarak gelişen olaylar dizisi sonucunda vergilendirilme meselesine çözüm bulundu. Toplumda göçebe yaşayan Türkmenler, hayvanlarını otlattıkları özel meralar için vergi vermekteydi. Tarımla ilgilenen köylüler ise toprak kanunu çerçevesinde öşrî ve mirî vergilerini ödemekteydi. Mülkiyet ilişkilerinin temeline yerleştirilen, toprak yönetimini yerelleştiren ve sistematik bir hal kazandıran ikta sistemi ise vergi artışına sağladığı yarar kadar merkezi otoriteyi de güçlendirmekteydi.[249]

İkta sisteminin salt Selçuklular'a ait olmayıp Gaznelilerce de (bazı farklılıklarla beraber) uygulanmış olduğundan, bölge halkının aşina olduğu bir tecrübeydi.[250] Ancak belirli bir zaman sonrasında feodal yapıları çıkarma tehlikesi Selçuklular'ı önlem almaya sevk etti. Uygulanan vergi sistemi ve mülkiyet ilişkileri Selçuklu ticaretine, tarımsal verimliliğine katkı sağlamıştı. Şehirlerde oldukça canlı bir şekilde cereyan eden ticari hayat, aristokratların kontrolündeydi. Ayrıca orta ve küçük esnafın birlikteliği olarak loncalar da ticarete yön vermekteydi. Çinicilik, demir işçiliği, boya ve kâğıt imalatı, deri atölyeleri, pamuklu ve ipekli dokumacılık ve diğer üretim ağları dönemin şehir ticaretinin ana maddelerini oluşturmaktaydı.[251] Bölge ticaretine etki eden önemli hususlardan birisi de kervanlardı. Onlar hem şehirlerarası ticareti hem de bölge ticaretini artırmaktaydı. Ayrıca kervanları koruma görevi üstlenen göçebeler için de ticari bir

---

[248] Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, s. 133.

[249] Selçuklularda toprak işletim sistemi olarak kullanılan ikta, devlete ait toprakların belirli kişilere verilmesi ve karşılığında vergisinin toplanması, savaş durumunda askeri güç sağlanması uygulamasıdır. Bu sistemle hem devlet arazileri verimlice işlenmekte, askeri ihtiyaçlar karşılanmakta, hem de ikta bölgesinin güvenliği sağlanmaktadır. bkz. Sadi S. Kucur, "İkta (Selçuklular)", DİA, XXII, İstanbul 2000, s. 47. İkta sistemi hakkında ayrıca detaylı bir analiz için bkz. Ahmet Dinç-Fatih Sayın, "Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *History Studies*, Vol 5, No 2, 2012, s. 106.

[250] Dinç-Sayın, "Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", s. 108. İktaya benzer uygulamaların sadece Gaznelilerce değil başka devletler tarafından da uygulandığı aktarılmaktadır. bkz. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 158-159.

[251] Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", s. 373.

kaynak hüviyetindeydi.[252]

Büyük Selçuklular'ın kuruluşu siyasal olduğu kadar kültürel olarak da farklı bir atmosferde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Sasaniler'in yıkılmasına rağmen bölgede devam eden Fars kültürü, İslam ile birlikte bölgeye gelen Arap kültürü, Orta Asya'dan gelen göçebelerin taşıdığı bozkır kültürü, Çin ve Hint menşeli Budist ve Manihesit kültür harmanlanarak varlığını korumaktaydı. Samanoğulları, Karahanlılar ve Gazneliler tecrübeleri bölgede kültürel birikimin ortaya konulmasında yapı taşı olmuşlardır. Nitekim Yusuf Has Hacib'in "Kutad-gu Bilig", Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügati't-Türk" eserleri gibi kıymetli çalışmalar bu kültürün ürünü olarak ortaya çıktı. İbn Sinâ, Birûnî gibi ilim adamları da bu kültürel atmosferde yetiştiler. Bu bakımdan Selçuklular'ın bölgesel tecrübeleri dikkatle değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.[253]

Tuğrul Bey dönemi kültür atmosferinin en canlı mekânları medreseler ve büyük kütüphanelerdir. Merv, Nişabur, Rey, İsfahan ve Bağdat, ilim meclisleri, medreseleri ve kütüphaneleri ile sözünü ettiğimiz kültürel birikimin merkezi konumundaydılar. İlk başkent olarak Nişabur'da 13 kütüphanenin olduğu bilinmektedir.[254] Selçuklu medreseleri olarak haklı bir şöhreti olan Nizamiye öncesinde de medreselerin olduğu anlaşılmaktadır. Yakut el-Hamevî'nin uzunca anlattığı kütüphanelerde çok sayıda kitap bulunmaktaydı.[255] Ayrıca Selçuklu sultanlarının kendilerine ait özel koleksiyonları da vardı.[256]

Selçuklular'da Arapça ve Farsça çeşitli alanlarda tercih edilen diller olmuştur. Vezir Kündürî'nin göreve gelmesiyle birlikte sarayda Farsça kullanılmaya başlanmış; ilim, kültür hayatında Arapça da kullanılmaya devam edilmiştir. Farsça eserlerin Arapçaya, Arapça eserlerin Farsçaya çevirilerinin yapıldığı bu dönemde İbn Hassûl "Kitabu Tafzili'l-Etrak alâ Saîri'l-Ecnad" isimli eserini Tuğrul Bey'e okunmak üzere Vezir Kündürî'ye takdim etmiştir.[257] Fahreddîn-i Gürganî, Vezir Kündürî'ye takdim ettiği

[252] Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 249; Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", s. 75.
[253] Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, s. 255-257.
[254] Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", s. 76.
[255] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, s. 509-510.
[256] Özgüdenli, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", s. 374.
[257] Sadi S. Kucur, "İbn Hassûl", DİA, XX, İstanbul 1999, s. 29.

"Vis ü Ramîm" adlı manzum eserinde Tuğrul Bey'e methiyeler söylemiştir.[258] Bu gelişmelere rağmen Selçuklu sarayında Türkçe konuşulmaya devam etmiş, sultanlar kendi ana dillerini kullanarak mektuplar yazmışlar, Türkler de sosyal hayatta Türkçeyi kullanmaya devam etmişlerdir.[259]

Selçuklu sanatı da sözünü ettiğimiz farklı kültürlerin mezcedildiği bir sentez olarak şekil almıştır. Orta Asya sanatı, İran sanatı, Çin ve Hint sanatı, Arap-İslam sanatı, yeni kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin sanat algısını kaplamıştır. Tuğrul Bey döneminde Selçuklu sanat ve mimarisi ile ilgili net bilgiler verilememekle birlikte Sultan Alp Arslan ve sonrasında inşa edilen mimari eserler, ortaya konulan sanat anlayışının sentez boyutunda kalmadığını, birikimin üzerine çıkarak farklı bir usul geliştirildiğini göstermektedir.

Tuğrul Bey dönemi sosyo-kültürel yapısının, nasıl bir medeniyetin inşa edilmeye başlandığı hakkında verdiği ipuçlarının pratik yansımalarını sosyo-politik yapıda görmek mümkündür. Tuğrul Bey dönemi mezhep politikalarına etki edecek kadar önemli olan sosyo-politik yapıyı değerlendirmek ve bazı noktalara dikkat çekmek gerekmektedir.

### 3.3. Tuğrul Bey Dönemi Sosyo-Politik Yapı

Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılıp Cend'e geldiklerinde sayıları mahdut, güçleri yok denecek kadar azdı. Selçuk Bey ile Müslüman olan, onun ölümünden sonra Horasan'a inmek zorunda kalan bu küçük boy beyliği, Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Musa Yabgu'nun yönetiminde kısa süre içinde bölgeye hâkim oldular. Dahası dönemin güçlü devleti Gazneliler'i bir daha eski güçlerini kazanamamak üzere mağlup ederek Sasaniler'den sonra o geniş coğrafyaya tek başına hükmetmeyi başardılar. Selçuklular'ın kısa zamanda Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına nasıl hâkim oldukları zor bir soru olarak zihinlerdeki yerini korumaktadır.[260]

Selçuklular'ın güç merkezi haline gelip devlet stratejilerini belirlemeleri ilk sultan

---

[258] A. Naci Tokmak, "Gürgânî", DİA, XIV, İstanbul 1996, s. 321.
[259] Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, Sayı 248, Ankara 2003, s. 114; Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", s. 72.
[260] Konu çerçevesinde çeşitli izahatlar yapılmakla birlikte tatmin edici bir değerlendirmeye rastlanılmamıştır. bkz. C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History", History of Iran, ed. J. A. Boyle, Vol 5, London 1968, p. 17-23.

Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiştir. Önceki başlıkta ifade ettiğimiz üzere devlet yönetimi Türk ananelerinden farklı ve başta İran kültürünün de etkisi olmak üzere pek çok sebebe dayalı olarak merkeziyetçiliğe doğru evrilmiştir. Tuğrul Bey dönemi devlet stratejisindeki değişimler geleneksel yönetimi arzulayan hanedan üyeleri arasında krize dönüşmüş ve iç mücadeleler yaşanmıştır. Öte yandan Büyük Selçuklu Devleti, batıya doğru fetih hareketlerine hız kesmeden devam etmiş, İslam dünyasının manevi otoritesi konumunda olan Halifelik makamı ile ilişkiler geliştirmiş ve İslam dünyasının hâkim gücü haline gelmek istemiştir. Tuğrul Bey ve Selçuklular'ın mezhebi kimlikleri ile dostları Harezmliler ve rakipleri Gazneliler'in mezhebi kimlikleri de söz konusu mücadeleye paralel olarak gelişmiştir. Tuğrul Bey dönemi mezhep politikalarında bu durumun yadsınamaz etkisi bulunmaktadır.

Tuğrul Bey'in dâhili politikası değişim sürecinin gerilimlerini çözmek, harici politikası bölge siyasetine tam egemen olmak ve batı yönünde genişlemek üzerine kurgulanmıştır. Tüm boyutları ile Tuğrul Bey döneminin politik paradigmasını yatay ve dikey boyutta incelemek, yürütülen siyaset ile toplumsal dönüşümün bağlantı noktalarını çözmeye yardımcı olacaktır.

### 3.3.1. Tuğrul Bey'in Dış Politikası

Dandanakan Savaşı ile başlayan yeni dönemde Tuğrul Bey önderliğinde Selçuklular, Gazneliler'i güneye doğru sürmüştü. Batı istikametinde ise hem ticari hem sosyo-kültürel zenginlikleri olan İran şehirleri vardı. Siyasi istikrarın olmadığı bu geniş alan Selçuklular'a dolayısıyla da Asya içlerinden gelen göçebe Türkmenlere açılmış olmaktaydı. Ayrıca Kuzey İran'da, Azerbaycan coğrafyasında ve dahi Irak bölgesinde Selçuklular'a karşı koyabilecek büyük bir devlet de yoktu. Bundan dolayı Selçuklu dış politikası batı istikametinde genişleme stratejisi üzerine inşa edildi.

#### 3.3.1.1. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler

Dandanakan sonrası batı yönünde ilerleyen Türkmen göçleri ve bu göç dalgasının önünü açmak isteyen Selçuklu akınları, Bizans'la ilişkilerin temelini oluşturur. Azerbaycan ve Doğu Anadolu önlerinde biriken Türkmenler Bizans'ı rahatsız etmeye

başlamıştı.[261] Bunun üzerine Bizans İmparatoru Konstantin IX. Monomakhos (433-446/1042-1055) Ani ve Dovin'e birlikler sevk ederek tehlikenin önüne geçmek istedi.[262] Ancak bu hareket yeterli olmadı. Selçuklu Türkmenleri Horasan'a ilk geldikleri zamanda bile Çağrı Bey komutasında bölgeye keşif seferleri düzenlemişler, uzun vadede buralara gelmenin hesaplarını yapmışlardı.

Tuğrul Bey'in idaresi döneminde hanedan üyeleri ve önemli komutanlar Bizans istikametinde seferlere çıktılar. Türkmen boyları önündeki engelin açılmasına ve batı yönündeki ilerleyişe yönelik akınlar kırılmanın yaşanacağı Alp Arslan dönemindeki Malazgirt Savaşına kadar devam etti.[263] Bunlardan birisi de Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen Kutalmış'ın Azerbaycan bölgesi seferidir. 440/1048 yılında gerçekleşen bu sefere katılan hanedan üyelerinden birisi olan Hasan, Bizans ordusu tarafından Zap suyu kenarında boğularak öldürüldü. İntikamını almak için sefere çıkan İbrahim Yınal ve Kutalmış, Hasankale önlerinde elli bin kişilik Bizans ordusunu mağlup etmeyi başardılar.[264] Başta Gürcü komutan Liparites olmak üzere pek çok esirin alındığı, ganimetlerin elde edildiği bu başarı Van Gölü Trabzon hattını tamamen Türkmenlere açmış oldu.[265]

Bizans İmparatoru Konstantin IX. Monomakhos, hem barış sağlamak hem de Liparites'i kurtarmak için elçisini Tuğrul Bey'in huzuruna yolladı. Barış teklifini kabul eden ve Liparites'i karşılıksız serbest bırakan Tuğrul Bey, Bizans İmparatoruna bir elçi heyeti gönderdi. İstanbul'daki camilerde kendi adına hutbe okutulmasını, Abbasilere ödenen verginin kendisine ödenmesini istedi. İmparator hutbe okutulmasını kabul etti ancak vergi vermeye yanaşmadı.[266] Yaşanan gelişmeler Tuğrul Bey'in ve Selçuklular'ın bölge siyasetinde aktif olmaya başladığını göstermektedir.[267]

---

[261] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 515. Bu dönemde Türklerin Diyarbakır'a kadar geldikleri ifade edilmektedir. bkz. Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 6.
[262] Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 6;Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 113; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.97.
[263] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 112-115.
[264] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 546; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 313-314; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1818; Azimî, *Azimî Tarihi*, s.8; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 121-123.
[265] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1818; Azimî, *Azimî Tarihi*, s.8.;Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 55-57; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 120-122.
[266] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 124.
[267] Ayrıca Halife Kaim-Biemrillah'ın ismi de zikredilmiştir. Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 14; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 124.

Tuğrul Bey döneminde Orta İran coğrafyasındaki mücadeleler sebebiyle devlet Bizans'a topyekûn bir saldırı başlatamamıştır. Bunun yerine Çağrı Bey'in oğlu Alp Sungur'u Anadolu akınlarına devam etmekle görevlendirilmiştir.[268] Aynı zamanda yürütülen dâhili ve harici diğer mücadeleler Tuğrul Bey'e yeni bir sefer yapma imkânı vermemiştir.

### 3.3.1.2. Büveyhîler ile İlişkiler

Dandanakan sonrası Selçuklu dış siyasetindeki batıya yönelik ilerleme politikası, dönemin zengin, müreffeh İran şehirlerini Selçuklular'a açmıştı. İran coğrafyasına hâkim olan Büveyhîler, Hazar Denizinin güney ve batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini içine alan Deylem ve Giylan topraklarından gelmekteydiler.[269] Savaşçı kimlikleri ile kendi mıntıkalarına yönelik müdahaleleri başarı ile savunan Deylem insanı, muhalif kimselere de kucak açmıştı. Bölgede 10.yüzyılda güç haline gelen Büveyhîler, 11.yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde kuvvetlerini kaybetmişler, taht kavgaları ile Samaniler ve Gazneliler'le olan mücadelelerinde hayli yıpranmışlardı.

Tuğrul Bey 432-433/1041-1042 yıllarını kapsayan dönemde Cürcan ve Taberistan coğrafyasına yöneldi. Karışıklıkları iyi değerlendiren Sultan bölgeyi hâkimiyeti altına almayı başardı. Bölgenin hâkimi Enûşirvan'ın barış teklifi ve vergi ödemeye razı olması ile sulh sağlandı.[270] Selçuklu yöneticilerinin bölgeye atanmasından sonra Nişabur'a dönen Tuğrul Bey, Çağrı Bey'le birlikte Harezm'i Selçuklular'a bağlamayı başardı.

İran coğrafyasında güçlü siyasi kuvvetlerin olmaması Selçuklular'ın ilerleyişini kolaylaştırdı. İbrahim Yınal 433/1042 yılında bölgenin inci şehirlerinden, kadim geleneğe sahip Rey'i ele geçirmeyi başardı.[271] Tuğrul Bey bu zafer üzerine başkenti Nişabur'dan Rey'e aktardı.[272] Bölgeye hâkim olan maddi manevi birikimi yüksek bu

---

[268] Georg Ostrogorsy, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1981, s. 318-320; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1970, s. 179; Urfali Mateos, U*rfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 100-104; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57.

[269] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 20.

[270] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 496; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 92.

[271] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 497; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 286; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 4; Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 41.

[272] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 499; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 70; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 111.

şehirden batı seferlerini daha iyi kontrol etmeyi amaçlayan sultan, şehirde yürütülen inşa faaliyetleri ile de bizzat ilgilendi. Askeri seferlerini hızlandıran İbrahim Yınal, Hemedan, Kazvin, Zencan gibi şehirleri kısa sürede ele geçirmeyi başardı.[273] Savunma hattı ya zayıf ya da hiç olmayan İran şehirlerini kontrol altına alan Selçuklular için Bağdat, Azerbaycan yolları da açılmış olmaktaydı. Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey'in emri ile İbrahim Yınal Azerbaycan'ın fethi görevini aldı.

Selçuklular bir taraftan bölge hâkimiyetlerini olabildiğince genişletme siyaseti sürdürürken diğer yandan da göçmen Türkmen boylarını Anadolu istikametine yönlendirme gayreti içindeydiler.[274]

İran şehirlerinin bir bir Selçuklu hâkimiyetine girmesi sonucu Büveyhîler'le komşu olan Selçuklular, Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah'ın da gayretleri ile Büveyhî Hükümdarı Ebu Kâlicâr'ın[275] (435-440/1044-1048) siyasi ittifak teklifini kabul ettiler.[276] Dahası bu ittifak evlilik yolu ile pekiştirilmek istendi. Ebu Kâlicâr'ın döneminde Tuğrul Bey'in de emri ile İbrahim Yınal Büveyhî hâkimiyetindeki şehirlere yönelik seferler gerçekleştirmedi.[277] Bu gelişmeler Selçuklular'ın Bağdat'a ilerleyişlerini de bir süre geciktirmiş olacaktı.

Ebu Kâlicâr'ın vefatından[278] sonra hanedan üyeleri arasında taht kavgaları çıktı. Ebu Kâlicâr'ın oğulları Meliku'l-Rahim, Ebu Mansur Fulad-Sütûn ve Ebu Ali arasında geçen bu mücadelelerle zaten zayıf olan Büveyhî gücü tükenme noktasına geldi. Tuğrul Bey'in Birinci Bağdat Seferinde de yaşanan toplumsal sorunlar nedeniyle hanedanlığa son verildi.[279] Böylece yüz on üç yıllık Büveyhîler dönemi kapanmış oldu.

### 3.3.1.3. Abbasiler ile İlişkiler

İslam dünyasının dört halife devrinden sonra ortaya çıkardığı ikinci büyük devlet olan Abbasiler, Emeviler'i ortadan kaldırdıktan sonra İslam dünyasına halifelik yaptıkları

---

[273] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 507; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 111; Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 36-42.
[274] Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, s. 212.
[275] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1815; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 40-44.
[276] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 536; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 20.
[277] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 33; Edip Akyol, "Selçuklular'ın Hilafetle İlk Teması ve Büveyhilerle İlişkiler" *İSTEM Dergisi*, Sayı 19, Konya 2012, s. 241.
[278] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 516; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; bkz. Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 9-10.
[279] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 47.

gibi uzunca bir süre de siyasi iktidar olarak egemen olmuşlardır. Ancak dinî-dünyevi iktidar bir süre sonra sallanmaya başlamış, kendi coğrafyasında çıkan farklı hanedanlıklara boyun eğme zorunda kalmıştır.[280] Mısır ve Horasan bölgesinde ortaya çıkan yerel yapılar ile merkez arasında sağlam bir bağ kurulamamıştır. Aynı dönemde Fatımîler'in Mısır'a egemen olmaları, Endülüs Emevileri'nin kendilerini halife ilan etmeleri, Abbasiler için durumu daha da güç hale getirmiştir.[281]

Selçuklular'ın bölgede ağırlığını iyice hissettirdikleri Dandanakan Savaşı sonrasında Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesine yazdığı mektup Abbasi-Selçuklu ilişkilerinin ilk adımı olarak görülebilir. Mektupta Selçuklular'ın durumundan ve halifeye olan bağlılıklarından bahsetmektedir. Bize göre Dandanakan sonrası bölgede gücünü artırmak ve devletin sınırlarını genişletmek arzusunda olan Tuğrul Bey, devleti için meşru temeller bulundurma arzusundadır. Yine bu dönemde halifeye gönderdiği elçi, Selçuklular'ın Gazneli Mesud'un haksızlıklarına son vermek ve adaleti yeniden tesis etmek için mücadele ettiklerini halifeye aktardı.[282]

Selçuklular'ın batı yönünde genişleyen sınırları Abbasi hilafeti ile ilişkileri daha da artırdığı gibi Rey şehrinin fethedilmesi üzerine Tuğrul Bey gönderdiği elçi ile halifeye olan bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halife de Kadılkudat Maverdî'yi[283] Tuğrul Bey'in yanına göndermiştir. Yaklaşık bir yıl Tuğrul Bey'in yanında kalan Maverdî'nin olumlu raporları Selçuklu-Abbasi ilişkilerini geliştirdi.[284] Aynı dönemde Halife, Tuğrul Bey'den bazı isteklerde bulunmuştu. Bu istekler bir anlamda Selçuklular'ın ilerleyişinin yavaşlamasını arzu eden bir arka plana da sahipti. Ancak Tuğrul Bey taleplerin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetti. Selçuklu-Abbasi ilişkilerinin bir şekilde mesafe alması, Büveyhîlerîn Halife'ye olan davranışlarında da yumuşamaya neden oldu.[285]

Halife Kaim-Biemrillah veya veziri, (detaylarını çalışmamızın ilerleyen aşamalarında ele alacağımız) Arslan Besasirî meselesinden dolayı 437/1045 yılında Tuğrul Bey'i resmen Bağdat'a davet etti. Ancak bu dönemde İran coğrafyasındaki olaylarla ilgili olan

[280] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", DİA, I, İstanbul 1988, s. 35.
[281] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 102.
[282] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 35.
[283] Maverdî, dönemin önde gelen ilim adamlarından birisiydi. Kendisi ilk eğitimini Mu'tezilî alim Abdülvahid b. Hüseyin es-Saymerî'den aldı. Fıkıh, tefsir, hadis başta olmak üzere pek çok alanda ders verdi. 450 yılında Bağdat'ta vefat etti ve oraya defnedildi. bkz. Cengiz Kallek, "Maverdî", DİA, XXVIII, İstanbul 2003, s. 180.
[284] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 289.
[285] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1815; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37.

Tuğrul Bey, rotasını Bağdat'a çevirmedi.[286] Halifenin Tuğrul Bey'e "Rüknü'd-din", "Ebu Talip" başta olmak üzere bazı unvanları vermesi de bu döneme denk gelmektedir. Nitekim bu unvanlar Selçuklu sikkelerinde yer almıştır. Anlaşılan Selçuklu etkisi sadece İran topraklarında değil Bağdat saraylarında da hissedilmeye başlanmıştır.

Halife Kaim-Biemrillah'ın 444/1052 yılında tekrar Tuğrul Bey'i çağırdığı aktarılmaktadır.[287] Ancak Tuğrul Bey, İran içindeki meselelerin çözümü, Bizans Seferi gibi dış siyasetin mühim konularına öncelik verip hallettikten sonra büyük bir ordu ile Bağdat'a yürüdü. Tuğrul Bey'in hiç acele etmeden defalarca davet almasına rağmen beklemesi, Selçuklular'ın bölgenin en büyük gücü olarak Bağdat'a girmesini sağladı.[288]

Tuğrul Bey, Halifenin veziri tarafından Nehrevan'da karşılandı ve 25 Ramazan 447/17 Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a girdi.[289] Büveyhî kuvvetleri ile Selçuklu askerleri arasındaki münakaşalar Halife Kaim-Biemrillah ile Tuğrul Bey arasında ilişkileri koparma noktasına getirdi. Ancak kısa sürede Büveyhî meselesi halledilince Selçuklular ile Abbasiler arasında akrabalık bağları kuruldu ve Çağrı Bey'in kızı Hatice Hatun ile Halife evlendi.[290]

Tuğrul Bey, Bağdat'a geldiğinde kendisine tahsis edilen saraya yerleşti, tahtına oturdu. Emir Ay Tegin de Bağdat şahneliğine tayin edildi. Selçuklu askerleri ile yerli halk arasındaki bazı sorunlar Halife ile Sultan arasında sürtüşmelere neden olsa da kısa sürede aşılıyordu.[291]

Selçuklu tarihi açısından en dikkat çekici gelişme Tuğrul Bey'in Musul seferi sonrasında Halife tarafından kabul edilmesiydi. Kaim-Biemrillah, tüm dünyevi yetkilerini Tuğrul Bey'e devretti, ona sancak ve hil'atler verdi, taç giydirdi ve kılıç

---

[286] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1815; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 104.
[287] Aynı yıl Besasirî'nin Tuğrul Bey'e karşı savaş hazırlığı yaptığı aktarılmaktadır. bkz. Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 12.
[288] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 12; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 132; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 104.
[289] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 609; Imadüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud Ebu'l-Fidâ, *Tarihû Ebi'l-Fidâ*, thk. Mahmud Deyyûb, I-II, Beyrut 1997, I, s. 528; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 29.
[290] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 617; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 350; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 70; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 13; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39-40; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 104-105.
[291] Bu dönemde Selçuklu askerlerinin halk içinde evlere yerleştirilmeleri iki farklı kültür arasındaki değişimi ortaya çıkarıyor bu da sorunlara neden oluyordu. Meselenin halledilmesinde Vezir Kündürî'nin katkısı yadsınamayacak kadar çoktu. bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 3.

kuşattı. (26 Zilkade 449 / 24 Ocak 1058)[292] Bu gelişmeler Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i tartışmasız "doğunun ve batının sultanı" konumuna yükseltmiş oldu.[293] Selçuklular artık İslam dünyasının liderliğine doğru yürüyorlardı.

Çalışmamızın ilerleyen safhalarında ayrıntıları ile ele alacağımız hanedanlık içerisindeki mücadeleler ve İbrahim Yınal isyanı Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılarak Hemadan'a yürümesini gerektirdi. Bu arada Arslan Besasirî de Bağdat'ı ele geçirmiş oldu.[294] Halifenin göz hapsine alındığı günlerde Tuğrul Bey İbrahim Yınal isyanı ile meşguldü. İsyanı bastıran Sultan, mektup göndererek Halife Kaim-Biemrillah'ın serbest kalmasını sağladıktan sonra İkinci Bağdat seferine çıktı. (451/1060)[295] Arslan Besasirî'yi ortadan kaldıran Tuğrul Bey, hilafetin merkezine büyük bir coşku ile girdi.[296]

Selçuklu-Abbasi ilişkileri açısından önemli bir gelişme de Tuğrul Bey'in iktidarının sonlarına doğru yaşandı. Tuğrul Bey'in hayatında önemli bir yeri olan eşi Altuncan Hatun'un 452/1060 yılında vefat etmesi üzerine Halife Kaim-Biemrillah'ın kızı ile evlendi. Bu evlilik yetmiş yaşına gelmiş Tuğrul Bey için Hz. Peygamber'in soyu ile akrabalık bağları kurma amacı taşıdığı gibi stratejik bir hamle olarak da değerlendirilebilir. Selçuklular bir yandan siyasal olarak bölgede hâkim güç olurken diğer yandan da İslam dünyasının halifesi ile akrabalık kurmuş oluyorlardı. Halife'nin isteksiz olmasına rağmen Selçuklu bürokrasisinin baskıları ile bu evlilik iki yıl kadar bir gecikmeden sonra gerçekleşmiştir.[297]

Selçuklu-Abbasi ilişkileri açısından bakıldığında gelinen nokta da artık Selçuklular'ın ağırlığı dikkat çekmektedir. Dandanakan Savaşı sonrası kaleme alınan Selçuklu mektubu, Abbasi hilafetine karşı Selçuklular'ın o günkü durumlarını nasıl açık bir biçimde gösteriyorsa Halife'nin kızını istememesine rağmen Tuğrul Bey'e veriyor olması da arada geçen sürede ibrenin değiştiğini sarih bir şekilde ortaya koymaktadır.

Abbasileri önemli kılan husus hilafet makamına sahip olmalarıydı. Selçuklular bu gerçeği görerek öncelikle siyasal anlamda Bağdat'tan Maveraünnehir'e kadar geniş o

[292] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 633
[293] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 71; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 105.
[294] Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 72.
[295] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 640.
[296] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1826; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 72; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 106.
[297] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43-44; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 106.

coğrafyada gücü ele geçirmeyi başardılar. Bölgedeki diğer hanedanlıkları bir bir ortadan kaldırdıkları gibi Abbasi Halifesini de tehlikelerden korumayı başardılar. Bu da onlara bölgede büyük güç olma yolunda önemli kazanımlar sağladı.

### 3.3.1.4. Fatımîler ile İlişkiler

Selçuklu-Abbasi ilişkileri ve Selçuklular'ın Abbasi Halifesine bağlı olarak siyaset sürdürmeleri dönemin Fatımîleri tarafından endişe verici bir şekilde takip edilmekteydi. Şiî Fatımî Devleti[298] yayılmacı politikası ile hem Abbasi hilafetini ortadan kaldırmak hem de bölgeye tam anlamıyla hâkim olmak arzusundaydı. Bütün bunlar olurken Büveyhî Emiri Ebu'l-Hâris Arslan el-Besasirî de Büveyhî Devleti'nin iç problemlerinden faydalanarak Irak coğrafyasını egemenliği altına almaya çalıştı.[299] Kendi adına hutbe okutan, vergi toplayan ve oldukça sert bir mizaca sahip olan Arslan Besasirî, Abbasi hilafetini tehdit etmeye başladığında Tuğrul Bey, hilafet merkezine davet edilmişti.[300] 447/1055 yılında Bağdat'a gelen Tuğrul Bey ve ordusuna karşı koyamayan Arslan Besasirî önce Hille Emirine sığınmış olsa da Selçuklular'ın baskısına dayanamadı ve Rahle'ye geçmek zorunda kaldı.[301]

Selçuklular'la mücadelenin zorluğunu anlayan Arslan Besasirî Fatımîler'den yardım istedi. Fatımî Halifesi Müstansır Billah[302] Mısır'a gelmek isteyen Besasirî'ye olumsuz cevap vererek Selçuklular'ı doğrudan karşısına almak istemedi. Ancak Arslan Besasirî'ye maddi destek vermekten de geri durmadı. Bu gelişmeler Selçuklu-Büveyhî

---

[298] Şiî firkalardan birisi olan İsmaliliyye'nin teşekkül sürecinden sonra yayıldığı bölgelerden birisi de Kuzey Afrika olmuştu. Burada belirli bir süre varlık gösteren ve Fatımî Devletini kuran İsmaililer, zaman içinde Mısır'a yönelik faaliyetlerde bulundular ve Mısır'ı ele geçirmeye muvaffak oldular.(358/969) Mısır'dan bölgeye hâkim olmak için dâiler yetiştiren Fatımîler, Suriye bölgesini de kontrol ettiler. Ancak Selçuklular'ın bu coğrafyada güç sahibi olması ile önce Suriye'de ardından da Mısır'da zor duruma düştüler. 1169 yılında Eyyübîler Fatımî Devleti'ne son verdiler. bkz. Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", DİA, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.

[299] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 555; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 334; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 106; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 37.

[300] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 347.

[301] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1821; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 47; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 134; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 107.

[302] 420/1029 yılında Kahire'de doğan Müstansır Billah, Fatımî Halifesi Zahir'in oğludur. Babası genç yaşta öldüğünde yerine geçen Müstansır Billah sadece yedi yaşındaydı. Uzun süre vezirlerin ve annesinin etkisinden kurtulamayan bir halife oldu. 487/1094 yılında Kahire'de öldüğünde oğulları Nizar ile Müstali-Billah arasında taht kavgası yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Müstansır Billah", DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 119-121.

mücadelesini Selçuklu-Fatımî mücadelesine dönüştürmüş oldu.[303]

Meseleyi iyi analiz eden Tuğrul Bey, yerel bölge güçlerini yanına çekmek ve Bizans-Fatımî ittifakını[304] sona erdirmek üzerine siyaset güttü. Fatımîler de bir yandan Arslan Besasirî'yi güçlendirmek politikası yürütürken diğer yandan da Selçuklu hanedanı içerisinde ayrılıkların yaşanmasına uğraştılar.

Fatımî desteğini de elde eden Arslan Besasirî, 448/1057 tarihinde Kutalmış'ı Sincar bölgesinde mağlup etmeyi başardı. Ardından Musul'u ele geçiren Besasirî, hutbeyi Fatımî halifesi adına çevirdi.[305] Bu gelişme Mısır'da oldukça coşkulu bir şekilde kutlandı. Musul'un kaybedilmesine hiddetlenen Sultan Tuğrul Bey, Halife ve Vezir'in gitmemesi yönündeki ikazlarını dinlemeden ordusu ile Bağdat'tan ayrılıp Musul istikametine yöneldi.[306] Bunun üzerine Musul'u boşaltan Arslan Besasirî, Şam istikametine doğru çekildi. Bu arada İbrahim Yınal ve ordusu Tuğrul Bey'e katılmakta geç kalmış, bazı bahaneler öne sürmüşlerdi. Neyse ki yeğeni Alp Sungur Yakutî'nin Tuğrul Bey'e katılması ordunun ilerleyişini sağladı. Cizre ve Sincar bölgesini ele geçiren Tuğrul Bey'e Mervanî hükümdarı ve Hille hâkimi itaat etmek zorunda kaldı.[307] Bölgede Selçuklu idaresini yeniden tesis eden Sultan, İbrahim Yınal'ı Musul ve bölgesinde adaleti sağlamakla görevlendirip Bağdat'a geri döndü.

Arslan Besasirî aradan birkaç ay geçtikten sonra Kureyş el-Ukaylî ile birlikte Fırat'ı geçip Hezâresb'i ele geçirmek istedi ancak başarılı olamadı ve yine geri dönmek durumunda kaldı. İnatçı ve mücadeleci bir kişiliği olan Arslan Besasirî, 450/1058 yılında tekrar Musul'u almak için harekete geçti. Bu kez Musul'u almayı başaran Besasirî'ye karşı Tuğrul Bey bizzat ordusu ile harekete geçti. Daha önceki seferde olduğu gibi Besasirî Tuğrul Bey'le karşılaşmak yerine Musul'u terk etmeyi tercih

---

[303] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1821; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 48; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 108.

[304] Bizans ve Mısır arasında uzun süreli antlaşmalar yapılmış, 437/1045 yılında bu antlaşmalar yenilenmişti. bkz. Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 8.

[305] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 345; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1825; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 106; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 110; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 49; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 134; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 108.

[306] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 626.

[307] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1826; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 50; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 109.

etti.[308]

Musul'u ele geçiren ve ardından Nusaybin'e doğru yola çıkan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın Hemedan'da isyan ettiği haberi üzerine harekâtı noktaladı ve İbrahim Yınal hadisesini çözmeye doğru yola çıktı. Tuğrul Bey dönemi Selçuklu siyasetinde iç meseleler arasında önemli bir yer tutan bu isyan hareketi İbrahim Yınal ile Fatımîler'in anlaşması neticesinde başlamıştı. Sultan Tuğrul hiç vakit kaybetmeden bu hadiseye yönelince Arslan Besasirî ve ordusu önce Musul'u ardından Bağdat'ı ele geçirdiler.[309] (450/1058) Tuğrul Bey'in Bağdat valisi öldürüldü, hutbe Fatımî Halifesi adına çevrildi.

İbrahim Yınal hadisesi nedeniyle bir yıl boyunca Bağdat ve Irak coğrafyası Arslan Besasirî dolayısıyla da Fatımîlerin hâkimiyetinde kaldı. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra ordusuyla birlikte Bağdat'a hareket etti. Bu arada Mısır Fatımî Devleti ile Arslan Besasiri arasındaki ittifak çökmek üzereydi. Besasirî'nin başına buyruk davranması, ganimetlerden devlete pay ayırmaması, Abbasi Halifesini Mısır'a göndermemesi temel meseleler olarak yer almaktaydı.[310]

Tuğrul Bey'in Bağdat'a yönelmesi ile Arslan Besasirî âdeti üzere şehri terk etti ve Vasıt'a çekildi. Ancak Tuğrul Bey Bağdat'ı ele geçirdikten sonra ordusunun önemli komutanlarına Besasirî'yi takip ve yakalama görevi verdi. Bu sırada Dubeys b. Mazyed'e sığınan Arslan Besasirî, Selçuklu ordusu ile savaşma planları yapsa da gerekli şartları oluşturamadı ve Selçuklu kuvvetlerince yakalanıp öldürüldü.[311]

Arslan Besasirî ve buna bağlı İbrahim Yınal meseleleri Tuğrul Bey'i ve Selçuklular'ı uzunca bir süre uğraştırmış oldu. Fatımîler ise meselenin arka planında Bağdat'ı ele geçirmenin, Abbasi halifesini yok etmenin ve hilafeti tamamen Şiî-İsmailî çizgiye çekmenin hesaplarını yaptılar. Ancak Selçuklular'a yönelik politikaları Besasirî'nin öldürülmesi ile noktalanmış oldu.

---

[308] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 596; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 30-31; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1828; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 51; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 135; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 109.

[309] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1829; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 52; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 109.

[310] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1830; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 52.

[311] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1830; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 108; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 74; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 14; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 54; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 110.

### 3.3.2. Tuğrul Bey'in İç Politikası

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş devri olan Tuğrul Bey dönemi bölge siyaseti üzerine yeni bir tasarım geliştirmişti. Bir yandan elindeki toprakları korumak bir yandan da batı istikametinde yeni coğrafyalara açılma stratejisi, yerel unsur olarak kalmak yerine İslam dünyasında söz sahibi güç olma amacıyla ilişkilendirilebilir. Tuğrul Bey toprakları genişletici dış politikasını yeni bir söylem üzerine geliştirdiği iç politikası ile birlikte yürütmek istemiştir. İç ve dış siyaset birlikte değerlendirildiğinde Tuğrul Bey'in politik gayeleri daha da netleşecektir.

#### 3.3.2.1. Merkezi Güçlendirme Siyaseti

Türk devlet geleneği gereğine göre Dandanakan Savaşı sonrası toplanan kurultayda ülke toprakları ve fethedilecek yerler hanedan üyeleri arasında taksim edildi. Kurultayda dikkat çeken gelişme ise Tuğrul Bey'in liderliğine ve merkezi bir yapı kurmasına yönelik alınan kararlar ve atılan adımlardı. Siyasal bir dilemma olarak görülen/değerlendirilen bu durum öz itibariyle bir geçiş süreciydi. Siyaset teorisi bu sürecin sonunda alışılmış Türk devlet geleneğinden farklı bir noktaya ulaşacaktı.

431/1040 yılındaki kurultayda alınan kararlar gereği Türk devlet ananesine uygun olarak hanedan üyeleri sahip oldukları topraklarda kendi adlarına hutbe okutma, para bastırma gibi yarı özerk devlet haklarına sahiptiler.[312] Bastırdıkları paraların üzerine "emir, melik" gibi unvanlarla kendi isimlerini; "sultan, şahanşah" gibi unvanlarla da Tuğrul Bey'in ismini yazmaktaydılar. Sözünü ettiğimiz bu geçiş süreci fedaratif devlet ögeleri ile merkeziyetçi devlet ögelerinin bir arada kullanıldığı dönemdir.

Tuğrul Bey'in güçlü şahsiyeti, Musa Yabgu'nun pasif hali ve Çağrı Bey'in karakteri, Selçuklu hanedanı arasında Tuğrul Bey'i öne çıkarmıştı. Devletin tüm dış işleri, ilişkileri, devletin stratejik adımlarının planlanması ve uygulanması, batı fetih projelerinin hayata geçirilmesi, tamamıyla Tuğrul Bey'in önderliğinde gerçekleşmekteydi. Ayrıca hanedanın genç üyeleri de Tuğrul Bey'in emrinde devlet işleri ile meşgul olmakta, komutan olarak da hizmet etmekteydi.

Tuğrul Bey, hanedan üyelerine karşı oldukça iyi niyetli ve sabırlı davranarak,

[312] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 112-113.

olabildiğince onlardan istifade etmeye çalıştı. İran şehirlerinin fethi, Bizans'la mücadele sahalarında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı görevlendirdi.[313] Devletin tüm imkânları ile batıya doğru zaferler kazanan İbrahim Yınal Türk devlet geleneği gereği elde ettiği toprakların kendisine verilmesini talep etmiştir. 442/1050 yılında gerçekleşen bu meselede[314] Tuğrul Bey, merkeziyetçi devlet anlayışına göre hareket etmiş ve İbrahim Yınal'ın isteğine olumlu cevap vermemiştir.[315] Bu olay artık devletin merkeziyetçiliğe doğru yöneldiğinin kanıtıdır. Bu yıllarda devletin doğusunda yaşanan olaylara Tuğrul Bey'in Türk ananesine göre yaklaşması, doğuda eski geleneği devam ettirirken batıda merkeziyetçi bir tavır aldığını göstermektedir.[316]

Dikkat çeken bir diğer durum ise 431/1040 ile 441/1050 yılları arasında geçen on yıllık sürede Tuğrul Bey'in bir yandan boy beyliğinden güçlü bir sultana dönüşmesi diğer yandan ise merkeziyetçi düşünceye olan inancının artmasıdır. Eski İran kültürünün etkisi, siyasi merkezlerin Nişabur, Rey, İsfahan gibi İran şehirleri olması, İran kökenli bürokratların, teknokratların devlet kademelerinde göreve gelmesi, devletin hızlı büyümesi ve toprak genişliği doğal olarak merkezi idareye ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Başta İbrahim Yınal olmak üzere Türk geleneklerine alışkın Selçuklu hanedan üyeleri içinse bu durum alışılması zor bir mesele olmuştur.

### 3.3.2.2. İç İsyanlar ve Hanedan Üyeleri Arasındaki Mücadeleler

Tuğrul Bey'in merkeziyetçiliğe dönük politikası Selçuklu hanedan üyelerinin bazıları tarafından kabullenilmedi. Bunların başında gelen İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olup batı istikametindeki fetihlerde önemli rol oynamış, bölgede belirli bir gücü olan büyük bir komutandı. 442/1050 yılında gerçekleşen fetihlerden sonra Cibâl ve çevresindeki kaleleri isteyen Tuğrul Bey'e karşı çıkan İbrahim Yınal, Sultan ile savaşmayı göze almıştı. Neticede Hemedan'da meydana gelen savaşı Tuğrul Bey kazandı.[317] O, İbrahim Yınal'a isterse ikta verebileceğini, isterse de kendi yanında kalabileceğini teklif etti. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'le kalmayı kabul etti.[318]

---

[313] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57.
[314] Konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan İbnü'l-Esîr, görülen sebebin Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'dan Hemedan ve çevresini istemesi olarak yorumlar. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 556.
[315] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 59; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 117.
[316] Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 117.
[317] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 554.
[318] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1816; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 11; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 60; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 126; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 119.

Bu hadise kimi araştırmacılar tarafından İbrahim Yınal'ın devletin başına geçme teşebbüsü olarak değerlendirilmiştir.[319] Kanaatimizce İbrahim Yınal yeni devlet düşüncesini anlayamamış, kabul edememiştir. Eski devlet geleneğine göre fethettiği toprakların kendisine verilmemesini haksızlık olarak görmüş ve isyan etmiştir.

Tuğrul Bey'in Arslan Besasirî meselesi için Musul'da mücadele ettiği bir zamanda İbrahim Yınal aniden Hemedan'a çekildi ve ikinci isyanını başlattı. Haberi alan Tuğrul Bey, Arslan Besasirî meselesini bir kenara bırakıp Hemedan üzerine yürüdü. Bu sırada Oğuz Türkmenleri ile işbirliği yapan İbrahim Yınal güçlü bir ordu kurmuştu. Hemedan önlerinde meydana gelen savaşı Tuğrul Bey kaybetti ve geri çekilmek zorunda kaldı.[320] Tuğrul Bey'in yardım talebi üzerine bölgeye gelen Çağrı Bey'in oğulları Alp Sungur Yakutî ve Alp Arslan kuvvetleri ile birlikte İbrahim Yınal'a saldırdılar. Birleşen güçler karşısında savaşı kaybeden İbrahim Yınal yakalandı ve Türk adetleri gereği yay kirişi ile boğularak öldürüldü.[321]

Bize göre, Tuğrul Bey döneminin en önemli isyan hareketlerinden biri olan İbrahim Yınal meselesi, onun ilk isyanından farklı olarak değerlendirilmelidir. Olayın tarihsel seyrine bakıldığında Arslan Besasirî dolayısıyla Fatımîler'le mücadele halinde olan ve Musul'da bulunan Tuğrul Bey, kardeşinin onlarla ittifak ederek isyana kalkışmasını ihanet olarak değerlendirmiştir. Döneminde büyük küçük pek çok başkaldırıya affedici bir tavırla yaklaşan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı bu kez bağışlamamış ve idam etmiştir.[322] Bu isyan hareketinde devlet ciddi bir sarsıntı geçirmiş, ancak Tuğrul ve Çağrı Beylerin derin ittifakı sorunun çözülmesinde etkili olmuştur.

Selçuklu ailesi de bu isyan sırasında iki gruba ayrılmıştır. Çağrı Bey ve oğulları Tuğrul Bey'in yanında yer alırken Ertaşoğulları ise İbrahim Yınal'ı desteklemişlerdir. Musa Yabgu ve Kutalmış'ın ise kimin yanında yer aldığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.[323]

Tuğrul Bey döneminin sonlarına doğru yaşanan diğer bir isyan hareketi Kutalmış tarafından başlatılmıştır. İbrahim Yınal başkaldırısında da olduğu gibi Kutalmış da

---

[319] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 60.
[320] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 5; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 29-31;İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1826; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 14; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 137.
[321] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 5; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1828; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 138; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 121.
[322] Meselenin arka planı ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, XXXI, İzmir 2010, s. 9-48.
[323] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 122.

merkeziyetçi politikalara karşı bayrak açmıştır. 453/1061 tarihinde etrafında toplanan Türkmen gruplarla birlikte Tuğrul Bey'e karşı hareket etmek istemiş; ama devletin gücü karşısında Girdkûh Kalesi'ne çekilmek durumunda kalmıştır. Tuğrul Bey'in gönderdiği orduların başarılı olmaması üzerine bizzat dönemin veziri Kündürî kaleyi muhasara altına almıştır. Uzun süren muhasara neticesinde barış müzakereleri yürütülürken Tuğrul Bey'in vefat haberi gelmiş ve Kündürî kuşatmayı kaldırarak geri dönmüştür.[324]

Tuğrul Bey döneminde yaşanan bu isyan hareketleri merkeziyetçiliğe geçişe olan tepkilerle ilgilidir. Selçuklu hanedan üyeleri geldikleri gelenekten yeni siyaset fikrine geçişi kabullenememişlerdir. Ancak Tuğrul Bey'in dirayetli tavrı ile sorunlar çözüme kavuşmuştur. Dönemin önemli hadiselerinden birisi de Çağrı Bey ile Musa Yabgu arasında cereyan eden mücadelelerdir. Sözünü ettiğimiz gibi 431/1040 kurultayından beri Musa Yabgu'nun devlet içindeki ağırlığı sürekli azalma eğilimi göstermiştir. Musa Yabgu'nun kendisine verilen toprakları diğer Selçuklu hanedan üyeleri tarafından taciz edilse de Çağrı Bey'in müdahalesi kadar etkili olanı yoktur. Çağrı Bey'in Musa Yabgu'ya yönelik faaliyetleri Tuğrul Bey'e intikal ettirilmiştir. Meseleyi ele alan Sultan, Çağrı Bey'i haksız bulmuş ve Musa Yabgu'nun topraklarını ve haklarını korumuştur.[325] Muhtemelen Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in ve oğullarının artan gücünün ülke içinde tehdit olmasını istememiştir. Her ne kadar kendi döneminde buna engel olmayı başarsa da Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın göreve gelmesi ile Musa Yabgu başta olmak üzere zayıf kolların siyasi hâkimiyeti sona ermiştir.

Tuğrul Bey dönemi sosyo-politik yapıya genel açıdan baktığımızda dâhili ve harici siyasetin, yeni kurulan büyük devletin sağlam bir zemine ulaşması amacı taşıdığını söyleyebiliriz. Dış politikada batı yönündeki fütuhatın oldukça geniş bir coğrafyaya hükmetme amacı taşıdığı, İslam dünyasında güçlü bir konuma gelme isteği barındırdığı söylenebilir. Yürütülen dış politikanın başarısı iç politikadaki irade ile de irtibatlandırılabilir.

Türk devlet geleneğindeki çok başlı yapı yerine merkeziyetçiliğe yöneliş bir zaruriyet gibi değerlendirilebilir. Yaşanan isyan hareketleri, merkeziyetçi politikaya karşı olsa da Tuğrul Bey isyanları bastırmayı başarmıştır. Bir yandan hanedan üyelerini fetih işleri ile

---

[324] Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63-64; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 140; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 132-133.

[325] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1832-1833; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 128; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 129-130.

görevlendiren, bir yandan da onlar arasındaki sorunları çözen Sultan, Selçuklular'ın kuruluşuna önemli katkılar sağlamıştır.

### 3.4. Tuğrul Bey'in Vefatı

Selçuklu-Abbasi ilişkileri bahsinde sözünü ettiğimiz üzere Sultan Tuğrul, eşi Altuncan Hatun'un vefatı üzerine[326] Halife Kaim-Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmek istemişti. İlk başta halifenin direnmesi ve evliliğe razı olmaması nedeniyle düğün hemen olmadı. Ancak Tuğrul Bey'in dirayeti ile 455/1063 tarihinde düğün gerçekleşti.[327] Evlilik töreninin ardından Tuğrul Bey ve Seyyide Hatun Rey'e hareket ettiler. Rey'e ulaşmalarına ramak kala Tuğrul Bey rahatsızlandı. Kendisine uygulanan tedaviye rağmen altı ay kadar hastalığın pençesinde yaşadı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı, 8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063 tarihinde Rey'deki sarayında vefat etti.[328]

Vefat ettiğinde yetmiş yaşında olan Tuğrul Bey'in hayatının yirmi beş yılı bilfiil Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarlığıyla geçmiştir. Öncesinde de uzun süre devletin kuruluşu için mücadele veren Tuğrul Bey, küçük bir boy beyliği olan Selçuklular'ı oldukça kısa sayılabilecek bir zamanda büyük bir coğrafyayı yöneten devlet haline getirmeyi başarmıştır. Tuğrul Bey dönemi sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapılarla iç içe geçmek suretiyle dini ve mezhebi oluşumlar da şekil almıştır. Bu bağlamda incelemeye çalıştığımız Tuğrul Bey döneminin genel yapısı tarihi-siyasi bir arka plan hüviyetindedir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Tuğrul Bey döneminin genel dini ve mezhebi görünümünü ve Mu'tezile'nin bu çerçevede şekillenişini ve durumunu inceleyeceğiz.

---

[326] Oldukça zeki, iyi niyetli bir kadın olan Altuncan Sultan, ölümünden önce Tuğrul Bey'den Halife'nin kızı ile evliliğini istemiştir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 65.

[327] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 20; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 79-82; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1832; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 109-110; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 75; Zekeriya Kitapçı, "Asrın Olayı – Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesinin Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Konya 1994, s. 13-42. Düğün töreninin bir hafta kadar sürdüğü ve oldukça şaşaalı bir şekilde gerçekleştirildiği aktarılmaktadır. bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 141.

[328] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 22; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1833; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 76; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 110; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 142-143; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 142; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 133-134.

# İKİNCİ BÖLÜM

# TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE MU'TEZİLE

Toplumsal olayları doğru analiz etmek için ele alınacak problemin tüm yönleri ile irdelenmesi ve zamansal boyutun göz önüne alınması gerekir. Tarihi arka planın ketum kalması halinde, yapılacak çalışmaların sığ anlam ve yorumlara neden olması kaçınılmazdır. Haddizatında Mu'tezile'nin Tuğrul Bey dönemindeki seyrini doğru tespit edebilmek için Tuğrul Bey'e gelmeden önce Türklerin İslam'la tanışmalarından başlayan ve mezhep hareketlerine doğrudan yön veren sürecin zihni planda tutulması elzemdir.

## 1. TUĞRUL BEY ÖNCESİ DİNÎ GÖRÜNÜM ve MEZHEBÎ YAPI

Tarihsel sürece bakıldığında İslam öncesi Türklerin din konusunda oldukça meraklı oldukları ve farklı dinî inanışlara yöneldikleri anlaşılmaktadır. Tek tipten uzak bu durum bazen yönetici ve halkın ayrı inançlara sahip olması biçiminde de tezahür etmektedir.[329] Bütün bunlarla birlikte eski Türk inanışında Şamanî ögelerin yer tuttuğunu söyleyebiliriz.[330] Şaman ya da kam olarak literatürde yer alan Türk toplumunda yaşamış mistik özelliklere sahip kimseler bulunmaktadır. Bu kimselerin hastaları iyileştirebileceği, "Tengri" ile irtibata geçebileceği ifade edilmektedir. Şamanî unsurların Türk toplumunda bulunması salt bir "din" olarak görülüp değerlendirilemez. Aksine kültür ve gelenek sınırları dâhilinde incelenebilir. Öte yandan Türklerin Şamanlığı ilkel bir Şamanlık olup ayrıca tek tip de değildir.[331]

Şamanizm'le ilgili olarak tartışılmayı hak eden ana problem bu inancın Türk din hayatında İslam'dan sonra da etkisini devam ettirip ettirmediği ya da ne ölçüde var

[329] Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011, s. 27.
[330] Harun Güngör, "Şamanizm", DİA, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 325-328; Mehmet Aydın, "Şamanizm'in Eski Türk Dini Hayatı ile İlişkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 23, Çorum 2003.
[331] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 1978, s. 8; Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 29.

olduğu meselesidir. Kimi araştırmacılara göre Şaman kültürü Türklerin İslam'la tanışmalarından sonra da etkisini hissedilir ölçüde devam ettirmiş ve kendisine yer edinmiştir.[332] Melikoff ve A. Yaşar Ocak'ın başını çektiği araştırmacıların, Alevi-Bektaşi geleneğini eski Türk inançları ile özdeşleştirme çabaları bulunmaktadır.[333] Bu bakış açısına göre İslam'ı kabul eden göçebe Türkmenler[334] Orta Asya merkezli çeşitli dinî akımların etkisinden kurtulamayarak Anadolu'ya kadar düşüncelerini taşımayı başarmışlardır. Aynı zihniyete göre, Türkmenler, okuma yazma bilmeyen, köylerde yaşayan, çeşitli Sûfî ekollerin etrafında nüvelenen, İslam'ın ibadet ve birtakım şer'i uygulamalarını önemsemeyen bir topluluktur. Tarihsel süreçte önceleri Kızılbaş olarak adlandırılan sonraları Alevi olarak isimlendirilen kişilerin sözünü ettiğimiz Türkmenler olduğu ve "Heterodoks İslam" olarak isimlendirilmeleri gerektiği ifade edilmiştir.[335]

Alevi-Bektaşi geleneğinin İslam düşüncesindeki yerini "Heterodoks" olarak tanımlayan, Sünnîliği ise "Ortodoks" olarak sınıflandıran bu yaklaşımın birçok açıdan tekrar tartışılmaya ve değerlendirilmeye ihtiyacı olduğu kanaatindeyiz. Sözünü ettiğimiz "Heterodoks-Ortodoks" sınıflaması Hıristiyan teolojisinde anlamlı bir yere tekabül etmektedir. Vasıfsal öteki yerine ontolojik ötekinin inşa edildiği bir süreçtir. Tarihsel seyri açısından bakıldığında birbirini yok etme eğilimindeki Hristiyan mezheplerinin Heterodoks ile Ortodoks olarak sınıflanması doğru olup bilimseldir.

İslam mezhepleri açısından konuya yaklaşıldığında birtakım sorunlu yönlerin var olduğu fark edilecektir. Ortodoks olarak görülen Sünnîliğin ana çatı kavram olduğu ve içinde farklı fraksiyonları barındırdığı ortadadır. Bu durumda hangi Ehl-i Sünnet mezhep Ortodoks olacaktır? Öte yandan içerisinde, Sünnîlik gibi çok sayıda farklı ekolü

---

[332] Konuyla ilgili makalesinde Türk şaman inancı ile tasavvufu karşılaştıran Fuad Köprülü, Sûfî düşüncenin şaman/kam kültüründen etkilendiğini vurgulamaktadır. bkz. Fuad Köprülü, "İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", Fransızcadan çev. Yaşar Altan, *AÜİFD*, Cilt 28, Ankara 1970, s. 141-152. Şamanizm ve Alevilik arasında da bir etkilenmenin söz konusu olduğu ifade edilmektedir. bkz. Fatma Ahsen Turan, "Şamanizm Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 56, Çorum 2010, s. 153-162. Ayrıca konuyla ilgili diğer tetkikler için bkz. Abdülkadir İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *AÜİFD*, Cilt 4, Ankara 1952, s. 19-30, Ülkü Ersürel, "*Türk Kültüründe Şamanizmin İzleri*", Mimar Sinan Üniversitesi SBE, İstanbul 2009 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[333] Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, İstanbul 1994, s. 29-30; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi Bektaşi İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 2. Bsk, İstanbul 2000, s. 53.

[334] Oğuz boyları arasında Müslüman olan Türkler, "Türkmen" olarak nitelendirilmiştir. bkz. İlyas Üzüm, *Günümüz Aleviliği*, İstanbul 1997, s. 5.

[335] Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 53; Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye, Türkler ve İslam*, 3. Bsk, İstanbul 2000, s. 43; Talip Tuğrul, "Aleviliğin Heteredoksi-Senkretik Yapısı ve Modern Dönem", *Geçmişten Günümüze Alevilik Sempozyumu*, Bingöl 2014, s. 719.

barındıran Şiîliğin Heterodoks olması mümkün müdür? Velev ki mümkün olsun bu durumda Haricilik, Mürcie, Mu'tezile gibi Şiîliğin ve Sünnîliğin çatısı içinde yer almayan mezheplerin konumu ne olacaktır? Alevi-Bektaşilik ise nerede yer alacaktır? Bu sorular bağlamında Ortodoks-Heteredoks sınıflanması isabetli değildir.

Bir diğer açıdan Alevi-Bektaşi geleneğin eski Türk kültüründen ögeler barındırması da üzerinde tartışılmayı hak eden bir konudur. Eğer Türklerin İslamlaşması süreci salt bir Alevi-Bektaşi geleneğine bağlı olarak izah edilecekse çalışmamızın ilerleyen safhalarında bu durumun hiç de bilimsel gerekçelere dayanmadığı ortaya konulacaktır. Çalışmamızın birinci bölümünde de değindiğimiz üzere Cend'de İslam'la tanışan Selçuklular, bölgede genel itibariyle Hanefî olan Türklerle muhatap olmuşlardır. Ayrıca, bize göre Alevi-Bektaşi geleneği, içinde başta Maturîdîliğe, Zeydîliğe, İsmailîliğe ve İmamîliğe ait olmak üzere pek çok unsuru barındırmakta olup senkretik bir yapıdadır.[336] Konumuz bağlamında ele aldığımız bu meselenin farklı mecralarda tartışılması gerekmektedir. Kanaatimizce, Türklerin İslam öncesi dinî inanışlarının irdelenmesi konuyla ilgili çok farklı bakış açılarını da getirecektir.

Eski Türklerde Şaman/Kam inancı ile bağlantılı olarak ortaya çıkan "Tengri" düşüncesi dikkat çekmektedir. Türk töresi gereği Hakan ve diğer boy beyleri yılın belirli zamanlarında bir araya gelmek suretiyle Tanrı'ya kurbanlarını sunmuşlardır. Burada bahsi geçen "Tanrı", Orhun Abidelerine bakıldığında sadece "Tanrı" olarak ifade edilmekte ve tekil lafız tercih edilmektedir.[337] Türklerin inanç sisteminin ortasında yer alan Tanrı anlayışı monoteist bir özellik göstermekte olup eski Türk dini bu çerçevede şekillenmiştir.[338] Tanrı kelimesi Türk lehçelerinin tamamında kullanılmakta olup, "yüce, yaratan, idare eden" gibi anlamlara gelmektedir. Kimi zaman bu inanç "Gök Tanrı" olarak da ifade edilir. Şaman/Kam inancında olduğu gibi Tanrı inancında da "gök" metaforik bir anlam bütünlüğüne sahiptir.[339] Eski Türklerde görülen ve Orhun Abidelerine dahi yansıyan bu inanç sistemi üzerine bazı münakaşalar da olmaktadır. Özellikle Orhun Abidelerinde geçen "idi, umay, bayat" gibi Tanrı kelimesi ile müteradif isimler Gök Tanrı inancının paganist olduğu ve tekil Tanrı tasavvurundan yoksun

[336] Sönmez Kutlu, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları,* Ankara 2008, s. 35-64.
[337] Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 30-31, Ersürel, "*Türk Kültüründe Şamanizmin İzleri*", s. 29-30.
[338] Ünver Günay - Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998, s. 116.
[339] Gök, inanç açısından oldukça dikkat çekici bir yere sahiptir. Sadece Türk inancında değil, diğer dinî düşünceler de göğe yapılan atıflar oldukça dikkat çekicidir. bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihi –İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*- çev. Mustafa Ünal, Konya 2005, s. 63-64.

olduğu şeklinde yorumlanmıştır.[340] Bu yorumların aksine biz, eski Türk dini çerçevesinde Gök Tanrı inancının tekil bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğunu söyleyebiliriz. Burada Tanrı, İslam dininde ortaya konulan Allah tasavvuru ile bire bir aynı değildir. Olması da gerekmez. Ancak tekil bir anlatıma sahiptir. Önemli olan da budur.

Tuğrul Bey öncesi dönemde Türklerin geldikleri inanç sisteminde yukarıda sözünü ettiğimiz şaman/kam ve Gök Tanrı fikirlerinin hayli ciddi yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam'la tanışmadan önce Türkler Konfüçyanizm, Taozim, Zerdüştlük, Maniheizm, Musevilik, Hristiyanlık gibi dinlere mensup olmuşlardır. İslam öncesi Türklerin yeknesak bir din çerçevesinde buluştukları görülmemiştir.

Türklerin İslam dinine giriş serüveni siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik başlıklar çerçevesinde değerlendirilebilecek geniş kapsamlı bir süreç olup hayli uzunca bir tarihi kapsamaktadır.[341] Türklerin Müslümanlaşma süreci ne tek bir boyuta indirgenebilecek ne de tek bir bakış açısıyla değerlendirilebilecek kadar sığdır. Göç, savaş, devletleşme ve yeni medeniyetlerin inşası gibi sonuçlara ortam hazırlayan İslamlaşma serüveni bu çalışmanın sınırlarını hayli aşmakla birlikte Selçuklular'ın İslam'a giriş süreci bağlamında meselenin tam da ortasında yer almaktadır.

Türklerin İslamlaşma süreci Hz. Ömer döneminden Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına kadar olan süre ve Ömer b. Abdülaziz'in halife olması ve sonrasındaki süre olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktadır.

Hz. Ömer döneminde 14/635 yılında gerçekleşen Kadisiye Savaşı ile Sasani ordusu mağlup oldu. Bunun üzerine Arap orduları Horasan hattında fetihlere giriştiler.[342] Ahnef b. Kays komutasındaki ordu Herat, Nişabur, Serahs gibi şehirleri ele geçirmeyi başardı.[343] Böylece bölgede İslam dini duyulmaya başlamış oldu. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi karışıklıkları fetih projesinde yavaşlamalara neden olsa da kurulan Emevi Devleti, Muaviye döneminden itibaren oldukça planlı harekâtlar gerçekleştirmek suretiyle bölgenin ele geçirilmesi yönünde çaba sarf etti. Bu dönemde Ziyad b. Ebîh'in

[340] Fatih M. Şeker, *Türk Dinî Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul 2013, s. 40.
[341] Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 46.
[342] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 583-587; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, I, s. 1045.
[343] Kaynaklarda ifade edilen bilgilere göre Kadisiye Zaferinden sonra bölgeden ayrılmayan ordular Horasan içlerine doğru sefere devam ettiler. bkz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 636-638; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, I, s. 1056-1059.

genel komutasında Kûfe ve Basra şehirlerinden Horasan'a elli bin civarındaki Emevi muhalifi Müslümanın getirilmesi, İslam'ın yayılmasına hizmet etmek amacı taşıdığı gibi daha da önemlisi merkezi otoriteyi rahatlatmayı da sağlamaktaydı.[344]

Horasan coğrafyasının İslam'la tanışmasında dönüm noktalarından birisi Haccac b. Yusuf es-Sekafî'nin akrabası olan ve yakınında yer alan Kuteybe b. Müslim'in Deyrülcemacim Savaşında gösterdiği üstün hizmet nedeniyle önce Rey valisi ardından da bölge genel valisi olması ile gerçekleşti.[345] Oldukça dirayetli bir yönetim sergileyen Kuteybe b. Müslim, Maveraünnehir bölgesine yönelik seferler de gerçekleştirmekteydi. Semerkant, Buhara gibi şehirler bu dönemde devlet sınırlarına dâhil oldu. Harezm hinterlandı barışçıl yollarla teslim alındı. Arap orduları Çin sınırına kadar gelmeyi başardı. Kuteybe bir taraftan bölge hâkimiyetini sağlarken diğer yandan yaptırdığı camilerle ve uyguladığı politikalarla bölge halkının İslam'a girmesini sağladı.[346] Kuteybe'nin dikkat çekici bir diğer faaliyeti ise Arap kabilelerden bazılarını bölgeye yerleştirmesiydi.[347]

Türklerin İslamlaşma sürecinde dönüşümün yaşandığı ve Emevilerin fetih merkezli hegomanik anlayışından vazgeçildiği evre Ömer b. Abdülaziz'in hilafetidir. Ömer b. Abdülaziz ile başlayan, Türkler ve diğer Arap olmayan unsurların İslam'a girmelerini hızlandıran politikalar çerçevesinde cizye ve haraç kaldırılmış, halkı küçük düşüren uygulamalara son verilmiştir. Bu iyi niyetli adımlar mevâlinin İslam'ı sevmesini

---

[344] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 946-947; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, I, s. 1218. Olayın gerçekleştiği h. 51 yılı Hucr b. Adî'nin katledildiği yıldır. Hucrr b. Adî ve çevresinin Emevi yönetimine karşıt oldukları bilinmektedir. Nitekim Ziyad b. Ebîh'in Kûfe ve çevresinde nüvelenen bu grubu dağıtma niyetinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sonuç itibariyle Hucr b. Adî ve adamlarından bazıları öldürülmüş, ona taraftar olan ya da Emevi iktidarına muhalif olan kimseler ise Horosan bölgesine bir anlamda sürgün edilmiştir. bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, 3. Bsk, Ankara 2010, s. 216; Ali Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, Konya 2005, s. 203-221; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Emevi İktidarına Karşı Kufe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adî Hareketi", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, Çorum 2004, s. 31-48. Hucr b. Adî hareketinin bir diğer önemli yanı Hucr ve arkadaşlarının Hz. Ali sevgisine sahip olmalarıdır. İlk Şiî hareket olarak değerlendirilmese de bu olay Şiî düşünce açısından önemlidir. Ayrıca sözünü ettiğimiz elli bin kişinin Hz. Ali sevgisine sahip çevreden gelmeleri Horasan'ın Müslümanlaşmasında dikkate alınacak bir gelişmedir. bkz. Mustafa Ekinci, "*İmamiyye Mezhebi ve İdollerinden Hucr b. Adî ve Arkadaşlarının Yaşadığı Toplum İçindeki Sosyal Statüleri*", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 17, Sayı 27, Şanlıurfa 2012, s. 1-13.

[345] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1203-1205; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s.1363-1364.

[346] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1233-1255; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s.1372-1385; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 145 vd.; Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 23, 2012, s. 150.

[347] Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", s. 154.

sağlamıştır.[348] Ömer b. Abdülaziz dönemi kırılmanın yaşandığı kilometre taşlarından birisidir. İki yıl kadar süren bu dönemin ardından iş başına gelen diğer Emevi halifeleri daha önce uygulanan politikalara geri dönmüşlerdir.[349]

Türklerin özellikle de Ömer b. Abdülaziz döneminden itibaren İslam'a sempati duymasında Kutlu'ya göre Mürcie mezhebi etkin rol oynamış ve o dönemde "amel-iman" ilişkisi, "imanda eşitlik" gibi barışçıl ve hoşgörülü ilkeleri ile Mürciîler, İslam'ın güler yüzü olmuşlardır.[350]

Türklerin İslam'a kitleler halinde girmeleri Abbasi İhtilali ile Emevi Devleti'nin yıkılıp yerine Abbasi Devleti'nin kurulması ile başlamıştır. Özellikle Emevi dönemi uygulamalarının verdiği rahatsızlık ve Abbasiler'in tam tersi politikaları, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde yeni devlete karşı bir sempati ortaya çıkarmıştır.

Selçuklular'a kadar uzanan tarihsel süreçte Horasan ve Maveraünnehir coğrafyası pek çok etkene bağlı olarak bir yandan İslamlaşma tecrübesi yaşarken öte taraftan çeşitli mezheplerin teşekkül süreçlerine, birbirleri ile olan münasebetlerine de tanıklık etmiştir. Kültürel açıdan kayda değer ilmî çalışmaların yürütülmesi de bu sürecin bir parçası haline gelmiştir. Meselenin çok yönü olması hasebiyle çalışmamızı ilgilendiren tarafı bölgenin sosyo-kültürel ve ilmî atmosferi içinde şekil alan mezhebî hareketlerdir ve bu hareketler Tuğrul Bey dönemi öncesi sözünü ettiğimiz coğrafyanın dinî görünümünü ortaya çıkarmaktadır.

Abbasi Devleti'nde başta Ebu Yusuf'un baş kadı olarak göreve getirilmesi olmak üzere Ebu Hanife'nin öğrencilerinin bürokratik görevlere tayin edilmesi Hanefî düşüncenin bölge üzerinde ciddi bir etkiye sahip olmasını da beraberinde getirmiştir.[351] Hanefî kadıların görevde kalmaları sebebiyle özellikle de İslam dünyasının doğu coğrafyasında

---

[348] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1283-1284. Geniş bir inceleme için bkz. İmaduddin Halil, *Melamihu'l-İnkilabi'l-İslami fi Hilafeti Ömer b. Abdülaziz*, 7. Bsk, Beyrut 1985, s. 81-176. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz'in uyguladığı politikaların sosyal yönünün analizi için bkz. Murtaza Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 34, Erzurum 2010, s. 75-98.

[349] İsmail Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevalî Politikları", *SÜİFD*, Sayı 13, Konya 2002, s. 69-88.

[350] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* s. 168-173.

[351] Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Kasım İbn Kutluboğa (897/1474), *Tâcu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımeşk 1992, s. 315-317. Züfer b. Huzeyl (158/775) Basra Kadılığına; Ebu Yusuf (182/798) Halife Mehdî zamanında Cürcan Kadılığına, Harun Reşid zamanında Baş Kadılığa; Yahya b. Zekeriyya (183/799) Medain Kadılığına; Esed b. Amr el-Becelî (190/806) Vâsıt Kadılığına ve Ebu Yusuf'tan sonra Baş Kadılığa; Hafs b. Gıyas (914/810) Kûfe Kadılığına getirildi.

Hanefîlik hızla yaygınlaşmıştır.[352] Abbasi iktidarında siyasal destekle kimi görevleri üstlenen Hanefîler, aynı zamanda Bağdat ve hinterlandında da entelektüel birikimlerini oluşturmaktaydılar. Genel çerçeveden bakıldığında, Hanefîlerin Bağdat ve çevresinde II/VIII. yüzyıldan başlayan yükselişi görünmektedir. Nizamiye Medreseleri ve Eş'arî-Şafiî düşünce tasavvuru ile V/XI. yüzyılın ortalarından itibaren sözünü ettiğimiz yükseliş duraklama belirtileri göstermeye başlamıştır.[353]

Horasan coğrafyasında etkili olan mezheplerden birisi de Zeydîlik olup, 169/785 yılında meydana gelen meşhur Fah Vakasından[354] kurtulan Yahya b. Abdillah'ın Taberistan ve Deylem bölgelerine gelmesi ile Zeydî düşünce kendisine bir yer edindi.[355] Burada dikkat çeken bir husus, Yahya b. Abdillah'ın yanında Bişr b. Mu'temir ve Sümame b. Eşres gibi Mu'tezilî kimselerin olmasıdır. Bu da bölgede Zeydî-Mu'tezilî etkileşiminin varlığını göstermesi açısından manidar bir gelişmedir.[356]

Mu'tezile'nin Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasındaki durumuna bakıldığında Vâsıl b. Ata döneminden itibaren Mu'tezilî şahsiyetlerin "emr bil maruf nehy ani'l-münker" prensibi çerçevesinde bu topraklara geldikleri görülmektedir. Mu'tezile tarihi açısından dikkate değer gelişmeler ise Harun Reşid döneminde Mu'tezile'nin ilim meclislerinde yıldızının parlaması ve akabinde Halife Me'mun döneminde başlayıp Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde de devam eden Mihne hadiselerindeki duruşudur.[357]

Siyasal ve kelamî boyutları bir tarafa bırakılırsa Mu'tezile'nin hilafet desteğini alması ile bölgede etkin olduğu bir gerçektir. Ancak ilerleyen süreçte bu destek kaybolmuştur. Dahası Abbasi Halifesi Kadir Billah tarafından kaleme alınan "Kadirî itikâdî" gayri Sünnî olarak nitelediği Mu'tezile'yi de şiddetli eleştirilere muhatap etmiştir. Özellikle de "halku'l-Kur'an" konusunda Mu'tezile'ye sert tenkitler yöneltilmiştir. Bu risale

---

[352] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 39.
[353] Murtaza Bedir, "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması" *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 622-623.
[354] Fah vakası, Hz. Hasan'ın torunlarından Ebu Abdullah'ın Abbasi Halifesi Hadi-İlelhak'a karşı isyan etmesi ile Medine'de başlamıştır. Halife, isyan haberini aldıktan sonra Ebu Abdullah taraftarlarına karşı bir ordu göndermiş neticede Fah vadisinde iki grup karşılaşmıştır. Kanlı mücadelenin ardından Ebu Abdullah ve taraftarları hunharca öldürülmüş, cesetleri vahşi hayvanlara bırakılmıştır. bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Fah", DİA, XII, İstanbul 1995, s. 73-74.
[355] Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, s. 1662.
[356] Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, s. 142-413.
[357] Ayrıntılı bilgi için bkz. Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, s. 127-183.

Cuma günleri halka okunmuş, toplumun zihninde bid'atçi bir mezhep portresi çizilmek istenmiştir. [358]

Bu dönemde sözünü etmemiz gereken mezheplerden birisi de Eş'arîlikti. Mu'tezilî düşüncenin içinden gelmesine rağmen Mu'tezile'ye karşı çıkan ve mezhebini terk eden İmam Eş'arî (324/935), Şafiî hadis taraftarlarının oluşturduğu Küllâbîlik saflarına katıldı. İmam Eş'arî'nin vefatından sonra Mu'tezile'nin Kadı Abdülcebbar'la birlikte yeniden parlaması Eş'arî ismini gündeme getirdi. Bu evrede Bakıllânî, İbn Furek, İsferâyînî gibi kimseler İmam Eş'arî'ye atıflarda bulundular ve onun Mu'tezile eleştirisinde kullandığı yöntemleri tercih ettiler.[359] Böylece İmam Eş'arî ismi terennüm ederek merkeze yerleşti ve mezhep kurucusu gibi algılandı.[360] Eş'arîliğin kurumsallaşması süreci Tuğrul Bey dönemine kadar devam etti.

Abbasi tarihi itibariyle Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasının dinî görünümüne etki eden durumlar, merkezi otoritenin zayıflamasıyla ortaya çıkan otonom bölge ve küçük devletçiklerin politik tavırları ile de bağlantılı olmuş ve şekil almıştır. Samanoğulları'nın (204-395/819-1005) hâlihazırda İslam'a girmemiş Orta Asya içlerinde yaşayan Türklerin Müslüman olmalarında önemli katkıları olmuştur. Buhara, Nişabur, Semerkant gibi şehirler ilim merkezleri haline gelmiştir.[361] İbn Sina, Ebu'l-Leys Semerkandî, Kelâbazî başta olmak üzere geniş yelpazede pek çok ilim adamı yetişmiştir.

Samanoğulları'nın gazâ ve tebliğ niyeti taşıyan askeri hareketleri ile bölgede Cend, Yenikent gibi şehirler inşa edilmiştir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Selçuk Bey idaresinde Cend'e gelen Selçuklular şehirde karşılaştıkları Müslümanlardan dolayı İslam dinine girmekte zorlanmamışlardır.[362]

225/840 tarihinde Talas merkezli olarak kurulan Karahanlı Devleti dönemi de bölgedeki Türklerin Müslümanlaşması açısından önemli gelişmeler barındırmaktadır. Samanoğulları'nın vazifesini devralan Karahanlılar, Müslüman olan Satuk Buğra Han'la birlikte bölgenin İslam dinine girmesine çaba göstermiştir. Kur'an-ı Kerim'in ilk

---

[358] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 252.
[359] Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013, s. 56-59.
[360] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 34.
[361] Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân*, s. 444-448.
[362] Aydın Usta, "Samânîler", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 64-68.

defa Türk diline tercüme edilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Boylar halinde binlerce Türk, Müslüman olmuştur. Karahanlılar döneminde İslam dinine giren Türkler, gazâ ve tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş, özellikle iç bölgelerde İslam dini tanıtılmıştır. Karahanlılar'ın İslamlaştırma politikaları bir yandan Türklerin Müslüman olmasını sağlarken öte yandan Hanefî düşüncesinin oldukça şümullü hale gelmesini ve güçlenmesini de sağlamıştır.[363]

Samanoğulları ve Karahanlılar gibi siyasal hüviyetler aracılıyla bir yandan Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasını Müslümanlaştırma faaliyetleri sürerken öte yandan Abbasi hilafeti de gücünü her geçen zaman kaybetmeye devam etmekteydi. Başkent Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesi dinî bir güce sahip olsa da siyasi gücü azalmakta, devletin merkezden uzak yerlerinde yerel-yarı otonom devletçikler oluşmaktaydı. Dahası bu dönemde merkezde hâkimiyet kuran yeni bir güç olarak Büveyhîler ortaya çıkmıştı. Deylem bölgesinden gelen ve uzunca bir mücadele dönemini başarıyla sürdüren Büveyhîler, 334/945 yılında Bağdat'a girmeyi başardı.[364]

Deylem bölgesinden gelmelerinden dolayı Zeydî-Mu'tezilî olan Büveyhîler'in kontrol ettikleri şehirlerde farklı mezhepler bulunmaktaydı. Ana kent olarak Bağdat bir ilim merkezi olması hasebiyle müteferrik düşüncelerin buluştuğu bir noktaydı. Genel itibariyle Sünnî mezhepler olsa da mebzul miktarda Ali Oğulları taraftarları da bulunmaktaydı.

Büveyhîler'in kuruluş merhalesinde belirtilmesi gereken hususlardan birisi de aynı dönemde İmamiyye'nin[365] teşekkül sürecini tamamlıyor oluşuydu. Bilindiği gibi Şia içerisinde stratejik bir konuma sahip olan İmamiyye, on birinci İmam Hasan el-Askerî'nin oğlu kâim imam Muhammed Mehdî'nin[366] gaybete girmesi ile gaybet-i suğra dönemine geçiş yapmıştır. 260/874 yılında başlayan ve 329/941 yılına kadar süren gaybet-i suğra dönemi İmamiyye'nin inanç tasavvurunun şekillenmeye başladığı

[363] Ali b. Salih el-Muheymid, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasına Katkıları", çev. Ali Aksu, *CUİFD*, Cilt 5, Sayı 1, s. 281-309.
[364] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 38.
[365] İmamiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Halef Sa'd b. Abdullah Kummî (301/913), *Kitabu Makâlât ve'l-Fırak*, thk. Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1963, s. 1-276; Ebu Muhammed Hasan b. Musa Nevbahtî (300/912), *Fıraku'ş-Şîa*, thk. Muhammed Sadık, Necef 1936.
[366] Detaylı bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaîb On İkinci İmam*, İstanbul 2009.

devirdir.[367] Bu periyottan önce İmamiyye mezhebinden bahsetmek mümkün değildir. Son sefirin ölümü ile başlayan gaybet-i kübra döneminde ise İmamiyye nazariyesi artık teşekkül etmiştir. İşte bu evrede Büveyhîler, tarih sahnesine çıkmaya başlamışlardır. Büveyhîler'in Bağdat'a geldikleri dönemde var olan mezhebî yapılar arasında kendilerine taban olabilecek en uygun grubun İmamiyye olması, onların İmamiyye'yle ortaklık kurmasını sağlamıştır. Bu da İmamiyye düşüncesine hem alan açmış hem de ciddi bir rahatlık getirmiştir.[368] Büveyhîler'in ilk yıllarında sözü geçen Şiî grupları desteklediği ve Aşure Matemi, Gadîr-i Hum Bayramı, Şiî ezan gibi bazı pratikleri gerçekleştirdiği bilinmektedir.[369]

Büveyhîler'in İmamiyye'ye yol açtığı bu uygulamalar Şiî ve Sünnî kitle arasında çatışmanın artmasına neden olmuştur.[370] Ancak Büveyhîler'in kudretli yöneticilerinden Adududevle döneminde ilim meclisleri düzenleme geleneğinin canlanması önemli bir dönüşüm aşamasıdır. Farklı düşünce ve mezhepten ilim adamlarının ilmî müzakereler içerisine girmesi Büveyhîler döneminde sadece Şiî mezheplerin değil hemen her mezhebin gelişmesini sağladı. Nitekim bu evrede mezheplerin önde gelen ilim adamlarının yetişmiş olması, klasik mezhep literatürünün önemli metinlerinin üretilmiş olması da hayli dikkat çekicidir.[371] Büveyhîler'in ilim meclisi ve mezhepler üstü politikaları mezheplerin inanç tasavvurunda belirgin bir gelişim sağlamıştır.

İsmailî düşüncenin safhaları incelendiğinde Fatımî Devleti'nin kurulması ve faaliyetlerinin stratejik katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Büveyhîler hâkimiyetine paralel olarak Fatımî Devleti, Mısır merkezli olarak kurulmuştur. Geçmişten gelen

---

[367] Detaylı analizler için bkz. Fığlalı, *İmamiyye Şîası*, s. 181-186; Mustafa Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995, s. 60vd.

[368] Detaylı bir değerlendirme için bkz. Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname Dergisi*, Sayı 17, Kayseri 2009, s. 123-138.

[369] Bu uygulamalar için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, s. 150; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şiî-Sünni Siyaseti*, İzmir 1999, s. 96; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, Sivas 2003, s. 128-130; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 130; Hanefi Şahin, "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Bahar 2012, s. 35-65.

[370] Yusuf Benli, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafızî Rekabeti Etkisinde Râfızilik Algısı*, Kayseri 2012, s. 132; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 39.

[371] Konuyla ilgili araştırmasında Akoğlu, o dönemde yetişmiş bazı önemli ilim adamlarının isimlerini aktarmaktadır. Bakıllanî'nin hocası Ebherî (375/985), Malikî fakihi İbn Umm Şeyban Muhammed b. Salih el-Hâşimî (369/979), Hanbelî Ebu'l-Fazl et-Temimî (410/1020), Hanefî Ebu Bekir Râzi el-Cassâs (340/951), Şafiî Ebu'l-Kasım ed-Dârekî (375/986) Mu'tezilî Kadı Abdülcabbâr (415/1025), İmamiyye Şia'sından Şeyh Saduk bu isimlerden bazılarıdır. bkz. Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 146.

gizlilik prensibi çerçevesinden Kahire'de yetişen dâiler[372] İslam coğrafyasının her yerine gönderilmeye başlanmış, taraftar edinme çabaları gösterilmiştir. İsmailî dâiler, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına da ulaşmış, faaliyetler sürdürmüşlerdir.[373] Burada çalışmamız açısından önemli olan gelişme, İsmailî-batınî düşüncenin yaygınlık kazanmaya başlamış olmasıdır.

Abbasi sınırları içerisinde neşet eden Gazneliler, Sultan Mahmud döneminde güçlerini artırmış ve Hint alt kıtasında gazâ ve tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Sultan Mahmud devrinde Kerramiyye mensupları Sultan'ın güvenini kazanarak kendilerine alan açma gayreti göstermiş ve Eş'arîlerle mücadele etmek istemişlerdir. Ancak Sultan Mahmud bir süre sonra Kerramîlerden desteğini çekmiş ve Eş'arîleri desteklemiştir.[374] O dönemde Sultan Mahmud ve Abbasi halifesi Kadir-Billah arasında çeşitli mektuplar yazılmıştır. Anlaşılan odur ki, Fatımî tehlikesi ve Büveyhî baskısındaki Abbasi halifesinin umudu ve tek çıkar yolu Sultan Mahmud olmuştur. Bundan mütevellit halife Sultan Mahmud'u taltif etmek için bazı unvanlar da vermiştir. Gazneliler'in bölgede gücünü artırması ile Hint alt kıtasına ardı ardına seferler düzenleyen Sultan Mahmud, bir yandan da Batınî, Rafizî, Mu'tezilî kitleleri de Horasan'dan çıkarmanın gayretini taşımıştır.[375] Halife tarafından yazılan "Kadirî itikâdı" Gazneli Mahmud için bir dayanak oluşturmuştur. Mu'tezile başta olmak üzere sözü edilen gayri Sünnî kimseler hapis, sürgün, idam gibi cezalara mahkûm edilmiş, minberden bu mezheplere lanet edilmiştir.[376]

Tarihsel seyri göz önüne alındığında İslam'ın Türkler arasında yayılması sürecinin çok yönlü etkileri olan bir mesele olduğu anlaşılmaktadır. Samanoğulları, Karahanlılar, Gazneliler gibi Abbasi gölgesindeki yönetimlerin çabaları ile Türkler İslam'a girerken bölge oldukça hareketli bir hale sahipti. Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkmasının hemen öncesinde Horasan ve Maveraünnehir coğrafyası tıpkı siyasal olarak çok kaotik görünüme sahip olduğu gibi mezhebî yapısı da oldukça çeşitlilik arz etmekteydi.

---

[372] Muiz Lidinillah döneminde Ezher adıyla meşhur medrese inşa edilmiş, burada dâiler yetiştirilmiştir. Dâilerin eğitimi devlet politikası olarak her zaman ön planda tutulmuş ve önem verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Tayyip Neccar, "On Asır Boyunca El-Ezher Üniversitesi", çev. Ali Arslan Aydın, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 19, Sayı 2, s. 20-27.

[373] Farhad Daftary, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 192; Mehmet Ali Büyükkara, "İsmailî Dâi ve Fatımî Davet" *İlam Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, İstanbul 1998, s. 14-16.

[374] Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 361.

[375] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1794; Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler" *EKAV Akademi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1998, s. 117-126.

[376] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1794-1795.

Abbasiler döneminde önemli bir güç edinen Hanefîlik geniş çapta bir etkinliğe sahip olmakla birlikte diğer mezhebî hareketlerin de temsiliyeti söz konusuydu. Büveyhîlerin mezhepler üstü politikaları da mezheplerin gelişimine olumlu katkı sağlamıştı. Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde aynı bölgede var olan çok farklı mezhebî unsurların aralarında sürtüşmelerin yaşanması da çok şaşırtıcı olmayacaktı. Dikkate alınması gereken bir diğer husus ise Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'ın, sadece Türklerin yaşadığı bölgelerle yetinmeyerek İran coğrafyası başta olmak üzere Horasan'nın batısında kalan, ilmî birikime sahip, kültürel ve fikri boyutları yoğun şehirleri ele geçirmeleridir. Bu siyasal genleşme sosyo-kültürel yapıya da doğrudan etki etmektedir.

## 2. TUĞRUL BEY DÖNEMİ DİNÎ GÖRÜNÜM ve MEZHEBÎ YAPI

Tarihsel-sosyolojik bir konu olarak devletin varlığı ve kaynağı bu çalışmanın konusu değil. Ancak devletin hâkimiyet kurması ve temellendirilmesi meselesi öz itibariyle dikkate alınması ve üzerinde düşünülmesi gereken meselelerin başında gelmektedir. Tarihsel sürece bakıldığında devlet nazariyesinde "maddi güç manevi otorite" kurumsallığına ihtiyaç duyduğu fark edilecektir. Kral-Aziz, Padişah-Halife modeli olarak da isimlendirilebilen bu çerçeve tebaanın kontrol ve yönetimini de kolaylaştırmaktadır. Özellikle de devlet nazariyesi yönünden bakıldığında dinin, devlet egemenliğindeki konumu daha da netleşmektedir. Selçuklular'ın Dandanakan Savaşı sonrası, o dönemde çok da gücü kalmamış Abbasi Halifesi'ne mektup yazarak bağlılıklarını bildirmeleri, Abbasiler için değil egemenlik kurmak istedikleri büyük coğrafya için önem arz eder. Siyasal örgütlenmenin başarısı dinî referanslarla taçlandırılmak durumundadır. Kısacası büyük devlet olmak büyük dinlerin mensuplarını kontrol altına almaktan geçmektedir.

Tuğrul Bey döneminde dinî siyasetin durumunun ve Mu'tezile'nin konumunun anlaşılması için öncelikle Tuğrul Bey dönemi dinlerin ve mezheplerin ana görünümlerinin tespiti gerekmektedir. Böylece devletin dinî siyasetinin gerekçeleri de doğru okunabilir.

## 2.1. Tuğrul Bey Dönemi Genel Dinî Görünüm

Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'ın Horasan ve Maveraünnehir başta olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyayı kontrol altına almalarına çalışmamızın ilk bölümünde değinmiş, Sasaniler'den sonra bu coğrafyada ilk kez siyasal birlikteliğin sağlandığını güçlü bir şekilde vurgulamıştık. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren çok farklı milletlerin buluşma noktası olan bu topraklar gerek göç, istila gibi sosyolojik değişimlerle gerekse ticaret yollarının kavşağında yer almasıyla kültürel birikimini sağlamıştır. Tuğrul Bey döneminde sözünü ettiğimiz kadim medeniyetler, gelenekler, dinler bir şekilde varlıklarını sürdürmekte ya da etkilerini göstermektedir.

Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'ın sınırları içinde pek çok mezhep kadar farklı dinler de bulunmaktaydı. Her ne kadar nüfusun çoğunluğu Müslüman olsa da Hristiyan ve Yahudiler başta olmak üzere gayrimüslimler de yaşamaktaydı. İslam'ın ortaya çıkması ve Orta Doğu'da hâkimiyet kurmuş olması sözünü ettiğimiz dinler ve mensupları tarafından hoş karşılanmasa ve savaşlara sebebiyet verse de İslam'ın hoşgörü politikası çerçevesinde Hristiyan ve Yahudiler İslam devletlerinde hayatlarını sürdürmeye devam ettiler.[377]

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan'ın önemli şehirlerinde yaşayan gayrimüslim önderleri ile iyi ilişkiler geliştirmişler ve neticesinde Gazneliler'in ağır vergilerinden bunalan bu kitleler Selçuklu hâkimiyetini kolayca benimsemişlerdi. Gayrimüslimler, daha önce olduğu gibi Selçuklu idaresi altında da ticaret ve zanaatla uğraşmaya devam ettiler.[378]

Büyük Selçuklu Devleti idaresi altında sadece Hristiyan ve Yahudiler yaşamamaktaydı. İran şehirlerinde Mecûsi kitle de varlıklarını sürdürmekteydi. Mecûsiler, bu dönemde kendi dinî törenlerini yapmaya devam etmekte ve hiçbir engelleme ile karşılaşmamaktaydılar.[379] Her ne kadar Horasan bölgesinde ticaret ve zanaatla uğraşan gayrimüslimler olsa da Maveraünnehir şehirlerine köle olarak getirilenleri de bulunmaktaydı. Bu konuda Semerkant hayli calib-i dikkat bir şekilde köle ticaretinin

---

[377] Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 197.

[378] Braudel, meşhur eserinde Yahudilerin her yerde olduklarını ve ticareti kontrol ettiklerinden bahsetmektedir. Hristiyan ve Müslüman kesim arasında devam eden savaş ve kanlı mücadelelerde ticareti yürütecek bir kesime de ihtiyaç bulunmaktaydı ve Yahudiler de bu işi gayet iyi bir şekilde yapmaktaydılar. bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, I-II, Ankara 1994, II, s. 185.

[379] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 126; Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 250-251.

yapıldığı şehirlerin başında gelmekteydi.[380] Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecûsiler için devlet, bir idareci olarak melikler atardı. Melikler, söz konusu dinî cemaatlerin devletle olan ilişkilerini düzenlemekteydiler. Vergilerin toplanması görevini de bu melikler yerine getiriyordu.[381]

Selçuklu idaresinde gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları coğrafya ise Horasan'dan daha ziyade Doğu Karadeniz, Azerbeycan, Doğu Anadolu ve civar bölgeydi. Burada Ermeni, Süryani, Yakubiyye ve Gürcü nüfus bulunmakta, feodal yapılar şeklinde varlıklarını sürdürmekteydiler.[382]

Söz konusu civarla ilgili ilk izlenimler Çağrı Bey'in Anadolu seferinde oluşmuştu. Selçuklular burada kendilerine karşı koyabilecek bir güç olmadığını anlamışlar ve Dandanakan sonrasında fetih stratejileri oluşturmuşlardı.[383] Orta Asya içlerinden gelen Türkmenler de Bizans istikametinde Doğu Anadolu sırtlarına doğru yöneltilmişti. Selçuklular bir yandan Türkmenleri bu bölgeye göndererek İran şehirlerinde istikrarı sağlamayı öte yandan da yeni fetihler gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Ermeni ve Gürcülerden oluşan gayrimüslim kitle ile ilk münasebetler böyle teşekkül etmeye başladı. Ancak Tuğrul Bey döneminde Bizans'la yapılan savaşlar belirli bir hatta kalmış, Selçuklular'ın Anadolu içlerine doğru izlemsel yönelimleri Sultan Alp Arslan döneminde gerçekleşmiştir.

Tuğrul Bey döneminde Türkler, çoğunluk itibariyle İslam dinine girmişlerdir. Fakat hâlihazırda Müslüman olmayan Türkler de bulunmaktadır. Tuğrul Bey'in 1043 yılında Kaşgar ve Balasagun yöresine yönelmesiyle yaklaşık on bin çadır kadar Türk de Müslüman olmuştur.[384] Bu da bize gayrimüslim Türklerin var olduğunu ve İslamlaşma sürecinin halen devam ettiğini açıkça göstermektedir.

Selçuklu topraklarında yaşayan Şaman, Budist, Manihesit gibi inançlara sahip kimseler de bulunmaktaydı. Ancak bu kimselerin sayısı çok fazla değildi. Selçuklular kendi tebaasında farklı dinlere mensup insanlar bulunmasına rağmen hiçbir ayrımcılık

---

[380] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 233.
[381] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 248-249.
[382] Selçukulular öncesinde Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan, Armenia ve Vaspurakan bölgeleri ile Van Gölü çevresinde yaşamaktaydılar. Bagratuni ve Ardzruni adında iki büyük aile tarafından yönetilmekteydiler. bkz. Ali Sevim, *Genel Çizgileri ile Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s. 41.
[383] Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 112; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 55.
[384] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 355.

yapmadan adalet duygusu içinde bir politika geliştirmişler[385] ve neticede hepsini bir arada tutarak yaşatmayı başarmışlardır.

### 2.2. Tuğrul Bey Dönemi Mezhebî Yapı

Tuğrul Bey döneminde dinî yapının ana kitlesi olan Müslümanlar çeşitli itikâdî ve fıkhî mezheplere ayrılmış vaziyetteydiler. Çalışmamızın bir önceki başlığında genel hatları ile izah etmeye çalıştığımız üzere, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyası farklı politik güçler tarafından yönetilmiş ve onların uyguladıkları dinî siyasetler de çok çeşitli mezheplerin bölgede az ya da çok temsil edilmesini sağlamıştı. Bu tarihsel arka plan, sosyo-kültürel yapı çerçevesinde Tuğrul Bey devrine gelinmiştir.

Tuğrul Bey döneminde yaygın mezheplerin başında Hanefîlik gelmektedir. Abbasiler'in Hanefîleri yargı başta olmak üzere pek çok göreve getirmeleri ve desteklemeleri neticesinde mevâlinin olduğu bölgelerde taban elde eden Hanefîlik, Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde de konumunu ve etkinliğini sürdürmekteydi.

Selçuklular'ın Cend şehrinde Müslüman olmalarında Hanefîliğin etkisi vardı. Nitekim Hüseynî, Selçuk Bey için "Hanefî dinine girmek saadetiyle mesud oldu"[386] ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeyle onun Hanefî mezhebine bağlılığı vurgulanmaktadır. Söz konusu dönemde Cend şehrinin Samanoğulları idaresinde olduğu ve onların Hanefîliğe aşırı bağlılıkları[387] düşünülürse Selçukluların İslam'ın Hanefî yorumuna tâbî oldukları anlaşılır.[388] Çünkü Cend'de İslam'a giren Selçuk Bey, dini öğrenmek için Samanoğulları'nın bölge valisine talepte bulunarak kendilerine dini anlatacak bir ilim adamı istemişti. Muhtemelen bu ilim adamı Hanefî mezhebine mensuptu. Selçuklular, İslam'a girdikleri bu dönemden itibaren Hanefîliğin oldukça yoğun olduğu Maveraünnehir havzasında bulunmuşlar, Hanefî iklimden etkilenmişlerdir.

Tuğrul Bey'in mezhebî kimliği açısından bakıldığında da Hanefîlik tezahür etmektedir. Kaynaklarda bazen onun "Hanefî" kimliği açıkça geçerken bazen de "Ehl-i Sünnet" olduğu ifade edilir. Bu konuda Azimî, Tuğrul Bey'le alakalı olarak "Ehl-i Sünnet ve'l-

---

[385] Cağfer Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İSTEM Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Konya 2003, s. 95-96.
[386] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 2.
[387] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 338-339.
[388] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 168. Konuyla ilgili olarak Râvendî, Ebu Hanife'nin Hac'da Allah'a dua ederken mezhebinin korunmasını dilediğini, Kâbe'den gelen bir sesin, kılıç Türklerin elinde olduğu sürece korkmaması gerektiği yönünde olduğunu aktarmaktadır. Ardından da Hanefîliğin Türkler arasındaki yaygınlığına değinmektedir. bkz. Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 89.

Cemaat" mezhebinden olduğunu aktarmaktadır.[389] İbn Kesîr ise Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden bahsederken onun Ehl-i Sünnete sevgi duyan ve koruyan birisi olduğunu söylemektedir.[390]

Tuğrul Bey'in Hanefî olduğu Sübkî tarafından da ifade edilmekte ve onun ilim sahibi bir insan olduğu vurgulanmaktadır.[391] İbn Asâkîr de Tuğrul Bey'i Hanefî olarak tanıtmaktadır.[392] Çağdaş araştırmalarda da Tuğrul Bey'in Hanefî olduğu kanaati kesin bir hâkimiyete sahiptir.[393]

Konuyla ilgili çalışmasında Mikail Bayram ise Selçuklu hanedan üyelerinin Mu'tezile mezhebine mensup olduklarını ifade etmektedir. Mu'tezilî olan Selçuklular, mezheplerine de hayli düşkündürler.[394] Bayram'ın Selçuklular'ın Mu'tezilî olduklarını vurgulaması onların itikatta Mu'tezilî oldukları yönündedir. Yukarıda belirttiğimiz diğer bilgilerle birlikte Selçuklu hanedan üyelerinin Hanefî oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu Hanefîliğin, Mu'tezilî-Hanefî formda olup olmadığı kesin olarak ifade edilemez.

Tuğrul Bey ve Selçuklu üst yönetiminin Hanefî olması, bu dönemde Hanefîlerin güçlenmesini de sağlamıştır. Tuğrul Bey, Rey şehrini fethettiği zaman bir cami yaptırarak Hanefîlere vermiş ve Hanefîler bu camide bir araya gelmeye, toplantılar düzenlemeye başlamışlardır.[395] Aynı dönemde en dikkat çeken gelişmelerden birisi de 447/1056 yılında Hanefî Ebu Abdullah ed-Dâmegânî'nin kadılkudatlık makamına getirilmiş olmasıdır.[396] Hanefî kimliği olan Dâmegânî'nin atanması devletin Hanefîlik tasarımı açısından açık bir tercihi ortaya koymaktadır.

Bürokratik atamalara bakıldığında Selçuklular'ın yaklaşımları daha da netleşmektedir. Hanefî Saîdî ailesinden gelen Ebu'l-Hasan İsmail b. Said de dönemin önemli kadılarından birisidir.[397] Yine Hanefî Ali b. Ubeyd el-Hatıbî de Tuğrul Bey'in görev

---

[389] Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 13.
[390] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822.
[391] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 389.
[392] Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkîr (571/1175), *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, nşr. M. Zahid el-Kevseri, Beyrut 1979, s. 108.
[393] Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, Sayı 5-6, Bişkek 2008, s. 154.
[394] Mikail Bayram, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya 2009, s. 19-21.
[395] Wilferd Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", çev. Muzaffer Tan, *İmam Maturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Bsk, Ankara 2011, s. 330.
[396] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 246; Cengiz Kallek, "Dâmegânî", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 453-454.
[397] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I, s. 412.

verdiği isimlerdendir.[398] Bütün bunlar Hanefîliğin devlet kademesindeki yerini ve önemini göstermektedir.

Tuğrul Bey döneminde Hanefîlik tasavvuruna bakıldığında Horasan merkezli Doğu Hanefîliğinin oldukça geliştiği ve Hanefî doktrinine esaslı katkılar sunduğu anlaşılmaktadır. Ebu Nasr el-İsbicâbî (1087), Fahru'l-İslam Pezdevî (1089), el-Mebsut'un yazarı Şemsu'l-Eimme Serahsî (1090), Ebu'l-Yusr Pezdevî (1099) gibi Hanefî ilim adamları, Hanefîlik düşüncesini geliştirme gayreti göstermişlerdir.[399]

Aynı dönemde Hanefîlik, Bağdat'ın batısında da gelişme ve yayılma emareleri göstermiştir. Ancak düşünce atmosferi olarak Tahavî nazariyesinden çok da dışarı çıkmamıştır.[400]

Tuğrul Bey döneminde Hanefîler gibi etkin olan bir diğer mezhep de Şafiîliktir. Bilindiği üzere Şafiîliğin ana yayılma merkezi Mısır'dı. Ancak Ebu'l-Kasım el-Enmâtî (288/901) ve talebesi Ebu'l-Abbas İbn Süreyc (306/918) tarafından yürütülen faaliyetler neticesinde Şafiîlik Bağdat'ta kök salmaya başladı.

Ebu İshak Mervezî (340/951)'nin eğitim faaliyetleri ile yeni bir ivme kazanan Şafiîlik, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına açılmayı başardı. Özellikle de Ebu Hamid el-İsferâyinî (406/1016) ve el-Kaffâl el-Mervezî (417/1026)'nin çalışmaları ile daha da sistemli, kurumsal bir hal aldı.[401]

Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde Horasan şehirlerinde[402] ve Irak'ta Hanefîler kadar olmasa da taraftarı olan Şafiîler, özellikle de Mısır'da etkin bir konumdaydı.[403]

---

[398] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 412.
[399] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 68.
[400] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 123-124.
[401] Bilal Aybakan, "Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şafiî Mezhebi Çerçevesinde", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 228.
[402] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, s. 121. Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasının çeşitli sebeplere dayalı olarak oldukça farklı mezheplere ev sahipliği yaptığını ifade etmiştik. Nitekim Şafiîler de bu dönemde hemen her şehirde kendilerine yer bulmaktadırlar. Şafiîler, Hanefîler kadar olmasa da Bağdat'ta; Musul ve Kirman coğrafyasında; Hanefî ve Şiî kitlenin yanı sıra Rey'de; yoğun olarak Isfahan ve Hemedan'da; Hanefîlerle birlikte Kazvin'de; Tebriz ve Cüveyn şehirlerinde; Merv ve Belh bölgelerinde; Hanefîler kadar Nişabur'da bulunmaktadırlar. Kazvinî, *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, s. 386, 389.
[403] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 60.

Şafiîliğin yaygınlık kazanması ile Suriye ve civarında mevcut olan Evzaîlik yerini Şafiîliğe bırakmıştı.[404]

Tuğrul Bey döneminde Hanefîler yargı başta olmak üzere birtakım görevlere getirilirken Şafiîler ise sahip oldukları görevlerden uzaklaştırılmışlardır. Dönemin önemli ilim merkezlerinden birisi olan Nişabur'da görev yapan Şafiî Ebu Osman es-Sabunî hatiplik görevinden alınmış, yerine oldukça koyu Hanefî olan Ali b. Hasan es-Sandalî getirilmiştir.[405]

Selçuklu idaresinin Hanefîler'den yana tavır almasına karşılık dönemin Abbasi halifesi ise Şafiî kimseleri göreve getirmekten çekinmemiştir. Abbasi Halifesi tarafından Tuğrul Bey'i tanıması için Selçuklu merkezine de gönderilen Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî (450/1058) Şafiî kimliği ile dikkat çekmektedir. Maverdî sadece bir fakih olmanın ötesinde siyaset ve ahlak nazariyeleri ile de tanınan velûd bir ilim adamıdır.[406]

Şafiîlerin, Selçuklu idaresi tarafından konumlandırılmasında Hanefîlerle aralarında yaşanan çatışmaların etkisinden bahsedilebilir. Bilindiği üzere Selçuklular bölgeye hâkim olmadan önce Hanefî ve Şafiî kitleler arasında hayli ciddi çekişmeler ve çatışmalar yaşanmıştı.[407] Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde bu çatışmalar Eş'arî-Mu'tezile kimliği üzerinden devam etmiştir. Çalışmamızın ilerleyen safhalarında bu mesele daha geniş bir şekilde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Selçuklular devrinde Bağdat ve civarında etkin olan mezheplerden birisi de Hanbelîlik olup Horasan'ın Isfahan bölgesinde de varlığını ispat çabasındadır. Gerçekten de bu devirde Ebu Abdullah b. Mende ve öğrencilerinin faaliyetleri dikkat çekmektedir. Dönemin kaotik atmosferi içerisinde Hanbelîlerle Eş'ariler arasında da birtakım sorunlar yaşanmış, kavgalar olmuştur. Hanbelî muhaddis İbnu Batta (387/997), Mu'tezilîlerin yanı sıra Eş'arileri de sapıklıkla suçlamıştır.[408] Eş'arî âlim Ebu Nuaym el-Isfehânî (430/1038) ile Hanbelî ilim adamı Ebu Abdullah b. Mende (395/1005)

---

[404] Evzaîlik özellikle Şam, Kudüs, Beyrut hattında yaygın bir mezhepti. Düşünce olarak Ehl-i Rey Ehl-i Hadis arası bir noktada bulunmaktaydılar. Şafiîliğin yaygınlık kazanması ve daha sistematik bir doktrin ortaya koyması Evzaîliğin silinmesine neden olmuştur. bkz. Salim Öğüt, "Evzâî", DİA, XI, İstanbul 1995, s. 547.
[405] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[406] Kallek, "Maverdî", s. 180.
[407] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, I, 202.
[408] Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnu Ebî Ya'lâ (526/1131), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hamid el-Fıkî, Kahire 1952, II, s. 148.

arasında da bazı sürtüşmeler yaşanmıştır.[409] Tarihsel seyri göz önüne alındığında Hanbelî-Eş'arî mücadelesinin eski Sünnîlikle yeni Sünnîlik arasında aksülamel bir denge kurma mücadelesi olarak değerlendirilebilir.

Tuğrul Bey döneminde etkisi az hissedilen mezheplerden birisi Malikîliktir. Malikîler, Kuzey Afrika, Endülüs ve mücavir alanda önemli bir nüfusa sahip olmakla birlikte Selçuklu coğrafyasında oldukça az bir haldeydi. Ancak bu tamamen olmadığı anlamına da gelmemektedir. Kadı Abdulvehhâb, Ebu'l-Fadl b. Amrûs el-Bağdadî gibi Malikî olan ilim adamlarından bahsedilmekle birlikte yoğun bir Malikî kitleden söz edilmemektedir.[410]

Selçuklular'ın kuruluş devrinde itikâdî mezheplerin durumu büyük önem taşımaktadır. Siyasi itikâdî fırkaların fıkhî fırkalarla işbirliği ve ortaklıklar kurması bağlamında Tuğrul Bey dönemi çarpıcı gelişmelere de tanıklık etmiştir.

Selçuklular döneminde teşekkül sürecini sürdüren mezheplerin başında gelen Maturidîlik, Samanoğulları döneminde Semerkant'ta yaşayan İmam Maturidî'nin (333/944) görüşlerinin kurumsallaşması evresini yaşamaktadır. Bilindiği üzere Maturidîlik, Hanefîliğin itikâdî görüşlerinin sistematik hale getirilmesi üzerine kuruludur.[411] Bu sebepten dolayı Hanefîler, İmam Maturidî ve eserlerine büyük önem atfetmişler, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin önderlerinden kabul etmişlerdir.[412]

İmam Maturidî'nin belirli bir süre ihmal edilip geç fark edilişinde İmam Maturidî'nin Hanefîler arasında sayılmasının da payı bulunmaktadır.[413] Maturidîlik, Selçuklular döneminde tekrar ilim adamlarının gündemine gelmiş ve İmam Maturidî'nin görüşleri tartışılmaya başlanmıştır. Her ne kadar İmam Maturidî ve eserleri tanınmaya başlasa da Selçuklular döneminde "Maturidîyye" isimlendirmesine dahi rastlanılmamaktadır.[414]

---

[409] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 46-47.
[410] Eyyüp Said Kaya, "Malikî Mezhebi", DİA, XXVII, İstanbul 2003, s. 519-522.
[411] Konuyla ilgili detaylı analizler için bkz. Sönmez Kutlu, "Ebu Mansur el-Maturidî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Maturidî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Bsk, Ankara 2011; Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Ankara 2009, s. 70-73.
[412] Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, s. 94.
[413] Sözü edilen dönemde Hanefîlik salt fıkhî mezhep olarak görülmemiş aksine itikâdî görüşlerini içeren bir şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim "Hanefîyye-Ashabu Ebî Hanife" gibi tanımlamalar ortaya çıkmış, İmam Maturidî de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Örnek olması açısından bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 384.
[414] Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, s. 109.

Tuğrul Bey (455/1063) döneminde Maturidîlik adına söz edebileceğimiz tek isim Ebu'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (421-493/1030-1099)'dir. Kaynaklarda Maturidî'nin görüşlerini ilk savunan isim olarak Pezdevî görülmektedir. Semerkant kadısı olan Pezdevî, Semerkant ve Buhara gibi Maveraünnehir şehirlerinde mesaisini harcamıştır.[415] Her ne kadar Tuğrul Bey döneminde yaşamış olsa da Pezdevî'nin kadılığını yaptığı Semerkant, Sultan Melikşah döneminde Selçuklu topraklarına dâhil olmuştur.[416]

Mürcie'nin bir alt kolu olan Kerramiyye, Nişabur ve çevresinde etkin bir yapıya sahipti. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi Gazneli Mahmud döneminde devlet desteğini kaybeden ve Eş'arîlere karşı yalnız kalan Kerramîler, Selçuklular devrinde de güç kaybetmeye devam ettiler. Hanefî, Şafiî, Eş'arî ilim adamları tarafından ağır bir şekilde eleştirilen bu mezhep, 488/1095 yılında en büyük darbesini aldı. Hanefî ve Şafiîler, Kerramîlere karşı birleştiler ve uzun süre mücadele ettiler. Neticede zayıflamış olan Kerramiyye, iyice itibar kaybetti ve etkisi gittikçe azaldı.[417]

Tuğrul Bey döneminde mezhebî yapı açısından üzerinde durulması gerekenlerin başında Eş'arîlik gelmektedir. Eş'arîlik, Büveyhîler döneminde Küllâbî geleneğin içinde İmam Eş'arî isminin ön plana çıkması ile gelişim sağlamıştı. Bu devrede "Eş'arîyye" isimlendirmesi, Bakıllanî, İbn Furek, Bağdadî gibi İmam Eş'arî'ye atıfta bulunan ilim adamları tarafından dahi kullanılmamış, onun yerine "ashâbu'l-hadis", "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" gibi kavramlar tercih edilmiştir.[418] Bakıllanî, İbn Furek çizgisinde oluşan Eş'arîlik, Küllâbî gelenek üzerine oturmuş, Hanbelîler hariç hadis taraftarlarının tamamını içine alacak şekilde dizayn edilmiş bir tasavvura sahipti. Muhtevası itibariyle bu dönemdeki Eş'arîlik "Kelamî Eş'arîlik" olarak adlandırılmaktadır.[419] Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde Eş'arîliğin ikmal edilmesi süreci devam etmektedir.

Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlik, dönemin önemli ilim adamlarından Cüveynî ile başlayan bir farklılaşma ve felsefîleşme sürecine girdi. Bu aynı zamanda Eş'arî düşüncesinde Küllâbî gelenekteki dağınık nazariyelerin bir sistematiğe ve kurumsallığa

---

[415] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 594.
[416] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 594-595; Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, s. 130.
[417] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 251; Sönmez Kutlu, "Kerramiyye", DİA, XXV, İstanbul 2002, s. 294-296.
[418] Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahîr b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981, s. 29-30; Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib Bakıllânî (403/1013), *el-İnsâf fîma Yecibu İtikâduhû ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî*, Beyrut 1980, s. 162.
[419] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 70.

oturması anlamına gelmekteydi. Cüveynî ile başlayan, Şehristânî ile devam edip Râzî'de berraklaşan tefekkür, Eş'arîliğin felsefî boyuta taşınmasıydı.[420] Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasında gerçekleşen bu farklılaşma "Felsefî Eş'arîlik" olarak isimlendirilebilir.[421] Cüveynî ile başlayan felsefîleşme temayülü Âmidî, Beyzâvî, İsfahanî, Teftazanî gibi isimlerce devam ettirilmiştir. Çalışmamız bağlamında üzerinde durulmayı hak eden problem, Eş'arîliğin neden ve nasıl felsefe ile temas kurmuş olmasıdır. Felsefe ile ilişkisi olan Mu'tezile'nin aksülameli olarak ortaya çıkan düşüncenin felsefî bakış açısına yönelişi, üzerinde düşünülmeyi hak etmektedir. Burada cevabını bekleyen onlarca soru da üretilebilir.

Eş'arî düşünce adına dikkat çeken bir diğer boyut felsefîleşmenin yanında Kuşeyrî ile başlayan Sûfî düşüncenin, aynı fikir havuzunda aynı dönemlerde oluşmasıdır. Bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında Selçuklular'ın kuruluş evresinde mezheplerin farklılaşmalara, değişimlere ve dönüşümlere uğradığı anlaşılmaktadır.

Eş'arîliğin gelişim süreci açısından bir diğer önemli husus Şafiîlik ve Malikîlikle olan birlikteliğidir. Küllâbî gelenekten başlamak suretiyle İmam Eş'arî'nin çıkış noktasından Eş'arî düşüncenin gelişim evresine kadar aynı sosyo-kültürel havuzda buluşan Eş'arîlik ve Şafiîlik, Tuğrul Bey dönemi bağlamında düşünüldüğünde de bir kader birlikteliği yapmışlar, bir anlamda da özdeşleşmeye başlamışlardır. İbn Furek ve Ebu İshak İsferayînî bu birlikteliğin iyi örneklerini sunmuşlardır.[422] Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasında Şafiî-Eş'arî kitle Hanefîlikten sonra en geniş nüfusa sahip olmuştur. Özellikle de Nişabur, Rey gibi Horasan'ın değerli ilim merkezlerinde hayli ciddi oranda Şafiî-Eş'arî kimseler bulunmaktadır.[423]

Tuğrul Bey döneminde Şiî mezheplerin de belirli bir etkinliği söz konusu olmuştur. Büveyhîler döneminde ciddi bir gelişim gösteren İmamiyye[424], inanç tasavvuru açısından dikkate alınması gereken bir dönüşüm yaşamış, ahbârî-usûlî farklılaşmasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte Mu'tezilî akılcılığından etkilenen/faydalanan usûlî düşünce Şeyh Müfîd, (413/1022-1023), Şerif er-Râzî (406/1016), Şerif el-Murtazâ,

[420] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 71.
[421] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 71-72.
[422] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 243.
[423] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 58, 67.
[424] Benli, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafızî Rekabeti Etkisinde Râfızilik Algısı*, s. 142.

(436/1044) ve Şeyh Tûsî (460/1067) gibi ilim adamlarının katkılarıyla ilerleme kaydetmiştir.[425]

İmamiyye mezhebi Tuğrul Bey döneminde yaygınlık da kazanmış Bağdat ve Irak coğrafyasının belirli bölgelerinde, Kum başta olmak üzere İran şehirlerinde hatırı sayılı bir nüfusa; Rey, Nişabur gibi Horasan kentlerinde de az bir kitleye sahip olmuşlardır.[426]

Tuğrul Bey, iktidarının ilk yıllarında Büveyhîler'le iyi ilişkiler kurmuş, hatta bazı evlilikler de tesis etmiştir. Bir süre Bağdat seferini dahi ertelemiştir. Ancak Bağdat'a geldiğinde taht kavgaları içerisindeki bu hanedanlığa son vermiştir. Bağdat'ı ele geçirdiği dönemde şehirde ciddi oranda İmamiyye mensubu bulunmaktadır. Ancak Kerh mahallesinde bulunan İmamiyye Şiîleri Tuğrul Bey ve askerlerini hoş bir şekilde karşılamışlardır.[427] Bu durumdan memnun olan Tuğrul Bey, vezirinden onlara iyilikle muamele edilmesini istemiştir. Ilımlı ve devlet otoritesini tanıyan Şiîler'e karşı olumlu politikasına rağmen Tuğrul Bey, devlet otoritesini tehdit eden Şiîler'e karşı mücadeleci bir tavır geliştirmiştir. Nitekim Büveyhî komutanı olan Şiî Arslan Besasirî (451/1060), isyan ederek Selçuklular'ı bir hayli uğraştırmıştır.[428] Arslan Besasirî ile sadece politik olarak mücadele edilmemiştir. Onun Bağdat işgalinde uygulamaya koyduğu Şiî ezan Tuğrul Bey tarafından kaldırılmış ve yasaklanmıştır.[429] Aynı şekilde İbrahim Yınal da sözünü ettiğimiz bu kitle ile işbirliği yaparak Tuğrul Bey'i ve Selçuklular'ı yıpratmıştır. Devlet otoritesini temelden sarsan bu hareketler Selçuklular'ı yıkmaya teşebbüs etse de yeterli olmamıştır.

Yaşanan bu hadiseler, Selçuklular'da devlet otoritesine saygılı İmamiyye Şiîlerini ayrı bir kenara koyarak, devlet otoritesine doğrudan tehdit eden gruplarla tavizsiz mücadele etme stratejisini ortaya çıkarmıştır.

Selçuklular'ın Şiî gruplarla ilişkisi açısından İsmailîlerle yapılan mücadele Selçuklu hüviyetinin vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Tuğrul Bey döneminde devletin batı

---

[425] Henry Loust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler,* çev. Ethem Ruhi Fığlalı- Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, s. 199; Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şiî Kelâmın Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslâmiyat Dergisi*, Cilt 2, Sayı. 3, Ankara 1999, s. 153-170.
[426] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, IV, 397.
[427] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 409; Benli, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafizî Rekabeti Etkisinde Râfizilik Algısı*, s. 144; Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, s. 43.
[428] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1826; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 72; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 106.
[429] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1835; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 13.

siyasetini belirleyen meselelerin başında Fatımîler ve onların yayılmacı mezhep politikaları gelmektedir. Selçuklular öncesinde Fatımî daîlerin Horasan ve Maveraünnehir'de propaganda yaptıklarını ifade etmiştik. Aynı hareket Tuğrul Bey döneminde de devam etmiştir. Büveyhîler'le ilişkiler kurmak isteyen Fatımî aklına karşılık Selçuklular, Bağdat'ı tamamen kontrol altına alarak cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Arslan Besasirî ve İbrahim Yınal isyanlarını[430] destekleyen ve Selçuklular'ı bölgeden silmek isteyen Fatımîler büyük çaba harcamalarına rağmen başarı elde edememişlerdir.

Çalışmamızın birinci bölümünde detaylarıyla ele aldığımız bu gelişmeler Selçuklular'ın Fatımîler'e, dolayısıyla İsmailîler'e, daha geniş çapta da Şiîlere bakışını belirledi. Tuğrul Bey döneminden başlayarak tüm Selçuklu hükümdarları devleti tehdit eden bu grupla mücadele etmeyi önceliediler.[431]

Şiî gruplar içerisinde Selçuklular'ın sorun yaşamadıkları tek mezhep Zeydîlik'tir. Tuğrul Bey döneminde Deylem, Taberistan bölgelerinde Rey ve Kum gibi Horasan şehirlerinde mensupları olan Zeydîler'in uzun süredir devam eden azalma eğilimleri bu devirde de sürmüştür. Tuğrul Bey, Taberistan seferiyle yerel güce sahip Zeydîler'i Selçuklu bayrağı altında toplamıştır.[432] Selçuklular'la Zeydîler arasında ciddi sorunlar yaşanmamıştır.

Tuğrul Bey döneminde Selçuklular oldukça geniş ve kadim gelenekleri olan bir coğrafyayı kontrol altına almışlardır. Tarihsel geçmişi itibariyle bu coğrafya farklı dinlerin buluştuğu bir nokta olma özelliğini taşımaktadır. Göç, istila, ticaret yolları gibi sebeplerden ötürü farklı etnisite ve düşüncelerin bir arada olması, bölge için ayrı bir kültürel zenginliktir. Nitekim İslam mezhepleri de değişik sebeplere dayalı olarak Horasan ve Maveraünnehir'de yayılma imkânı bulmuşlardır. Tuğrul Bey ve Selçuklular bölgeyi idare etmeye başladıklarında, yukarıda detaylarıyla incelediğimiz gibi pek çok mezhebin az ya da çok bir şekilde temsil edildiği bir sosyo-kültürel yapı ile

---

[430] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 555; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 334; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 106.

[431] Sözünü ettiğimiz İsmailî hareket içinde devleti en çok endişelendiren Hasan Sabbah ve hareketidir. Alamut Kalesini kendisi için sığınak yapan Hasan Sabbah yetiştirdiği birçok fedaisi ile Selçuklu üst yönetimine suikastlar düzenlemiş, korku salmış ve uzun süre devleti meşgul etmiştir. bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbah", DİA, XVI, s. 347.

[432] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 496; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 92.

karşılaşmışlardır. Burada dikkat çeken bir husus da mezheplerin birbirleriyle olan mücadeleleridir. Bu mücadele bugün Sünnî çatı içerisinde gördüğümüz mezhepler arasında olduğu gibi diğer mezhepler arasında da meydana gelmiştir. Kargaşa ve çatışma ortamı Selçuklu dönemi öncesinden başlamış ve onların devrinde de devam etmiştir.

### 2.3. Tuğrul Bey Dönemi'nde Mu'tezile

Genel hatları ile sosyolojik manzarasını ve mezhebî yapısını fotoğraflamaya çalıştığımız Tuğrul Bey döneminde, Mu'tezile'nin durumu, hangi şehirlerde bulunduğu, Mu'tezile mensupları ile diğer mezhep mensupları arasındaki ilişki, bu dönemde ön plana çıkan Mu'tezilî şahsiyetler, Mu'tezile'nin Selçuklu yönetimi ile bağlantısı ve bu bağlantının Mu'tezile'nin tarihsel seyrine etkisi üzerinde durulmalıdır.

Mu'tezile'nin Selçuklular'ın kuruluş devri olan Tuğrul Bey dönemindeki seyrini belirleyen muharrik unsur, diğer mezheplerle ilişkisi neticesinde ortaya çıkan Mu'tezilî kimliklerdir. Mu'tezile-Zeydiyye ilişkisi, Mu'tezile-İmamiyye ilişkisi ve Mu'tezile-Hanefîlik ilişkisi, Mu'tezilî kimliğin boyutlarına etki etmişlerdir. Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin ana karakteri ve toplumsal boyutu böylece oluşmuştur.

Mu'tezile-Zeydiyye ilişkisi, Vâsıl b. Ata (131/749) ile Zeyd b. Ali (122/740) dönemine dayanan yakınlaşma ile başlamıştır. Nitekim daha sonraları kaleme alınan Mu'tezilî tabakât kitaplarında Zeyd b. Ali, Mu'tezile'nin üçüncü tabakasında gösterilmiştir.[433] Her iki fırkanın teşekkül sürecindeki muhalif tavırları[434], Bağdat Mu'tezile'sinin imamet konusunda Hz. Ali'nin imametini kabul etmesi ve diğer sebepler, iki fırka arasında yakınlaşmayı beraberinde getirdi. Kasım b. İbrahim er-Ressî (246/860)[435] ve torunu Hadî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in katkıları ile bu yakınlaşma geliştirildi. Büveyhîler dönemine gelindiğinde Ebu Abdillah Hüseyin el-Basrî, Ali b. İsa er-Rummanî ve Kadı Abdülcebbar gibi ilim adamları da Mu'tezilî-Zeydî formülasyonuna ciddi katkılar sağladılar.[436]

---

[433] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 18.
[434] Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, s. 93-98.
[435] Detaylı bir analiz için bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, s. 194-214.
[436] Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", s. 20-21.

Sözünü ettiğimiz dönemde Mu'tezilî-Zeydî kimlik pekişti ve Tuğrul Bey döneminde de devam etti. Yalnız bu süreçten sonra yeni bir dönüşüm yaşayan Mu'tezilî-Zeydîler, Zeydîliği ağır basan bir kimliğe evrildiler.[437] Tuğrul Bey döneminde Deylem, Taberistan bölgelerinde, Rey ve Kum gibi Horasan şehirlerinde nüfusları olan Mu'tezilîler'in sözünü ettiğimiz kitlenin olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Dandanakan Savaşı sonrasında Tuğrul Bey'in ilk yöneldiği bölge olan Taberistan çok zorlanılmadan ele geçirilmiş, bölge halkı ile önemli bir sorun yaşanmamıştır.

Mu'tezile'nin İmamiyye ile ilişkisi gaybet dönemi ve sonrasında[438] İmamiyye düşüncesinin aklî çıkarımlara ihtiyaç duymasıyla gerçekleşti.[439] Özellikle de on ikinci imamın gaybeti ile ortaya çıkan ve izah bekleyen sorunlarda rasyonel açıklamalara ihtiyaç hasıl oldu. Bu gerekçelerle Mu'tezile ile yakınlaşan İmamiyye, Şiî-usûlî geleneği şekillendirdi. Nevbahtî ailesi[440], İbn Ebî Akil ve talebesi İbn Cüneyd (381/991) ile başlayan usûlî gelenek, Şeyh Müfid (413/1022)[441], Şerif el-Murtazâ (433/1042)[442] ve Şeyh Tûsî (460/1068) ile sistemli bir hal aldı.[443] Şeyh Müfid ve öğrencisi Şerif el-Murtazâ Büveyhîler döneminde usûlî geleneğin gelişmesi açısından önemli çabalar sarf ettiler. Şerif Murtazâ'nın fıkıh, kelam alanlarında yazdığı pek çok eser bulunmakla birlikte "Risâle fî ibtâli'l- 'ameli bî ahbârî'l-âhad" ve "Risâle fi'r-red 'ala ashabi'l-aded" adlı eserleri ahbârîliğin zayıflamasına neden olmuştur.[444]

Şeyh Tûsî ise hem Büveyhîler döneminde hem de Tuğrul Bey döneminde Bağdat'ta Kerh mahallesinde yaşadı. Dönemin Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah'ın takdirini ve övgüsünü kazanan Şeyh Tûsî, hem kitap yazmaya hem öğrenci yetiştirmeye hem de usûlî geleneği kurumsallaştırmaya çalıştı.[445] Büveyhîler'in son dönemleri ile Tuğrul

---

[437] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 177-179.
[438] Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 313; Fığlalı, *İmamiyye Şîası*, s. 186.
[439] Gaybet dönemi öncesine bakıldığında İmamî düşünce ile Mu'tezile arasında yakınlaşmak bir yana ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Allah'ın sıfatları, kader, irade gibi konularda Hayyat'ın ilk dönem Şiî kelamcılara ciddi eleştirileri vardı. bkz. Hayyat, *el-İntisar ve'r-Red alâ İbni'r-Râvendîyyi'l-Mülhid*, s. 36-38.
[440] Ebu'l-Sehl İsmail en-Nevbahtî (311/923) ile Hasan b. Musa (300/912) tarafından yürütülen çalışmalar Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımını İmamiyye'nin içine çekmek üzerine olmuştur. bkz. Uyar, "Gaybet Sonrası Şiî Kelâmın Teşekkülü ve Mu'tezile", s. 153-170.
[441] S. Waheed Akhtar, *Early Shiite Imamiyyah Thinkers*, New Delhi 1988, s. 79.
[442] Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*, s. 383.
[443] Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara 2013.
[444] Detaylı bir analiz için bkz. Habib Kartaloğlu, "*Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmamiyye Ahbarî ve Usulî Farklılaşması*", Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2011 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 55.
[445] Mustafa Öz, "Ebu Ca'fer Tusî", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 433-434.

Bey'in Bağdat'a gelişinin ilk zamanlarında ortaya çıkan karışıklıklar ve yağmalar neticesinde kendi köşesine çekilen Şeyh Tûsî, 448/1056 yılında Bağdat'tan ayrılarak Necef'e geldi. Ondan ilim öğrenmek isteyenlerin de Necef'e gelmesiyle orası bir ilim merkezi haline geldi.[446] Zaman içinde Necef'in önemi daha da arttı.

Şeyh Tûsî, Şeyh Müfid'in Ahbârî ekole yönelik ağır suçlamalarını yumuşatarak bir anlamda akıl-haber dengesini kurarak daha mutedil bir çizgide durmuştur. Haber-i vâhidlerle ilgili olarak da usûlî yaklaşımı esnetmiştir.[447] Bu bağlamda Mu'tezilî etki, İmamiyye içerisinde daha orantılı bir yere varmıştır.

Başta Şeyh Müfid ve Şeyh Tûsî olmak üzere sözünü ettiğimiz bu ilim adamları İbnü'l-Murtazâ'nın meşhur Mu'tezilî tabakât kitabında yer aldı ve Mu'tezilî olarak kabul edildi.[448] Zeydî düşüncede olduğu gibi Mu'tezile, İmamiyye ile yakınlaştı ve usûlîlik bağlamında ona yön verdi.

Tuğrul Bey döneminde söz konusu olan Şiî-Mu'tezilî kitleler Taberistan ve Irak coğrafyasında bulunmakta olup fazlaca bir nüfusa da sahip değillerdi. Ayrıca bu kitlelerde Mu'tezilî kimliği belirginliğini kaybetmeye başlamış, Zeydî ve İmamî kimlik daha etken ve baskın pozisyonuna yükselmekteydi. Nitekim ilerleyen zaman içerisinde Mu'tezile, bu mezheplerin içerisinde erimiş olacaktı.

Tuğrul Bey döneminde öne çıkan Mu'tezilî kimliği, Mu'tezile-Hanefîlik ilişkisi üzerine kuruludur. Mu'tezile ve Hanefîliğin yakınlaşması ya da aynı kategoride ele alınması meselesi İslam düşüncesi açısından hayli önemli bir değerlendirme ölçütü olan Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis ayrımı meselesinden başlanarak tartışılabilir.[449]

---

[446] Öz, "Ebu Ca'fer Tusî", s. 435.
[447] Mazlum Uyar, *İmamiyye Şia'sında Düşünce Ekolleri –Ahbârîlik*, İstanbul 2000, s. 116-118.
[448] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 117. Bununla birlikte Mu'tezile ve İmamiyye arasında hiçbir görüş ayrılığı kalmadığı da söylenemez. Örnek olması açısından bkz. Niyazi Kahveci, "Şia-Mu'tezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdulcabbar-Şerif Murtaza)", *AÜİFD*, Cilt 67, Sayı 2, s. 153-166.
[449] İslam düşünce tarihi açısından oldukça önemli olan Ehl-i Rey, Ehl-i Hadis ayrımı, içerisinde pek çok tartışmayı barındıran, çetrefilli bir meseledir. Bilindiği üzere İslam dininin sahabe neslinden itibaren farklı coğrafyalara yayılması söz konusu olmuştur. Bu minvalde Hz. Ömer devrinde Kûfe şehrine Abdullah b. Mesud'un gönderilmesi bölgenin ilim ve düşünce yapısını şekillendirmiştir. Hz. Ömer, Abdullah b. Mesud ve Hz. Ali'nin etkisi ile Kûfe merkezli olmak üzere Irak coğrafyasında Kur'an ve Sünnet'in yanı sıra rey ve içtihada başvuran bir ilmî gelenek oluşmuştur. Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda, İbrahim en-Nehâi gibi tabiûn neslinin önde gelen ilim adamları da bu coğrafyada yetişmişlerdir. Nitekim Emeviler dönemine gelindiğinde Medine'nin yanı sıra Kûfe de İslam dünyasının merkezlerinden birisi olmuştur. Ebu Hanife de bu havzada yetişmiş ve rey ile içtihada önem vermiştir. Irak bölgesi Ebu Hanife ve öğrencileri ile rey geleneğine bağlı olmuşlardır. Irak ve Kûfe ekolü olarak da adlandırılan bu

Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis hakkında farklı tanımlamalar ve yorumlar olsa da bu meselede Hanefîler ve Mu'tezilîler sürekli olarak aynı kategoride yer almışlar, Ehl-i Rey olarak isimlendirilmişlerdir. Ehl-i Rey, Ehl-i Hadis ayrışmasının nedenlerinden birisi de Arap-mevâli çekişmesidir.[450] Çünkü Araplar, o dönemde ilmî faaliyetlerde, Mevalî ilim adamlarının çok gerisindedirler. Bu nedenle ilmi sadece rivâyet boyutuna indirmeyi ve Arap olmayan kitleyi rivâyet bilmemekle suçlamayı çıkar yol olarak görmüş olabilirler.

Arap-mevâli çatışmasının kökeninde de Emeviler'in asabiyet kökenli politikalarını görmek mümkündür. Mu'tezile düşüncesinin genel itibariyle mevâli nüfusa dayanması, Ebu Hanife'nin de mevâli olması bir tür yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Ayrıca aynı dönemde Emeviler'in Ali oğullarına yönelik baskı ve yok etme politikaları Zeyd b. Ali, Vâsıl b. Ata ve Ebu Hanife'nin yakınlaşmasını ortaya çıkarmıştır.[451]

Muhalefet bloğunda yer alan bu üç isim ilerleyen zamanda meydana gelecek gelişmelere de etki etmiştir. Nitekim Mu'tezilîler ve Zeydîler fıkıhta Hanefî mezhebini benimsemişlerdir. Dahası Mu'tezile ve Zeydiyye arasında, Mu'tezile ve Hanefîlik arasında Tuğrul Bey dönemi öncesinde ve onun devrinde yakınlaşmalar meydana

---

düşünce sistemi, Medine merkezli rivâyeti yegâne ölçüt sayan düşünce sisteminden ayrılmıştır. Alışılagelmiş bağlamında meseleye bakıldığında Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis ayrımının fıkıh merkezli bir sınıflama olduğu söylenebilir. Ancak meselenin izahı sanıldığı kadar kolay değildir. Söz konusu Ehl-i Rey isimlendirmesinin tarihine bakıldığında pek çok dönemde farklı kişilerce yapılan tanımlamaların olduğu görülmektedir. Nitekim bu isimlendirme ilk olarak Emeviler'in son döneminde Medine merkezli hadisçiler tarafından Ebu Hanife'ye yönelik olarak yapılmıştır. Sözü edilen tarihte fıkıh ayrı bir disiplin haline gelmemiş olup, fıkhî mezhepler de oluşumlarını tamamlamış değillerdir. Dahası bu dönemde fıkıh salt bir hukuk terminolojisi halinde değil, içerisine akaid, ahlak, ibadet ve diğer konuları ile İslam'ın anlaşılması olarak tanımlanmaktadır. Burada akla gelen soru Ehl-i Rey, Ehl-i Hadis ayrımının hukuki yaklaşımlardan ziyade itikâdî meselelerden kaynaklanmış olup olamayacağıdır. Dikkat çeken bir diğer husus da Ehl-i Rey isimlendirmesinin doğrudan Hanefî düşünceyi simgeler hale gelmesidir. Kevserî'ye göre bu meselenin ardında Ebu Hanife'nin öğrencileri arasında yer alan Bişr b. Gıyas, İbn Ebî Duad gibi Mu'tezilî kimlikte kimselerin olması ve Mu'tezilî kimselerin Hanefî fıkhına tabi olmasıdır. Özellikle de Mihne süreci ve halku'l-Kur'an meselesi ile İslam düşüncesinin bir kırılma yaşaması Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından biraz da aşağılama içerecek vaziyette bir isimlendirmeye dönüşmesidir. Haddizatında meselenin tarihsel seyrine bakıldığında da fıkhî ekollerin farklı gruba dâhil edildiği görülmektedir. Bu da bize Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis ayrımının hukuki bir kaynaktan ziyade itikâdî bir ayrıma işaret ettiğini göstermektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi pek çok farklı tanım yapılmış, mezhepler farklı öznelerce farklı kategorilere ayrılmış olsa da Hanefîlik ve Mu'tezile, Ehl-i Rey içerisinde sürekli olarak zikredilmiştir. bkz. M. Zahîd Kevserî, *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadîsühüm*, nşr. Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut 1970, s. 18-21; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 179-180; Emin, *Duha'l İslam*, II, s. 180; M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkhında Rey Taraftarları*, Ankara 1975, s. 104-110; Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000, s. 39, 175; Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis Ehl-i Rey Ayrışması Fıkhî mi, İtikadî mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, s. 59-68.

[450] İ. Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, s. 44-47.

[451] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 191.

gelmiştir. Tarihsel açıdan dikkat çeken bu gelişmelerin altında ilk dönemden itibaren aynı sosyolojik kökenden gelmeleri yer almaktadır.

Mu'tezile-Hanefîlik ilişkisi Tuğrul Bey döneminin hemen öncesinde Büveyhîler döneminde yükselişe geçmiş, Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin b. Dellâl el-Kerhî (340/952)[452], Cessas (370/981)[453], Ebu Abdillah Hüseyin el-Basrî gibi önemli ilim adamları yetişmiştir.[454] Her ne kadar Mu'tezilî tabakât kitaplarında Mu'tezilî kimliği verilse de Güngör'e göre Cessas, taassup derecesinde Hanefî olmasına rağmen Mu'tezilî değildir. Ona göre Mu'tezile, tabanını genişletme çabası içerisindedir.[455] Ancak Güngör'ün bu iddiası da tartışmaya açılabilecek durumdadır. Cessas'ın açıktan mezhebini ifade eden bir açıklaması olmamakla birlikte dönemin Mu'tezilî isimleri onun hakkında bahsederken kullandıkları ifadeler, Büveyhîler'in kadılık teklifi ve diğer bazı gelişmeler Cessas'ın Mu'tezile olma ihtimalini hayli güçlendirmektedir.[456]

Cessas'ın mezhebî kimliği üzerinde daha da tartışmayı hak etse de asıl burada dikkat çeken Mu'tezile'nin Hanefî düşünceyle hiç olmadığı kadar yakınlaşma çabasına girmesidir. Nitekim aynı dönemde Mu'tezilîler'in Irak bölgesinde gücünü kaybetmeye başladığı görülmektedir. Abbasi Halifesinin Kadirî İtikadı adıyla yayınladığı bildiri Irak'ta Mu'tezilî kitleyi hayli zor duruma düşürmüştür. Bu dönemde Horasan coğrafyasında bulunan Mu'tezile, kaotik bir yapılanmanın ve mezhep çatışmalarının yaşandığı bir ortamda Hanefîlikle yakınlaşarak kendisine alan açma gayretinde olmuştur. Daha önce de vurguladığımız üzere, V. Asır mezhep hareketleri geniş planda incelendiğinde mezhep yakınlaşmalarının hiç olmadığı kadar yaşandığı daha net görülecektir. Eş'arî-Şafiî, Mu'tezilî-Hanefî yakınlaşmaları bu durumun en bariz ortaya çıkanlarıdır. Hem siyasal boyutta yaşanan çatışmalar hem de toplumsal yapının durumu bu gelişmelere sebebiyet vermiş olabilir.

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile Hanefî yakınlaşması tüm Hanefîleri bu kategoriye dâhil etmeyi gerektirmez. Nitekim bu dönemde Kerramiyye, Neccariyye hatta Eş'arî

[452] Dönemin önemli Hanefî fakihlerinden olan Kerhî, kendisinden sonra çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, Hanefî fıkhına önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Mu'tezile ile de bağlantılar kuran Kerhî, Ebu Hüseyin el-Basrî'nin hocalığını yapmıştır. bkz. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali Saymerî (436/1045), *Ahbârû Ebu Hanife ve Ashâbihî*, Beyrut 1985, s. 167; İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 130.
[453] Kerhî'nin öğrencisi olan Cessas İbnü'l-Murtazâ tarafından eserinde Mu'tezilî olarak takdim edilmiştir. İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 130.
[454] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 192-195.
[455] Mevlüt Güngör, "Cessas", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 427-428.
[456] Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 193-194.

kimselerden Hanefî olanlar bulunmaktadır.[457] Dahası bu dönemde Maturidî mezhebi oluşumunu tamamlamadığı halde Pezdevî gibi Mu'tezilî düşünceden ayrılan ve Mu'tezile'ye eleştiriler yönelten bir kitle de bulunmaktadır.[458] Konumuz bağlamında düşünüldüğünde Tuğrul Bey döneminde Mu'tezilî kitlenin Hanefîlikle sağlam ilişkiler kurduğu ön plana çıkmaktadır. Mu'tezile-Hanefîlik ilişkisi yükselişine devam ederken Mu'tezile'nin Eş'arîlerle olan münakaşası[459] da aynen süregelmektedir. Tuğrul Bey dönemine kadar iki mezhep arasındaki çatışmalar üst perdeden devam etmiş, Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde Kündürî eliyle Eş'arî kitlelere yönelik politik uygulamalar gerçekleşmiş olup, çalışmamızın ilerleyen safhalarında bu mücadele ele alınacaktır.

Mu'tezile'nin karşısında yer alan mezheplerden birisi de Hanbelîlik olmuştur. Mu'tezile'yle olan mücadelesi, Ahmed b. Hanbel ve Mihne hadiselerine dayanan Hanbelîler, Mu'tezile düşüncesine sert bir şekilde karşı çıkmışlardır. Mu'tezilî Ebu Ali b. Velid olarak da tanınan Muhammed b. Ahmed b. Abdillah, Bağdat'ta Hanbelîler tarafından fena halde dövülmüş ve birtakım hakaretlere maruz kalmıştır.[460] Bu dönemde Hanbelî olup Mu'tezile'yle mücadele eden isimlerden birisi olan Abdullah el-Herevî, 1046 yılında tutuklanıp bir yıl hapis yatmasına rağmen hayatı boyunca Mu'tezilî kitlelerle uğraşmıştır.[461] Anlaşılan odur ki, Hanbelîler ile Mu'tezile arasında şiddet içerikli bir mücadele yaşanmıştır. Eş'arîler ise daha çok fikri tartışmalarda yer almışlardır.

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile, ağırlıklı olarak Horasan ve Maveraünnehir şehirlerinde belirli nüfus oranlarında var olmuştur. Mu'tezile'nin yaygın olduğu bölgelerin başında Harezm[462] gelmektedir. Ticaret yollarının buluştuğu bir yer olan Harezm, Abbasiler döneminden itibaren Hanefî ve Mu'tezilî kitlenin bulunduğu

---

[457] Abdülcelil b. Hüseyin Kazvinî, *Kitabu'n-Nakz*, thk. Celaleddin Hüseyin Umrevi, 1952, s. 74.

[458] Sadru'l-İslam Ebu Yusr Muhammed Pezdevî (493/1099), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Notlarla çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1988, s. 2.

[459] Bilindiği üzere İmam Eş'arî meşhur ihve-i selase meselesinden dolayı Mu'tezile'den ayrılmış ve Eş'arî teolojisi ve retoriği anti-Mu'tezile formatına sahip olmuştur. Eş'arî'yi takip edenler de onun açtığı yoldan Mu'tezile'ye eleştiriler yöneltmişlerdir. İsferayînî, Mu'tezile'ye yönelik olarak " Fi'r-Reddi ale'l-Mu'tezile ve Beyanî Aczihim"adlı bir risale yazmıştır. bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 246. Aynı şekilde İbn Furek de yazdığı "Şerhu'l-Âlim ve'l-Müteallim" isimli şerhte Mu'tezile'ye ciddi eleştiriler yöneltmiştir. bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İbnu Furek" DİA, XIX, İstanbul 1999, s. 496

[460] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 77.

[461] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 315.

[462] Harezm'in batısında Oğuz Türkleri, doğusunda Maveraünnehir, kuzeyinde Türk toprakları güneyinde Horasan'ın olduğu Amuderya (Ceyhun) nehri ve çevresindeki bölgedir. Amuderya'nın sağ tarfında yer alan eski başkent Kas, sol tarafında yer alan Gürgenç, Hive ile Hezaresb, Zemahşer, Derhas gibi kentler Mu'tezile nüfusun yoğun olduğu yerlerdir.

coğrafya olmuştur. Bilim ve sanata meraklı olan Harezm'den çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Bundan dolayı Kazvinî de Mu'tezile tarihinde ehemmiyeti yüksek isimlerden birisi olan Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (538/1114) Harezm bölgesinde yer alan Zemahşer kentinde yetiştiğini aktarmaktadır.[463] Selçuklular öncesinden başlayarak Mu'tezilî ilim atmosferinin oluştuğu Harezm coğrafyasında yetişen Zemahşerî akılcı bir müfessir olarak tanınmaktadır.[464]

Horasan'ın önemli şehirlerinden ve Tuğrul Bey'in bir dönem başkent olarak kullandığı Nişabur'da Selçuklu öncesinden beri Mu'tezilî kimseler bulunmaktadır.[465] Halkın önemli bir kesimi de Hanefîlerden oluşmaktadır. Makdisî'ye göre Mu'tezilî olanların nüfusu çok değildir. Ayrıca Eş'arî-Şafiî kimseler de Nişabur'da yaşamaktadırlar.[466] Tuğrul Bey döneminde Nişabur, sadece bir mezhebin yapılanmasının olmadığı, dahası farklı düşünce ekollerine mensup ilim adamlarının ve mezhep taraftarlarının bir arada olduğu ana şehirdir. Bu yapısıyla da Nişabur, Horasan coğrafyasının ilmî birikimi ve kültürel merkezi konumundadır.[467]

Farklı mezhep mensuplarının bir arada bulunduğu Rey şehri, Mu'tezilî kimselerin varlıklarını sürdürdükleri mekânlardan birisidir. Dönemin ilim merkezlerinden birisidir. Özellikle de önemli bir felsefî geleneğe sahiptir. Tıp, felsefe ve kimya gibi ilimlerde meşhur olmuş Ebu Bekr Razî (313/925) Rey şehrinde yetişmiştir.[468] Mu'tezile düşüncesinin etkisini hissettirdiği şehir, 420/1029 senesinde Gazneli Mahmud'un hâkimiyeti altına girmiştir. Bu dönemde felsefe, astronomi gibi ilim dallarına ait kitaplar yakılmış, Mu'tezilîlere yönelik baskı politikaları uygulanmıştır.[469]

Mu'tezile'nin gelişimine olumsuz etkisi olan bu olaylara rağmen şehirde Mu'tezilî kitle varlığını devam ettirmiştir. Makdisî'ye göre Rey'de hem Mu'tezilî-Hanefîler hem de

---

[463] Kazvinî, *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, s. 533. Ayrıca bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 48.
[464] Hüseyin Yaşar, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 3-14.
[465] Şükrü Özen, "IV. (X) Yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, Ankara 2003, s. 52.
[466] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 473.
[467] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, V, 331.
[468] Hüseyin Elmalı, "Zeynuddin Muhammed b. Ebu Bekr er-Râzî – Hayatı ve Eserleri", *DEÜİFD*, Sayı 9, İzmir 1995, s. 31-65.
[469] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 294-295.

Neccariyye mensubu Hanefîler bulunmaktadır.[470] Ayrıca Rey'de İmamiyye Şiîleri ve Eş'arî-Şafiîler de varlıklarını devam ettirmektedirler.[471]

Selçuklular'ın hedef şehirleri arasında yer alan İran kentlerinden Hemedan'da halkın bir kısmı Mu'tezilî inanca sahiptir. Selçuklular döneminden hemen önce vefat eden Mu'tezile'nin çok önemli ilim adamlarından Kadı Abdülcabbâr da Hemedan'a bağlı Esterâbad'a dünyaya gelmiş, bu bölgede ilk eğitimini tamamlamıştı. Hemedan'a çok uzak olmayan Rey'de de kadılık görevi yapmıştı.[472] Selçuklular'la birlikte Hanefîler de şehre rahatça gelebilmişler ve şehirde bulunan Şafiîler'le denge kurmayı başarmışlardır.[473]

Horasan coğrafyasında yer alan Huzistan'da Mu'tezilî-Hanefî kimseler bulunmaktadır. Aynı şekilde Ürgenç'de de çok ciddi oranda Mu'tezilî bulunmaktadır. Turan'a göre, halkın Mu'tezile'ye olan yoğun ilgisi nedeniyle çarşı, pazar gibi sosyal hayatın merkezlerinde bile sürekli kelamî konular tartışılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Ürgenç'de ilmî seviye hayli yükseklere çıkarılmış olup insanlar aklî çıkarımlar gerektiren kelamî konulara yorum yapabilmektedir.[474]

Abbasi hilafetinin merkezi olan Bağdat'ta Hanefîler, Şafiîler, İmamiyye Şiîleri, Hanbelîler ve Mu'tezilî kimseler bulunmaktadır.[475] Ancak Mu'tezile'nin Abbasi desteğini kaybetmiş olması ve toplumsal bağlamda sıkıntıya düşmesi nedeniyle büyük bir Mu'tezile kitlesinden bahsedilemez. Buna rağmen Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali et-Tayyîb el-Basrî (436/1044) gibi Mu'tezilî ilim adamları Bağdat'ta yaşamışlardır.[476]

Irak coğrafyasının bir diğer şehri olan Basra'da ise Şiî kitlenin yanı sıra Hanbelîler ve Malikîler olduğu gibi Mu'tezilî kitle de bulunmaktadır. Kara'ya göre bu kitle Hanefîlikle ilişkisi olan Mu'tezilîlerdir.[477] Ayrıca bölgedeki Şiî yapı dikkate alındığında Mu'tezilîlerin Şiî gruplarla ilişki kurmasının muhtemel olduğunu ifade edebiliriz.

---

[470] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 395.
[471] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 89.
[472] Metin Yurdagül, "Son Dönem Mu'tezile'nin En Meşhur Kelamcısı Kadı Abdulcabbar –Hayatı ve Eserleri" *MÜİFD*, Sayı 4, İstanbul 1986, s. 117-136.
[473] Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 333.
[474] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 327.
[475] Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, s. 113.
[476] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, III, s. 400.
[477] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 70.

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile coğrafyasına bakıldığında, onların Hanefî kimliğe bürünmüş vaziyette ağırlıklı olarak Horasan şehirlerinde var oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Mu'tezile, mezhep olarak büyük, geniş halk kitlesine sahip olmadan akademik, entelektüel üst sınıfa mensup taraftarları ile sınırlanmıştır. Ayrıca İran şehirlerinde ve Irak coğrafyasında da belirli oranda Mu'tezilî kitle yaşamaktadır. Maveraünnehir coğrafyası büyük oranda Hanefîler'den oluşsa da bunların tamamı Mu'tezilî-Hanefîler değildir.

Çalışmamızın bu aşamasında Tuğrul Bey döneminde yaşayıp toplumda ve devlet mekanizmasında etkinliği görülen Mu'tezilî şahsiyetleri ele almak istiyoruz.

### 2.3.1. Tuğrul Bey Dönemi Mu'tezilî Şahsiyetler

Tuğrul Bey (385-455/995-1063) döneminde Mu'tezile, Irak coğrafyasından Horasan bölgesine ağırlığını kaydırmakta ve Hanefîlikle bağ kurmak suretiyle alan açma gayretindedir. Bağdat'ta artan Şiî etki, Hanbelî eğilim ve gelişen Eş'arî düşüncesi ve Mu'tezile'nin Mihne devrinden gelen olumsuz algısı bu süreci tetiklemiş olabilir. Bu dönemde mezhepler arası kamplaşma ve çatışmalar da siyasal gelişmelere paralel olarak devam etmektedir.

Mu'tezile'nin konumu genel hatlarıyla bu şekilde betimlense de şahıslar düzeyindeki durumunun da ele alınması gerekir. Büveyhîler'in mezhepler üstü politikaları ile birlikte Mu'tezile'nin yeni bir canlanma emareleri gösterdiği bilinmektedir. Büveyhîler dönemiyle iç içe olan Tuğrul Bey döneminde de önemli ilim adamları yetişmiş, Mu'tezile düşüncesine katkıda bulunulmuştur.

Selçuklular'ın kuruluş devri olan Tuğrul Bey dönemi 431-455/1040-1063 yılları arasını kapsamaktadır. Bu bağlamda sözü edilen yıllarda etkinliği olan önemli Mu'tezilî şahsiyetlere değinmek yerinde olacaktır.

#### 2.3.1.1. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044)

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, Basra'da dünyaya geldi. Yaşamı hakkında fazlaca bilgi olmayan Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, hayatının önemli bir kısmını Irak coğrafyasında geçirmiştir. Ayrıca Basra Mu'tezile'sinin önde gelen ilim

adamlarından Kadı Abdülcabbar'ın öğrencisi olup kelam eğitimini ondan almıştır.[478] Kadı Abdülcabbar'dan dolayı bir müddet Rey şehrinde bulunan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin geri kalan hayatı Bağdat'ta geçmiştir.[479]

Kelam, Hadis gibi İslamî ilimlerin yanı sıra felsefeye de meraklı olan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Aristo'dan tercümeler yapan Yahya b. Adî'nin öğrencisi olmuş, meşhur filozof İbnü's-Semh'ten felsefe, matematik, astronomi gibi alanlarda dersler almıştır.[480] Çok yönlü bir ilim adamı olarak Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Basra Mu'tezile'sinin önde gelen temsilcilerinden olmuş ancak Bağdat'ta faaliyetlerini sürdürmüştür. 436/1044 yılında vefat eden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin cenazesini Mu'tezilî-Hanefî kimliği ile bilinen Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali es-Saymerî kıldırmıştır.[481]

Katib Çelebi, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Şafiî olduğundan bahsetse de bu isabetli değildir. Kureşî'ye[482] ve İbn Kutluboğa'ya[483] göre Hanefî olan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Basra Mu'tezile'sinin liderliğini de sürdürmüştür. Dönemin İmamiyye ve Zeydiyye mensupları üzerinde etkisi olmakla birlikte eserleri ile pek çok kesimin dikkatini çekmiştir.[484] Felsefî yönü de bulunan Basrî'yi Şehristanî, kelamcı olmaktan ziyade felsefeci olarak tanımlamıştır.[485]

Hakkında yazılanlar ve ortaya koyduğu eserler bağlamında Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'yi dar bir kalıp içerisinde tanımlamak hayli zor görünmektedir. Kendisi Mu'tezilî olsa da yeri geldiği zaman mezhebinin önceki temsilcilerine eleştiriler yöneltmekten çekinmemiştir. Örneğin, Ebu Haşim el-Cübbaî'nin ahval teorisiyle ilgili görüşlerini tenkit etmiştir. Nitekim bu tavırları nedeniyle Ebu Haşim'in önderliğinde gelişen Behşemiyye taraftarları tarafından sevilmemiştir.[486]

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, ortaya koyduğu eserlerle ilim dünyasına hayli önemli katkılarda bulunmuştur. Mu'tezile'nin fıkıh usulünü geliştirip sistemleştiren de kendisidir. Meşhur

---

[478] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 119; Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*, s. 387; Ahmet Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", DİA, X, İstanbul 1994, s. 326.
[479] Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 232.
[480] Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", s. 327.
[481] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", s. 327.
[482] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, III, s. 261.
[483] İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, s. 269.
[484] Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", s. 327.
[485] Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 85.
[486] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 119; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, s. 234.

eseri "el-Mu'temed"[487], diğer mezhep mensuplarınca ve ilim adamlarınca faydalanılan bir başyapıt durumundadır. Nitekim Muhammed Hamidullah araştırmasında; Eş'arî İmam Gazalî'nin, Hanbelî Ya'la el-Ferra'nın (458/1065), Fahruddîn Razî'nin ve Âmidî'nin el-Mu'temed'den faydalandıklarını detaylıca aktarmaktadır.[488] Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin döneminde yaşamış Hanefî Fakîh Debbûsî (430/1038) ve Takvimu'l-Edille adlı eseri göz önüne alındığında bu dönemde Mu'tezile ve Hanefî ekollerinin fıkıh usulüne görmezden gelinmeyecek katkılar sağladığı açıkça görülmektedir.

El-Mu'temed'in haricinde çok sayıda eseri olan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin çalışmalarının bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. El-Mu'temed'in şerhi olan Ziyâdâtu'l-Mu'temed, Kitabu'l-Kıyâsi'ş-Şer'î, Kadı Abdülcabbar'ın eseri el-Umed'e yazdığı şerh, Şerhu'l-Umed, Aristo'nun Fizika adlı eserine yazılan şerhlere eklediği notlarından oluşan şerhi Şerhu's-Semâi't-Tabîi, bu eserlerden bazılarıdır.[489]

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, kelam, fıkıh usulü ve felsefe alanlarında hayli donanımlı bir ilim adamıdır. Mu'tezile'nin yetiştirdiği bir kimse olmasının yanı sıra eserleri ile diğer mezhep mensuplarını da etkileyecek bir birikime sahip olmuştur.

### 2.3.1.2. Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (437/1045)

Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali es-Saymerî 351/962 yılında Basra yakınında bulunan Saymer'de dünyaya geldi. Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirdiği bilinmektedir.[490] Fıkıh tahsilini Mu'tezilî Cessas'ın talebesi Ebu Bekr Muhammed b. Musa el-Harizmî'den ve Ebu Zekeriya Yahya b. Muhammed el-Basrî'den almıştır.[491] Hadis ilmiyle de meşgul olan Saymerî, Dârekutnî başta olmak üzere bazı Hadisçilerden hadis almıştır. Bir süre Medain kadılığı görevi de yapan Saymerî, Bağdat'ta Kerh bölgesi kadılığına getirilmiş ve hayatının sonuna kadar bu görevi sürdürmüştür. Cessas

---

[487] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 393.
[488] Muhammed Hamidullah, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulü ve El-Basrî'nin "el-Mu'temed" Adlı Eseri", çev. Ömer Arslan, *Bilimname Dergisi*, Sayı 4, Kayseri 2004, s. 91. Akyüze göre Razî el-Mahsûl, Gazalî de el-Mustesfa isimli eserlerinde el-Mu'temed'den yararlanmışlardır. bkz. Vecdi Akyüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin el-Mu'temed Adlı Eserinde Yer Alan Fıkıh Tarifi ve Onun Güncelleştirilmesi", *İslam Fıkhını Nasıl Anlamalıyız Sempozyumu*, Bursa 2002, s. 27.
[489] Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", s. 327.
[490] İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, s. 163.
[491] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 116; Tuncay Başoğlu, "Saymerî'nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, s. 273.

ve kendi hocası Harezmî'nin ders verdiği Derbüabde mescidinde ders vermiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.[492]

Öğrencileri arasında en meşhur olanı Dâmegânî olup Tuğrul Bey Bağdat'a gelince Vezir Kündürî'nin teklifi ile kadılkudatlık makamına getirilmiş ve otuz yılı aşkın bir süre bu makamda kalmıştır.[493] Diğer bir öğrencisi Ebu Tahir İlyas b. İbrahim ed-Deylemî de Bağdat'ta açılan ilk Hanefî medresenin ilk müderrisidir. Bu minvalde bakıldığında Kerhî, Cessas, Harezmî çizgisinden gelen Mu'tezilî-Hanefî birlikteliği, önemli bir duruma tekabül etmektedir. Cenaze namazını kıldırdığı Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den bir sene sonra vefat eden Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Bağdat'ın batı yakasında yer alan Derbüzzerrâdin kabristanlığına defnedilmiştir.[494]

Saymerî'nin yaşadığı dönemde Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde yükselen Hanefîlik, batı bölgelerine göre daha sistematik bir yapı arz etmektedir. Buna rağmen Irak coğrafyasında Kerhî, Cessas çizgisinde Mu'tezile ile içli dışlı olmuş bir Hanefîlik bulunmaktadır. Saymerî'nin usul ve fıkıh anlayışı da Mu'tezile çizgisindedir. Mu'tezilî hüküm ve maslahat anlayışı, aynen kendisine yer bulmuştur. Dahası Mu'tezile'nin hüsn-kubuh meselesinde akıl-vahiy uygunluğu esasına dayalı nazariyeleri Saymerî'nin görüşlerinde aynen yer almaktadır.[495]

Başoğlu'na göre Saymerî'nin usul anlayışını belirleyen iki önemli isim vardır. Bunlar Mu'tezilî-Hanefîlerin önderleri olan Kerhî ve Cessas'tır. Saymerî'nin "Kitabu Mesâili'l-Hilaf fi Usuli'l-Fıkh" adlı eseri ile Cessas'ın "el-Fusul fi'l-Usul" eseri arasında kayda değer bağlantılar bulunmaktadır.[496] Ayrıca Saymerî, eserinde mütekellim lafzını kullanarak Mu'tezilîler'e atıfta bulunmakta, görüşlerini desteklemektedir. Basra Mu'tezile'sinin önde gelenlerinden olan Ebu Abdillah el-Basrî (369/979) ise açıktan zikredilmektedir.[497] Bütün bu etmenler Saymerî'nin Mu'tezilî-Hanefî olduğunu göstermektedir.

---

[492] Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 38; Tuncay Başoğlu, "Hüseyin b. Ali Saymerî*",* DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 215.
[493] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 246; Kallek, "Dâmegânî", s. 453-454.
[494] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 117.
[495] Başoğlu, "Hüseyin b. Ali Saymerî*",* s. 216.
[496] Başoğlu, "Saymerî'nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler", s. 275.
[497] Başoğlu, "Saymerî'nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler", s. 276.

İbn Kutluboğa, Saymerî'nin "Şerhu Muhtasari't-Tahâvî" isimli bir eserinden bahsetmekte ve eserin birkaç cilt olduğunu aktarmaktadır.[498] Günümüze ulaşmayan bu eser, Irak Hanefîliğinde Tahâvî etkisinin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Saymerî'nin bir diğer eseri sözünü ettiğimiz "Kitabu Mesâili'l-Hilaf fi Usuli'l-Fıkh" adlı usul kitabıdır. Cessas'ın Fusûl kitabı ile birlikte Irak Hanefîliğinin günümüze ulaşan iki önemli eserinden birisidir. Saymerî'nin bir diğer kitabı da "Ahbarû Ebî Hanife ve Ashâbih" adında bir tabakât çalışmasıdır. Bu eserin özelliği ilk Hanefî tabakât kitabı olmasıdır. Ayrıca Irak Hanefîleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Saymerî, eserleri ve düşüncesi ile Tuğrul Bey döneminde etkili bir konuma sahip olmuştur.

### 2.3.1.3. Ebu Reşid Said b. Muhammed b. Said en-Nisabûrî (460/1068)

Devrin önde gelen isimlerinden birisi de Ebu Reşid en-Nisabûrî olup doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak Yavuz'a göre 360/970 yılı civarında Nişabur'da dünyaya geldiği tahmin edilebilir.[499] İlme meraklı ve gayretli birisi olan Ebu Reşid en-Nisabûrî, Bağdat Mu'tezile'sinin tesiri altında bulunan Nişabur'da yetişti.[500] Ancak bu dönemde hangi hocaların rahle-i tedrisinden geçtiği bilinmemektedir. Onun ilim meclislerine meraklı olduğu ve bu tür organizasyonlara katıldığı aktarılmaktadır.[501]

Ebu Reşid en-Nisabûrî'nin ilim hayatındaki dönüm noktası, Rey şehrinde Basra Mu'tezile'sinin önde gelen temsilcilerinden olan Kadı Abdülcabbar'a öğrenci olmasıdır.[502] Aynı dönemde Bağdat ekolünden ayrılarak Basra ekolüne geçiş yapmıştır.[503] Bu bağlamda Kadı Abdülcabbar'ın onun üzerinde ciddi tesirleri olduğunu söyleyebiliriz. Kadı Abdülcabbar'la birlikte ilim meclislerine iştirak eden Ebu Reşid en-Nisabûrî, dönemin Büveyhî veziri Sahib b. Abbad'ın takdirini kazandı. Kadı Abdülcabbar, ilimde gayret sahibi zeki öğrencisine "şeyh" unvanı vermiştir.[504]

---

[498] İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, s. 164.
[499] Yusuf Şevki Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 212.
[500] Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*, s. 382.
[501] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 116.
[502] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 392.
[503] Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 212.
[504] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 116.

Kadı Abdülcabbar'ın yanında eğitimini tamamlayan Ebu Reşid en-Nisabûrî, kendi arzusuyla Nişabur'a döndü. Burada ilmî faaliyetlerde bulunmak ve öğrenci yetiştirmek istedi. Ancak bu girişimleri Gazneli Mahmud'un çalışmamızın önceki başlıklarında sözünü ettiğimiz anti-mu'tezilî politikası nedeniyle gerçekleşmedi.[505] Artan baskılar nedeniyle Nişabur'dan ayrılan ve tekrar Rey'e dönen Ebu Reşid en-Nisabûrî, Kadı Abdülcabbar'ın vefatına kadar hocasının yardımcısı oldu ve onun teşvikleri ile eserler telif etti.[506] Kadı Abdülcebbar'ın vefatından sonra Rey'de Mu'tezile'nin önderi olan ve faaliyetlerine devam eden Nisabûrî'nin vefat tarihi de doğum tarihi gibi tartışmalıdır. Yavuz'a göre Ebu Reşid en-Nisabûrî, h. V. asrın ortalarında vefat etmiştir.[507] Yurdagül ise Nisabûrî'nin 460/1068 yılında ahirete irtihal ettiğini aktarmaktadır.[508]

Ebu Reşid en-Nisabûrî, pek çok ilim dalına ilgili bir ilim adamı olsa da ana çalışmaları tahmin edileceği üzerine kelama dairdir. Mu'tezile düşüncesinde Basra ekolünden olan Nisabûrî, Bağdat ekolüne tenkitler yöneltmiştir. Ayrıca Ebu Bekr er-Râzî, İbnü'r-Râvendî gibi Mu'tezile karşıtı kimselere de ciddi eleştirileri olmuştur.[509]

Ebu Reşid en-Nisabûrî, üst düzey kelam tartışmalarına katkı sunacak görüşler ortaya atmıştır. Tabiat felsefesi ve bilgi problemi konularında kendisine özgü düşünceler üretmiştir. Akılcılığın önemli bir yer tuttuğu felsefesi, batıda kimi araştırmalara konu olmuştur.[510] Nisabûrî'nin eserlerinden en önde geleni "el-Mesâil fi'l Hilaf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn" olup tabiat felsefesinin konularını Basra ve Bağdat ekollerinin görüş ayrılıkları çerçevesinde ele almaktadır.[511] Eserde Bağdat Mu'tezile'sinden Ka'bî'nin görüşleri, Basra Mu'tezile'sinden Ebu Haşim el-Cübbaî'nin görüşleriyle karşılaştırılır.[512]

Ebu Reşid en-Nisabûrî'nin bir diğer eseri "Ziyâdâtü'ş-Şerh", Kadı Abdülcabbâr tarafından tamamlanan "eş-Şerh" isimli eserin ilavelerle genişletilmiş halidir. Bu eserde de tabiat felsefesi, ilahi sıfatlar gibi konulara değinilmiştir. "İ'cazu'l-Kur'an",

[505] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1794-1795.
[506] Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 212.
[507] Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 212.
[508] Yurdagül, "Son Dönem Mu'tezile'nin En Meşhur Kelamcısı Kadı Abdulcabbar –Hayatı ve Eserleri" s. 135.
[509] Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 212.
[510] Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 213.
[511] Said b. Muhammed b. Said en-Nisabûrî Ebu Reşid (460/1068), *el-Mesâil fi'l Hilaf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, thk. Mean Ziyade-Rıdvan es-Seyyid, Trablus 1979.
[512] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 392; Sabine Schmidtke, "Mu'tazilism After Abd al-Jabbar: Abu Rashid al-Nisaburi's Kitab Masail al-Khilaf fi'l-Usul", *Studia Iranica*, 2010, p. 226.

"Kitabü't-Tenbîh" gibi diğer bazı çalışmaları ve günümüze ulaşmayan eserleri bulunmaktadır.[513] Eserleri bağlamında Nisabûrî, felsefî konulara ve ciddi aklî çıkarımlara ihtiyaç duyulan kelamî meselelere eğilmiş, hem diğer mezheplerle hem de mezhep içi farklı görüşlerle kendi bakış açısı çerçevesinde mücadele etmiştir.

### 2.3.1.4. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmet b. Metteveyh (469/1076)

İbn Metteveyh, 385/995 yılında Necran'da doğdu. Hayatı hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Kadı Abdülcabbar'ın öğrencisi olduğu ve onun eserlerini topladığı bilinmektedir. İbn Metteveyh, gayretli bir öğrenci olarak Mu'tezile geleneğinin mevcut kitaplarını tetkik etmiştir. Ebu'l-Hüzeyl'in "el-Hutbetü'l-Felekiyye"si, el-Hayyât'ın "el-İstidlâl bi'ş-Şahîd ale'l-Gâib"i, Ebu Haşim el-Cübbaî'nin "el-Câmiu's-Sagîr"i bu eserlerden bazılarıdır. Ayrıca hocası Kadı Abdülcabbar'ın tüm kitapları bu listeye dâhil edilebilir.[514] İbnü'l-Murtazâ'nın Mu'tezile'nin on ikinci tabakasında gösterdiği İbn Metteveyh, bahsi geçen Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Ebu Reşid en-Nisabûrî gibi ilim adamları ile aynı dönemde yetişmiş, ilim meclislerine katılmıştır.[515] 469/1076 yılında vefat eden İbn Metteveyh Rey şehrine defnedilmiştir.[516]

İbn Metteveyh, Yemen ve Rey bölgelerinde ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle de Yemen bölgesinde bulunmuş olması Zeydîler'le dirsek temasında olma ihtimalini artırmaktadır. Nitekim İbn Metteveyh, imamet konusunda Hz. Ali'nin üstün olduğu kanaatine sahip olmuştur.[517]

İbn Metteveyh'in ilmî şahsiyetinin oluşmasında hocası Kadı Abdülcabbar'ın etkisi vardır.[518] Ancak o, Mu'tezile düşünce geleneğinde farklı sayılabilecek fikirler de ortaya koymuştur. Beş esası tevhid ve adalet olmak üzere ikiye indiren İbn Metteveyh, diğer üç esası ise adalet prensibi içerisinde toplamıştır. Bilgi edinme yolları olan akıl, duyu, haber-i sadıkın yanı sıra ilhamı da eklemiş, bunlar arasında duyuların yanıltıcılığına vurgu yapmıştır.[519]

---

[513] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 392; Yavuz, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", s. 213.
[514] Said Murad, "İbn Metteveyh", DİA, XX, İstanbul 1999, s. 193.
[515] İbnü'l-Murtazâ, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 119.
[516] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 394.
[517] İzzüddîn Abdülhamid b. Hibetillâh İbn Ebi'l-Hadid (656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Şerif er-Râdî Muhammed b. Ebî Ahmed, I-IV, Beyrut trs, I, s. 8.
[518] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 394.
[519] Murad, "İbn Metteveyh", s. 193.

Ebu Reşid en-Nisabûrî gibi İbn Metteveyh de felsefî konulara eğilmiştir. Et-Tezkire fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz isimli eserinde, hareket ve kütle kanunları, yer çekimi ve cevher-araz tartışmaları onun ilgi alanına giren konular olmuştur. Yunan filozofları tarafından tartışılan ve o dönemde İslam filozoflarının meşgul olduğu bu gibi konularda İbn Metteveyh İslam filozoflarının görüşlerine daha yakın durmuştur.[520] Üzerinde durduğu konular ve kapsamı İbn Metteveyh'in ciddi bir felsefe birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

İbn Metteveyh, ru'yetullah, halku'l-Kur'an, sıfatlar, kulun fiillerinin yaratıcısı olması gibi kelamî konularda Mu'tezile geleneğini sürdürmüştür. Akıl ve özgürlük gibi hususlara da özellikle vurgular yapmıştır.[521]

"Et-Tezkire fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz" isimli eser onun en önemli çalışması olarak değerlendirilebilir. Kadı Abdülcabbar'ın vefatından sonra kaleme alınan kitabın üzerine, ismi henüz tespit edilemeyen birisi tarafından bir şerh de yazılmış olup hâlihazırda yazma eser olarak Tahran Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. İbn Metteveyh'in bir diğer eseri "el-Mecmu fi'l-Muhît bi't-Teklîf" olup Kadı Abdülcabbar'ın eseri üzerine yazılmış bir şerh mahiyetindedir. "el-Kifâye fî ilmi'l-Kelam" adlı bir çalışmasından da bahsedilmekle birlikte bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır.[522] Sözünü ettiğimiz eserlerin gün yüzüne çıkması durumunda İbn Metteveyh'in düşünce dünyası daha da netleşecektir.

### 2.3.1.5. Ali b. Hasan es-Sandalî (484/1091)

Hayatıyla ilgili detaylı bilgilere ulaşamadığımız Ali b. Hasan es-Sandalî, Tuğrul Bey'in yanında yer alan, Mu'tezilî ve Hanefî olan önemli fakihlerden birisidir. Tuğrul Bey'in Hanefîleri kadılık başta olmak üzere çeşitli bürokratik görevlere getirdiği bilinmektedir. Tuğrul Bey'in idaresindeki ilk yıldan itibaren bu duruma özen gösterilmiş, Şafiî, Eş'arî kimlikte olanlar ise görevlerinden alınmıştır.[523]

Tuğrul Bey, Nişabur'u ele aldıktan sonra ilk iş olarak şehrin idari yapısını düzenlemek istemiştir. Eskiden beri Nişabur'da hatiplik görevi Şafiîlere verilmektedir. Tuğrul Bey,

---

[520] Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed İbn Metteveyh (469/1076), *et-Tezkire fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-Arâz*, nşr. Sami Nasr Latif, Kahire 1975, s. 74 vd.
[521] Murad, "İbn Metteveyh", s. 194.
[522] Murad, "İbn Metteveyh", s. 194.
[523] Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 328.

Nişabur'u ele geçirdiğinde de Şafiî-Eş'arî Ebu Osman es-Sabûnî hatiplik görevinde bulunmaktadır. Bunun üzerine o, Ebu Osman es-Sabûnî'yi görevden almış ve yerine Hatîbu'l-Hutabâ unvanı ile Mu'tezilî-Hanefî Ali b. Hasan es-Sandalî'yi getirmiştir.[524]

Ali b. Hasan es-Sandalî'nin göreve gelmesinde dikkat çeken ayrıntı, Nişabur'dur. Çünkü çalışmamızın ilerleyen safhalarında ele alacağımız Vezir Kündürî tarafından yürütülen politikaların merkezi de Nişabur'dur. Ali b. Hasan es-Sandalî'nin göreve getirilmesi ile Şafiî ve Hanefî kitleler arasındaki rekabet daha da kızışmıştır. Bunun bir sonucu olarak Nişabur merkezli İmam Eş'arî ve Eş'arîleri lanetleme işini yürütenlerden birisi de Ali b. Hasan es-Sandalî olmuştur.[525]

Ali b. Hasan es-Sandalî, bu görevini ifa ederken Eş'arî İmamu'l-Haremeyn Cüveynî (478/1085) ile aralarında münazaralar yaşanmıştır. Bu münazaralar, Mu'tezile ve Eş'ariliğin kelamî ihtilafları üzerine gerçekleşmiştir.[526] Tuğrul Bey döneminden sonra Nizamulmülk tarafından görevden alınan Ali b. es-Sandalî, Nişabur'da yaşamaya devam etmiştir. Sultan Melikşah göreve geldiğinde (465/1073) bir süre Nişabur kadılığı görevini yürüten Sandalî 484/1091 yılında burada vefat etmiştir.[527] Ali b. es-Sandalî'yi önemli kılan husus, onun siyasi idare ile olan bağıdır. Nitekim Kündürî'nin emri ile lanetleme sürecinde etkin olmuş, hatiplik görevinin avantajı ile halka bu politikaları anlatma fırsatı bulmuştur. Bu bağlamda Nişabur hatipliğine getirilmesi de siyasi gayeler barındırmaktadır.

### 2.3.1.6. Muhammed b. Abdullah en-Nâsih (484/1091)

Muhammed b. Abdullah en-Nâsih, Buhara'lı fakîh Ebu Muhammed b. Hüseyin en-Nâsih'in oğludur. Doğum tarihi ve yeri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Babası bir dönem Buhara kadılığı yapmış, ders vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir.[528] Selçuklular döneminin önde gelen Mu'tezilî-Hanefî şahsiyetlerinden olan Muhammed b. Abdullah en-Nâsih, Tuğrul Bey döneminde Nişabur kadılığı görevine getirilmiştir. Halktan gelen şikâyetler üzerine Rey kadılığı görevine atanmıştır. Sıkı bir Mu'tezilî-Hanefî olan Muhammed b. Abdullah en-Nâsih, Kündürî'nin uyguladığı lanetleme

[524] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[525] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 249.
[526] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 554; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 117.
[527] Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 342-343.
[528] Tahsin Özcan, "*Nâsıhî*", DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 394.

sürecine destek vermiştir.[529] Tıpkı Ali b. Hasan es-Sandalî gibi lanetleme işinde aktif rol alanlardan birisi olmuştur.

Fıkıh ve kelam ilimlerine meraklı olan, münazara konusunda mahir bir şahsiyet olan Nâsih ayrıca tıp, edebiyat, hat gibi farklı uğraşılar içerisinde olmuştur.[530] 484/1091 senesinde vefat etmiştir.

Muhammed b. Abdullah en-Nâsih, kadılık görevi yanı sıra öğrencilerine ders verme faaliyetlerini de sürdürmüştür. Onun pek çok öğrencisi olmakla birlikte en meşhur olanı Mu'tezilî tabakât yazarı Hâkim el-Cüşemî'dir. Muhammed b. Abdullah en-Nâsîh ona Mu'tezile kelamı ve Hanefî fıkhı okutmuştur.[531]

### 2.3.1.7. Ebu Yusuf el-Kazvînî (488/1095)

Dönemin öne çıkan bir diğer Mu'tezilî şahsiyeti Ebu Yusuf Abdüsselam b. Muhammed b. Yusuf b. Bündâr el-Kazvînî olup 391/1001 yılında Kazvin'de dünyaya geldi. Bazen İbn Bündar nisbesiyle de adlandırılmaktadır. İlim sahibi olan babasının ve amcasının yanında ilk eğitimine başlamıştır.[532] Kazvînî'nin ilim hayatında dönüm noktası ise Rey şehrine giderek dönemin Mu'tezilî otoritesi Kadı Abdülcabbar'ın öğrencisi olmasıdır.[533] Hocasından kelam eğitimi alan ve Mu'tezilî olan Kazvînî aynı zamanda Zeydî kimliğe de sahipti. Muhtemelen Kazvîn ve çevresinde bulunan Zeydî düşünce onu etkilemişti. İlme meraklı olan Kazvînî, gençlik yıllarında Hemedan, Isfahan, Bağdat, Mısır ve Harran gibi İslam dünyasının entelektüel merkezlerine ilim yolculukları yaptı. Buralarda farklı düşünceden pek çok ilim adamı ile tanışma fırsatı buldu. Hemedan'da Ebu Tahîr b. Seleme, Isfahan'da Ebu Nuaym Isfahanî, Trablus'da İbnü'l-Berrac görüştüğü âlimlerden bazılarıdır.[534]

Mısır'da uzun yıllar kalan Kazvînî, tefsir ilmiyle ilerlemiş, pek çok tefsirin bulunduğu zengin bir kütüphane kurmuştur. Mısır'dan Bağdat'a dönen ve burada devlet erkânı tarafından özel ilgi ile karşılanan Ebu Yusuf Kazvînî vefat edinceye kadar burada

[529] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 201.
[530] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, III, s. 184.
[531] Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", DİA, XV, İstanbul 1997, s.185-187.
[532] Avni İlhan, "Ebu Yusuf Kazvînî", DİA, X, İstanbul 1994, s. 265.
[533] Yurdagül, "Son Dönem Mu'tezile'nin En Meşhur Kelamcısı Kadı Abdulcabbar –Hayatı ve Eserleri" s. 136.
[534] İlhan, "Ebu Yusuf Kazvînî", s. 265.

yaşamıştır. Dönemin önde gelen ilim adamları ile münasebetleri olan Kazvînî, farklı mezheplerden kimselerle de irtibat kurmayı başarmıştır.[535]

Ebu Yusuf Kazvînî, tefsir alanıyla olan meşguliyeti hayatı boyunca devam etmiştir. Kaynaklarda tefsir yazdığı ve abartılı bir rakam olsa da üç yüz cildi bulduğu aktarılmaktadır. Tefsir alanındaki çalışmalarını zengin kütüphanesine borçlu olan Kazvînî, Bağdat'a geldiğinde yanında çok sayıda kitap getirdiği de ifade edilmektedir.[536] O, Bağdat yıllarında da tefsirle meşgul olmuştur. Bu dönemde Gazalî, Abdülvehhab et-Temimî gibi ilim adamları ile görüşmüş, ilmî faaliyetlerden geri durmamıştır. Kazvînî hayatının son yıllarını burada geçirmiş ve 488/1095 tarihinde orada vefat etmiş, Ebu Hanife'nin kabrinin yanında bulunan Hayzûran mezarlığına defnedilmiştir.[537]

Kazvînî, Mu'tezilî-Zeydî kimliğinin[538] net bir şekilde görüldüğü isimlerin başında gelmektedir. Dönemin Mu'tezilî reisleri arasında sayılan Kazvînî, alışılagelmiş Mu'tezilî ilim adamı tipolojisinden uzaktır. Kendisi sadece kelamî meselelere eğilmemiş, aynı zamanda tefsir ve hadis gibi ilim dalları ile de meşgul olmuştur. Ebu Yusuf Kazvînî, çocukluk döneminden itibaren hadis dinleyip nakletmiştir.

Kazvînî'nin ilgi alanlarının başında ise tefsir gelmektedir. Sözünü ettiğimiz üzere kendisine ait bir tefsirden bahsedilmekte ve çok sayıda ciltten oluştuğu vurgulanmaktadır. "Hada'iku Zâtu Behce" isimli bu tefsirin mahiyeti ve büyüklüğü halen aydınlatılabilmiş değildir. Kazvînî'ye ait olan ne bu esere ne de başka bir eserine henüz ulaşılamamıştır.[539] Bütün bunlara rağmen Kazvînî'nin değerli bir ilim adamı olduğu pek çok kez vurgulanmıştır.

Tuğrul Bey döneminde yaşamış Mu'tezilî şahsiyetler şüphesiz burada zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Biz burada ön plana çıkan Mu'tezilî ilim adamlarını ele almaya ve Mu'tezile düşüncesinin genel seyrini yakalamaya çalışmaktayız. Bu minvalde Büveyhîler döneminde yükselişe geçen ve Selçuklular'ın kuruluş döneminde etkinliği görülen Mu'tezile'nin Kadı Abdülcabbar'ın çizgisinden hayli etkilenmiş olduğu

[535] İlhan, "Ebu Yusuf Kazvînî", s. 265.
[536] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 21-22; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 421.
[537] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 203; İlhan, "Ebu Yusuf Kazvînî", s. 265.
[538] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 203.
[539] İlhan, "Ebu Yusuf Kazvînî", s. 265.

gözükmektedir. Nitekim bu dönemde Kadı Abdülcabbar'ın öğrencileri Mu'tezile düşüncesine yön vermektedirler.

Mu'tezile, itikâdî düşüncesinin genel karakteristiğini üzerinde taşıdığı gibi pek çok konuda felsefî meselelere de yönelen bir tavır geliştirmiştir. Bütün bunlara rağmen Tuğrul Bey döneminde Kadı Abdülcabbar'ı aşabilecek bir ilim adamı da çıkmamıştır. Kanaatimizce tarihsel süreç dikkate alındığında Mu'tezile düşüncesinin durağanlaşmaya başladığını söyleyebiliriz.

### 2.3.2. Vezir Kündürî (456/1064) ve Mu'tezilî Politikalar

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin seyrine etki edecek hayati gelişmelerden birisi de Mu'tezilî bir şahsiyet olan Vezir Kündürî'nin öncülüğünde gerçekleşen faaliyetlerdir. Hem Selçuklu dinî siyasetine etki eden hem de Mu'tezile'nin tarihsel seyrine doğrudan müdahale eden bu süreç üzerinde tartışılmayı hak etmektedir. Öncelikle olayların faili olarak konumlandırılan Vezir Kündürî'nin hayat hikâyesinden yola çıkarak onun kimliği, kişiliği ve vezirliği üzerinde durmayı elzem olarak görmekteyiz.

#### 2.3.2.1. Vezir Kündürî'nin Kimliği, Kişiliği ve Devlet Adamlığı

Ebu Nasr Amîdülmülk İmadüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî (456/1064), Nişabur'un Turaysîs bölgesindeki Kündür köyünde 415/1024 yılında dünyaya geldi. Babası Kündür köyünün dihkanıydı.[540] Ailesi Şeybâniler'in Benî Cerrah koluna mensup olan Amîdülmülk el-Kündürî, küçük yaşlardan itibaren ilme meraklıydı.[541] O, eğitimini Nişabur'da almıştır. Şair Ali b. Hasan Bâharzî[542] ile birlikte ilim yolculukları yapmışlardır. Amîdülmülk el-Kündürî ile Bâharzî arasındaki dostluk ömür boyu devam etmiştir. Kündürî vezirlik makamına getirildiğinde Bâharzî'yi Divân-ı Resâil'in başına atamıştır. Tuğrul Bey'in Bağdat seferine Vezir Kündürî ile birlikte Bâharzî de katılmış,

---

[540] Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", DİA, XXVI, İstanbul 2002, s. 554; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Miratü'z-Zaman fi Tarîhîl Ayân Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler Dergisi*, Cilt XIX, Ankara 1998, s. 15. Horasan coğrafyasında Selçuklular'dan önce de var olan köylüler için Gazneli ve Samanoğulları yönetiminde bir tarım modeli olarak "dihkanlık"lar tercih edilmişti. Bu sistem bazı farklılıklardan sonra ikta sistemi olarak Selçuklular'da kullanılacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Piyadeoğlu, "*Büyük Selçuklular Döneminde Horasan*", s. 68-69.

[541] Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, çev. Erdoğan Merçil, I-II, İstanbul 1977, I, s. 51.

[542] Ali b. Hasan el-Bâharzî, Nişabur ile Herat arasında bulunan Bâharz'da dünyaya geldi. Arapça ve Farsçaya hâkim olan Bâharzî, şiirlerini Dîvan adlı eserinde toplamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Sem'anî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Barudî, I-V, Beyrut 1988, II, s. 11.

Halife Kaim-Biemrillah'a yazdığı kasideyi okuma fırsatı bulmuştur.[543] Amîdülmülk el-Kündürî, Bâharzî'yle Nişabur'da Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in derslerine devam etmiştir.[544] Arapça, Farsça ve Türkçeyi oldukça iyi derecede bilen Kündürî, şair Bâharzî'yle gece gündüz birlikte ilim öğrenmenin gayretini göstermişlerdir. Nitekim Hüseynî, Vezir Kündürî'nin Bâharzî'yle karşılaşmasını anlattığı pasajda onun ilim ve edebiyata olan düşkünlüğünü de aktarmaktadır.[545] Ayrıca Kündürî, sanata ve fen ilimlerine de ilgili bir kişiydi.[546]

Tuğrul Bey, Nişabur'a geldiğinde İmam Muvaffak'a Arapça ve Farsça bilen, birikimli birisini kâtip olarak tayin etmek istediğini söyledi. Bunun üzerine İmam Muvaffak, Kündürî'yi tavsiye etti. Bu tavsiyenin 431/1040 yılında gerçekleştiğini düşünecek olursak Amîdülmülk Kündürî, daha on altı yaşında devlet bürokrasisine adım atmış oldu.[547] Konuyla ilgili olarak Bayram, Tuğrul Bey'e Kündürî'yi tavsiye eden kişinin Mu'tezilî kimliği olan Danişmend Ali Taylu olduğunu aktarmaktadır.[548] Ancak kaynakların genelinde İmam Muvaffak'ın ismi ön plana çıkmaktadır.

Tuğrul Bey'in hizmetine giren Kündürî'ye verilen ilk görevlerden birisi de "Haciblik" vazifesidir. Bu görev Sultan Tuğrul'un huzuruna çıkacak kimseleri bekletmeyi, onlarla ilgilenmeyi ve bir anlamda özel kalem müdürlüğü yapmayı içermektedir.[549] Kündürî devletin en önemli meselelerinin konuşulduğu odanın kapısında bulunmakta ve böylece devletin işleyişi ve sırları hakkında eşsiz tecrübelere sahip olmaktaydı. Tuğrul Bey genç yaşta yanına aldığı Kündürî'ye çeşitli görevler vererek yetişmesini sağladı. Nitekim emir-i hüccâb görevine getirilen ve hacibleri denetleyen Kündürî bir müddet de istihbarat bürosunda hizmet verdi.[550]

Amîdülmülk el-Kündürî, merkez teşkilatındaki görevlerinde başarılı olması üzerine Harezm idaresinde görevlendirildi. Muhtemelen Tuğrul Bey onun taşra teşkilatında da tecrübe kazanmasını istemişti. Ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husus da Harezm

---

[543] Sem'anî, *el-Ensâb*, II, s. 11 vd.
[544] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 16.
[545] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 17.
[546] Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 8, Ankara 1967, s. 87.
[547] Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 96-97; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 88; Özaydın, "Kündürî", s. 554.
[548] Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 19.
[549] Mehmet Cevat Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2001 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 62.
[550] Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", s. 63.

bölgesinde Mu'tezile'nin hayli güçlü nüfuza sahip olmasıdır. Kazvinî, bölge halkının Mu'tezilî olduğunu vurguladığı gibi kelamî tartışmaların da yaşandığını aktarmaktadır.[551] Bu da Mu'tezilî temsiliyetin gücünü açıkça ortaya koymaktadır.

Harezm bölgesi ile ilgili dikkat çeken bir başka durum da vardır. Çalışmamızın birinci bölümünde Selçuklular'ın kuruluş sürecini ele alırken yaşadıkları zorlukları ve dönemin güçlü devletleri ile mücadele etmek durumunda kaldıklarını ifade etmiştik. Nitekim o dönemde Harzimşah Altuntaş'ın, Selçuklular'a yardım ettiğini vurgulamıştık. Eş'arî-Şafiî Gazneliler'den kaçarak Hanefî-Mu'tezilî Harezmlilerden yardım alınması Selçuklular açısından dikkat çekicidir. Bu bağlamda Kündürî de belirli bir süre görev yaptığı Harezm'de başarılı bir yönetim sergilemiştir.[552]

Vezir Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali b. Mikail döneminde merkeze gelen ve Divânu'r-Resâil'de görevlendirilen Kündürî, 1052-1053 yılları arasında görev yapan Vezir Ribâtî'den sonra Tuğrul Bey tarafından vezirlik makamına getirilmiştir.[553] Amîdülmülk el-Kündürî'nin vezirliğe geliş tarihi 445/1053 yılıdır. Buradan da anlaşıldığı üzere Kündürî, hayli genç bir devlet görevlisi olarak otuz yaşında devletin en üst kademesinde vazifelendirilmiş oldu.[554]

Amîdülmülk el-Kündürî'nin hayatının sonuna kadar sürdüreceği ve ölümüne neden olacak olayların yaşanacağı vezirlik dönemi, söylenmesine gerek dahi olmayan büyük bir önemi haizdir. Ancak burada vezirlik kurumu, işlevselliği ve Selçuklu idaresinde vezir-sultan ilişkisine genel çerçevede değinmek Amîdülmülk Kündürî'yi daha doğru anlamamıza yardımcı olacaktır.

Tuğrul Bey dönemi, öncesi ve sonrası ile siyaset ve yönetim üzerine teorik çalışmaların yapıldığı ve aynı zamanda yeni yönetim düzlemlerinin inşa edildiği bir dönemdir.[555] Çalışmamızın ilk bölümünde altını ısrarla çizmeye çalıştığımız Türk devlet geleneğinde yaşanan gelişmeler ve tek lider elinde yönetilen devlet anlayışına geçiş süreci, pratikte yol alan teorileri göstermektedir. Vezirlik kurumu da yeni bir yapılanmanın

[551] Kazvinî, *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, s. 378.
[552] Özaydın, "Kündürî", s. 554.
[553] Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 96; Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Notlar", çev. Aliye Toker, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 17, İstanbul 1972, s. 129.
[554] Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Notlar", s. 129.
[555] Abbasi Halifesi ve Tuğrul Bey'le yakınlığı olan Maverdî'nin "el-Ahkâmu's-Sultaniyye"si bu devrin en dikkat çekici çalışmalarından birisidir. Ayrıntılı tahliller için bkz. Neşet Toku, *Siyaset Felsefesine Giriş*, İstanbul 2005, s. 159-173.

içerisindedir. Nitekim bozkır kültürünün hâkim konferadasyon tarzı yönetiminden merkeziyetçi devlete geçiş oldukça anlamlı bir yerde durmaktadır.

Devlet idaresine bakıldığında Selçuklular, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına geldiklerinde var olan bazı yönetim ananelerini kurdukları sistemlerine angaje ettiler. Bu süreçte vezirlik kurumu da bir evrilme yaşadı.[556] Burada vurgulanması gereken en önemli hususlardan birisi de Farisî kimselerin özellikle vezirlik makamına getirilmesi durumudur.[557] Sadece Selçuklular değil Karahanlı ve Gazneliler gibi devletler de böyle bir tercihte bulunmuştur. Muhtemelen Müslüman devlet aklı, İran medeniyetinin idari birikimlerinden istifade etmek niyetindedir.

Selçuklu idaresinde, Sultan kayıtsız şartsız tüm yetkileri elinde bulundurmaktadır. Vezir ise Sultan'ın izni ile devletin işlerini sevk ve idare eden en yüksek yetkili memurdur. Sefere çıkabilen vezirler, gerektiği durumlarda ordu gönderebilmektedirler. Kısacası sultanın gözetimi altında tüm idari işleri yerine getirebilmektedirler. Bu bağlamda vezirler devlet içerisinde hayli etkin ve yetkin bir yere sahiptirler.[558]

Tuğrul Bey döneminde Kündürî'den önce de bazı kimseler vezirlik görevinde bulunmuşlardır. Bu vezirler, Ebu'l-Kasım Buzgânî, Ebu'l-Feth Râzî, Ebu Abdillah Hüseyin b. Ali b. Mikail, er-Ribâtî'dir.[559] Ancak bu isimlerin hiçbirisi Kündürî kadar meşhur olmamış ve gündeme de gelmemişlerdir.

Tuğrul Bey'in iktidarının yaklaşık son on yılına tekabül eden Kündürî dönemi hem iç politika açısından hem de dış politika ve mücadeleler açısından dikkat çekmektedir. Kündürî öncesi periyot, Selçuklu devlet sisteminin ilk adımlarını oluşturmaktaysa, Kündürî dönemi de planlı politikaların uygulandığı bir devre halini almıştır.

Amîdülmülk Kündürî, göreve gelmesi üzerine ilk önemli adım, Bağdat seferi ile atılmıştır. 447/1055 yılında Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde idaresini sağlamlaştıran Sultan Tuğrul ve Vezir Kündürî Bağdat'a girmişlerdir.[560] Bağdat'ta Halife ile Tuğrul Bey arasında diplomatik ilişkileri belirleyen, düzenleyen ve sorunlara

[556] Mez'e göre, vezirlik kurumu ve bürokrasi, feodalitenin sona ermesiyle ortaya çıkar. Nitekim Emeviler Devleti'nde vezirlik kurumu yokken Abbasiler'le birlikte vezirlik başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, 2. Bsk, İstanbul 2013, s. 113.
[557] Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 92-93
[558] Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 99.
[559] Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Notlar", s. 122.
[560] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 609; Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, s. 29.

çözüm üreten de Kündürî olmuştur. Yine aynı dönemde Çağrı Bey'in kızı ile Halifenin nikâh töreninde devleti temsil eden odur.[561] Bağdat seferinde yaşanan bu hadiseler Kündürî'nin devlet içerisindeki ağırlığını ortaya koymaktadır.

Kündürî'nin devlet adamlığı açısından en önemli virajlardan birisi de İbrahim Yınal isyanı sırasında gerçekleşmiştir. 1058'de yapılan savaşı[562] kaybeden Tuğrul Bey ve ordusu bozguna uğrayarak büyük bir şaşkınlık yaşamıştı. Devletin yıkılma tehlikesi geçirdiği bu evrede Tuğrul Bey'in destekçisi Vezir Kündürî olmuş, orduları Hemedan istikametine yöneltmiş, Çağrı Bey ve oğullarını da yardıma çağırarak Selçuklu Devleti'nin büyük bir tehlikeyi başarıyla savmasını sağlamış oldu.[563]

Kündürî'nin ön planda olduğu pek çok meseleden birisi de, Tuğrul Bey'in evliliği hadisesidir. Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile evlenmesi süreci Selçuklular ve Abbasiler açısından hayli büyük sıkıntıları doğurmuştur. Tuğrul Bey'in bizzat görevlendirmesi ile Abbasi Halifesinden kızını isteyen Vezir Kündürî olmuştur. Halife ilk olarak kızını vermeyi kabul etmiş ardından da ayak sürümeye başlamıştır. Bunun üzerine Abbasi halifesine yoğun baskılar uygulayan Kündürî bazı tehditler sonucu Halife'yi köşeye sıkıştırmış nihayetinde Halife'nin kızı ile Tuğrul Bey evlenmiştir.[564]

Kündürî'nin çabaları ve sorun çözmedeki yeteneği Sultan tarafından da takdir edilmiş, kendisine hilat giydirilmiştir.[565] Yaptığı icraatları ve yeteneğiyle Kündürî, Tuğrul Bey'in takdirini kazanmıştır. Ondan önceki vezirleri kısa sayılacak sürede görevden alan Tuğrul Bey, Kündürî'yi hayatının sonuna kadar makamında tutmuştur.[566]

Kündürî'nin Selçuklu bürokrasisindeki gücü ve etkisi Tuğrul Bey'in vefatı üzerine yaşanan olaylarda net bir şekilde görülmüştür. Tuğrul Bey vefat ettiği zaman Kutalmış isyanı ile meşgul olan Kündürî, haberi alır almaz savaşı bırakıp merkeze hareket etmiştir. Kündürî gelene kadar Tuğrul Bey defnedilmemiştir. Vefatından sekiz gün

---

[561] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 617; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 350; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 70; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 13; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39-40.
[562] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1826; Azimî, *Azimî Tarihi*, s. 14.
[563] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 29-31; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 137.
[564] Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 109.
[565] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 41.
[566] Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", s. 69.

sonra Rey'e ulaşan Kündürî, Tuğrul Bey'in cenaze işleri ile meşgul olup onu defnetmiştir.[567]

Sultanın cenazesinin bekletilmesi sadece vefa ile açıklanamayacak bir meseleydi. Tuğrul Bey'den sonra kimin tahta çıkacağı büyük bir sorun olarak beklemekteydi. Tuğrul Bey vefatından önce Kündürî'nin de etkisi ile Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı yerine vasiyet etti. Selçuklu bürokrasisinde çok etkili olan Kündürî, Tuğrul Bey'in defni sonrasında Süleyman'ı sultan ilan etti ve tahta çıkardı, adına hutbe okutulmasını emretti.[568]

Vezir Kündürî'nin merkezi idaredeki ağırlığı neticesinde Süleyman'ın sultanlığına engel olan veya karşı çıkan olmadı. Ancak Kündürî'nin hesap edemediği Türk komutanlar ve Türkmen kitlelerdi. Aynı dönemde hükümdarlık iddiasında bulunan Alp Arslan'ın yanında yer alan Türk komutanlar bulundukları bölgelerde onun adına hutbe okutmaya başladılar.[569] Bu durum karşısında Kündürî, hayli zor bir girdaba düştü.

Bu dönemde Kutalmış da hükümdarlık iddiası ile Rey'e doğru hareket etti. Vezir Kündürî, Kutalmış tehlikesini iyi tahlil ederek devletin bekâsı için Alp Arslan'ın tahta oturması gerektiği kanaatine sahip oldu. Tahta çıkardığı halde etkisi hemen hiç hissedilmeyen Süleyman'ın Kutalmış karşısında tutunamayacağını gören Kündürî, Süleyman'ı tahtan indirdi ve Alp Arslan'ı sultan ilan edip adına hutbe okutmaya başladı.[570] Alp Arslan'a mektup yazarak Kutalmış'ın Rey üzerine yürüdüğünü ve bunun da devlet açısından büyük bir darbe olacağını bildirdi. Alp Arslan mektubu alır almaz derhal Rey'e hareket etti. Şehre ulaştığı zaman Vezir Kündürî, onu sultanlık alametleri ile karşıladı ve tahta oturmasını sağladı. Böylece Sultan Alp Arslan dönemi başlamış oldu.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine yaşanan bu gelişmeler önemli ipuçları barındırmaktadır. Vezir Kündürî'nin Tuğrul Bey sonrasında Selçuklu Devleti'ni şekillendirmeye kalkışması ve bir noktaya kadar da başarılı olması çok güçlü bir vezir olduğunun açık bir kanıtı durumundadır. Öte taraftan Alp Arslan, sultan olarak tahta çıktıktan sonra Vezir Kündürî'nin vezirlik görevine devam etmesini istedi. Muhtemelen devletin

[567] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 41.
[568] Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 14 vd.
[569] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 43.
[570] Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", s. 71; Özaydın, "Kündürî", s. 554.

işleyişini iyi bilen ve merkez teşkilatına hâkim olan Kündürî'den istifade etmek istemişti. Sultan Alp Arslan'ın Kündürî'yle yola devam etmesi Türk komutanlar ve yardımcısı Nizamulmülk tarafından hoşnutsuzlukla karşılandı.[571] Bu duruma ilaveten Alp Arslan'la Kündürî arasında güven bunalımına yol açan bir olay daha yaşandı. Harezmşah hükümdarının kızıyla evlenmek isteyen Sultan Alp Arslan, Vezir Kündürî'yi elçi sıfatıyla Harezm'e gönderdi. Aynı dönemde Kündürî'nin kızı kendisine nikâhladığı gibi bazı dedikodular da yayılmaya başladı. Sultan'ın bu olaya tepkisi sert oldu. Yaşanan hadiseden bir süre sonra Vezir Kündürî görevden alındı ve yerine Nizamulmülk getirildi.[572] (455/1063) Kündürî, Alp Arslan döneminde de etkin olmaya çalışmış ancak yaşanan hadiseler ve konjonktür gereği başarılı olamamıştır. Buna rağmen o, Selçuklu tarihine kudretli vezirlerden birisi olarak geçmiştir.

Kündürî'nin ayağını çelenlerin başında ise yeni Vezir Nizamulmülk gelmektedir. Onun da kışkırtmalarıyla Kündürî önce hapsedilmiş ardında da 456/1064 yılında idam edilmiştir.[573] Ölümünden önce celladına söyledikleri de hayli düşündürücüdür. Hüseynî, onun celladına söylediği sözleri şöyle kaydetmiştir: "Nizamulmülk'e çok fena bir iş yaptığını, Türklere vezir ve divan sahiplerini öldürmeyi öğrettiğini söyle. Kim çukur kazarsa o çukura kendisi düşer, kim fena bir âdet icat ederse, onun ve onu âdet yapanların bütün günahları kıyamete kadar onun boynundadır."[574]

Amîdülmülk Kündürî'nin en önemli özelliklerinden birisi akıllı ve bilgili olmasıydı. Düzgün konuşmaya dikkat eder, Arapça, Farsça ve Türkçeyi hatasız konuşmaya çalışırdı. Saygın kimliği ve sultana olan yakınlığı ona ayrı bir itibar sağlamıştı. Devlet yönetiminde aceleci davranmayan Kündürî, devlet işlerinde çok dikkatliydi. Diplomasideki sorunları kendine has üslubu ile aşmaya ve mümkün olan en kısa zamanda çözmeye odaklanırdı. Ayrıca Vezir Kündürî güçlü kişiliği ile merkez teşkilatıyla iyi diyaloglar kurmuştu.[575]

---

[571] Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", s. 73.
[572] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 17.
[573] Amîdülmülk Kündürî, idamından önce namaz kılıp dua etmiştir. Kendisini öldürmekle görevli gelen gulamlara 100 dinar vermiş, cenazesinin zemzem suyuyla yıkanmasını istirham etmiştir. Kendisi iple boğulmak istememiştir. Bunun yerine kılıçla öldürülmeyi arzu etmiştir. Boynu vurulan Kündürî, Kaim-Biemrillah'tan aldığı Hz. Peygamber'e ait bir gömlek parçasıyla kefenlenmiştir. Kız kardeşinin isteği üzerine Kündür köyüne götürülerek defnedilmiştir. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 92; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 171.
[574] Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 18.
[575] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 92; Karaoğlu, "*Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*", s. 75.

### 2.3.2.2. Vezir Kündürî'nin Mezhebî Eğilimleri

Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin Selçuklu Devleti'ndeki konumu ve etkinliği göz önünde bulundurulması gereken hususlarda yer aldığı gibi onun mezhebî eğilimleri de dikkate alınmalıdır. Her şeyden önce Kündürî'nin mezhebi nedir sorusuna cevap aranmalı ve mezhebi ile idareciliği ve uygulamaları arasındaki bağlantı tespit edilmelidir.

Kaynaklara bakıldığında Kündürî ve mezhebiyle ilgili oldukça farklı yorumların olduğu görülmektedir. Kazvînî, Tuğrul Bey'in Mu'tezilî, Kündürî'nin ise Şiî olduğunu söylemektedir.[576] Tuğrul Bey'in Hanefî kimliğine işaret ettiğimiz için burada tekrar aynı meseleye dönmek istemiyoruz. Ancak Kündürî'nin Şiî olarak gösterilmesi dikkat çekmektedir. Yine önemli bir ilim adamı olan İbn Asakîr de Kündürî'yi Mu'tezilî-Şiî olarak tanımlamaktadır.[577] Sübkî de İbn Asakîr'in görüşlerine katılmakta, Kündürî'yi Mu'tezilî-Şiî olarak görmekte, dahası Kündürî'ni Hz. Ebu Bekr'e, Hz. Ömer'e ve sahabenin ileri gelenlerine küfredecek kadar ileri gittiğini aktarmaktadır. Sübkî'ye göre o, Kerramiyye ve Mücessime mezheplerine mensup olanlar gibi bir inanca sahiptir.[578]

Kündürî'yi Şiî olarak tanımlama çabası günümüz araştırmalarında da gözlemlenmektedir. Şerefeddin Yaltkaya, yukarıda sözünü ettiğimiz Sübkî ve İbn Asakîr'e dayanarak Kündürî'yi Mu'tezilî-Şiî, Kerramiyye ve Mücessime'yle irtibatlı birisi olarak tanıtmaktadır. Onun Ehl-i Sünnet düşmanı olduğunu ve sahabeye sövdüğünü aktarmaktadır.[579] Balcıoğlu ise yaptığı araştırmasında Yaltkaya'ya benzer şekilde Kündürî'yle alakalı aynı ithamlarda bulunmaktadır. Onun çalışmasında dikkat çeken detay ise Kündürî'yi Batınî-Şiî olarak göstermesidir.[580] Özaydın da, Kündürî'yi Mu'tezilî-Şiî olarak tanımlamaktadır. Dahası bu kimliğinden dolayı Eş'arî ve Şafiî kitlelere baskı uyguladığını aktarmaktadır.[581]

Kanaatimizce dönemin atmosferini hiçe sayarak Tuğrul Bey ve Selçuklular'ın genel siyasi mücadelerini görmezden gelerek Kündürî'yi Şiî olarak gösterme çabası isabetli

---

[576] Kazvinî, *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, s. 447, 474.
[577] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[578] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 390.
[579] Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", Yayına Hazırlayan: Seyit Bahcıvan, *Marife Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2, Konya 2002, s. 265.
[580] Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ankara 1940, s. 62.
[581] Özaydın, "Kündürî", s. 555.

bir yaklaşım değildir. Söz konusu klasik dönem ilim adamlarının Eş'arî kimlikleri, çağdaş dönem araştırmacıların da onları takip etmeleri, Kündürî'yi Şiî olarak göstermenin sebebidir.

Kündürî hakkında sözünü ettiğimiz ilim adamlarının Şiî olduğuna dair iddiaları da tarihsel gerçeklere uygun değildir. Tuğrul Bey dönemi siyasetini bütüncül olarak ele almadan ortaya atılan bu iddiaların bir temeli bulunmamaktadır. Bize göre, Selçuklular'ın Büveyhîler ve Fatımî Devleti'yle olan mücadelesini, İbrahim Yınal, Arslan Besasirî ile olan iç kavgalarını ve isyan hareketlerini bir arada düşündüğümüzde, Halife Kaim-Biemrillah'ın Şiî tehlikesinden ötürü yardım çağrısında bulunduğunu ve Tuğrul Bey'in bunun için Bağdat'a geldiğini göz önüne aldığımızda Şiî birisinin vezirlik gibi hayati makamda bulunması imkân dâhilinde gözükmemektedir.

Tuğrul Bey döneminde Vezir Kündürî tarafından yürütülen uygulamalar neticesinde baskının Eş'arî ve Şafiî kitlelerle sınırlı kalmadığı dahası bu işin Rafızîler'le başladığı bilinmektedir. Bu gerçeği görmezden gelerek Kündürî'yi kendi mezhep mensuplarına dahi baskı yapacak bir konuma oturtmak isabetli olmasa gerektir. İşin ilginç tarafı hem Sübkî hem de İbn Asakîr, söz konusu uygulamalarda izin alma işinin bidatçiler için olduğunu ileri sürerler ve Rafizî-Şiî kelimesini zikretmezler.[582]

Kanaatimizce Kündürî'yi Şiî olarak tanımlamanın temelinde Tuğrul Bey'in Bağdat'a geldiği zaman yaşanan bir olayın etkili olduğunu düşünebiliriz. Tuğrul Bey ve Selçuklular Bağdat'a girdiği zaman İbn Kesîr'in de atıf yaptığı gibi Kündürî, Kerh Mahallesinde bulunan Şiîlere iyi davranmıştı.[583] Bu olayın perde arkasına bakıldığında Kerh mahallesindeki belirli bir Şiî kitlenin Tuğrul Bey ve Selçuklular'ı iyi karşılamış olmaları gerçeği vardır. Tuğrul Bey'in bizzat emri ile Kündürî bu insanlara iyilikle muamele etmiştir.

Kündürî'nin mezhebi hakkında geniş bir perspektifin olmasına rağmen onun pek çok mezhebe aynı anda bağlı olduğunu düşünmek doğru olmasa gerektir. Bu minvalde Sübkî tarafından gündeme getirilen Kerramiyye ve Mücessime iddialarını tartışmaya dâhi değer bulmadığımızı ifade etmek isteriz.

---

[582] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 391; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[583] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1822.

Kündürî ile alakalı Şiî ithamlarını da bir yana bırakacak olursak onun Mu'tezilî-Hanefî olduğu pek çok ilim adamı ve araştırmacı tarafından nakledilmektedir.[584] Tuğrul Bey'in taassup derecesinde Hanefî olduğu düşünülecek olursa Kündürî'nin mezhebî kimliği daha da netleşecektir. Bu bağlamda Eş'arîlerin, Kündürî'nin Hanefî kimliği ile mücadele edemeyecekleri için onu Şiî olarak tanımlamaları da mümkün gözükmektedir. Sübkî ve İbn Asakîr'in yaşadığı zamanlarda Hanefî-Şafiî kavgası sukuta ermiş, iki mezhep arasında bir yakınlaşma söz konusu olmuştur. Muhtemelen Sübkî de Kündürî'yi Mu'tezilî-Hanefî olarak tanımlamak yerine Mu'tezilî-Şiî olarak göstermeyi tercih etmiştir.

Konunun tarihsel sürecinde Kündürî'nin Hanefî olması hakkında dönemin tanıkları arasında yer alan Selçuklu Veziri Enûşirvan b. Halid'in ifadeleri önem arz etmektedir. Ona göre Kündürî, taassup derecesinde Hanefî olup, kendi mezhebine mensup olanlara karşı oldukça iyi ve cömert davranmıştır.[585] Kündürî'nin Hanefî kimliğini ifade eden ilim adamlarından birisi de İbnü'l-Cevzî'dir. Eserinde Kündürî'nin aşırı Hanefî olduğunu vurgulamıştır.[586] Zehebî de Kündürî'nin Mu'tezilî-Hanefî olduğunu, Hanefîlerin üstünlüğü için gayret sarfettiğini açıkça ortaya koymuştur.[587] Çağdaş araştırmacılardan Kallek de Kündürî'nin Mu'tezilî-Hanefî olduğunu belirtmektedir.[588] Meseleyi detaylı olarak ele alan Kara da Kündürî hakkındaki iddiaları tahlil etmiş ve onun Mu'tezilî-Hanefî olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir.[589]

Bize göre de Kündürî, Mu'tezilî-Hanefî bir kimsedir. Onun Şiî, Batınî, Kerramî olması tarihi gerçeklere uymamaktadır. Kanaatimizce Şiî olarak lanse edilmesinin ardında da Kündürî öncülüğünde gerçekleşen mezhep politikalarının etkisi ve nefreti vardır.

---

[584] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 667; Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 86; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 240.
[585] Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, s. 243.
[586] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 92.
[587] Şemsuddîn Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (748/1347), *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnavut, Muhammed el-Araksusî, I-XXIII, Beyrut 1985, XVIII, s. 113-114.
[588] Kallek, "Dâmegânî", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 453.
[589] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 242-244.

### 2.3.2.3. Vezir Kündürî Öncülüğünde Gerçekleşen Mu'tezilî Politikalar

Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin kimliği, kişiliği, eğitimi, devlet adamlığı ve mezhebî eğilimleri üzerinde durmamızın en önemli sebebi Kündürî'nin vezirliği boyunca uyguladığı bazı politikaların Selçuklular'ın ve Mu'tezile'nin tarihsel sürecine doğrudan etki etmiş olmasıdır. Bu bağlamda Kündürî, devrin ön plana çıkmış, en popüler Mu'tezilî şahsiyetlerinden birisidir. Muameleleri ile mezhep politikalarının temeline, çatışmaların gövdesine oturtulan bu kimliğin tartışılması ve uygulamalarının ardında yatan gerçeğin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Kündürî ve onun politikaları, İslam tarihinde görülen ne ilk ne de son tecrübe olmuştur. Dahası bu konu, din, siyaset ve mezhep ekseninde değerlendirildiğinde, politika ve siyaset felsefesinin tartıştığı düzen, hâkimiyet arzusu ve devlet yapısı gibi ana soruları içinde barındıran çetrefilli bir meseledir. Kündürî ve uygulamalarını ele almadan önce genel hatları ile sözünü ettiğimiz devasa sorunlara, ele aldığımız konuyu daha iyi anlayabilmek için değinmek gerekir.

Tarihin ilk evrelerinden itibaren insanların bir arada yaşaması ile başlayan, toplumun yönetilmesi, kurallarının belirlenmesi ve sistematik bir yapıya kavuşması amaçlarıyla ortaya çıkan devlet ve yönetim tasavvurlarının hayli geniş bir perspektif oluşturduğu bilinmektedir. Aynı minvalde din olgusunun devlet sistemindeki yeri dinin toplum nezdindeki konumu ile ilişki halinde olmuştur. Dönemin meydana getirdiği siyasal hayat ve sosyolojik yapı çerçevesinde Hristiyan ve İslam dininin mensupları da belirli bir devlet nizamı geliştirmek istemişlerdir. Doğrusu veya yanlışı bir kenara bırakarak meseleye bakıldığında Hz. Peygamber ve Dört Halife devrinden sonra Emeviler Devleti ile başlayan süreç din-siyaset bağlamında önemli tecrübeleri barındırmıştır.

Mezhep düşüncesinin teşekkülüne de etki eden siyaset ve devlet politikaları Emeviler döneminden sonra da Abbasiler Devleti ve onun sınırları içinde neşet eden otonom yapılarda bile görülmüştür. Abbasiler döneminde yaşanan Mihne hadiseleri Mu'tezile'nin tarihi seyrine son derece büyük etkiler uyandırmıştır.[590] Çalışmamızın önceki başlıkları altında da vurguladığımız gibi Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce bölgede var olan devletler, mezhep hareketlerine bağlı politikalar geliştirmişler, toplumun dizayn edilmesinde dinî düşüncenin yaptırımlarını kullanmaktan

[590] Detaylı bilgi için bkz. Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*.

çekinmemişlerdir. Bu olgusal gerçeklik, kimi eleştirilere tabi tutulsa da zamanın ruhuna oldukça uygun hadiseler olup anakronik yorumlara düşmeden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde ele aldığımız üzere Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci dikkate alındığında ve geçirilen siyasi mücadeleler göz önünde bulundurulduğunda, Tuğrul Bey ve Selçuklu üst yönetiminin alelade bir yapılanma içinde olmadıkları, dahası devasa hedeflere sahip oldukları anlaşılacaktır. Cend'de İslam dini ile tanışan bu küçük beylik, gazâ ve fetih ruhunu hazmederek bölge siyasetini doğru bir şekilde analiz ederek yeni bir devlet tasarımında bulunmuşlardır. 1040-1055 yılları arasında Horasan ve Maveraünnehir'de kendilerine karşı koyabilecek siyasi bir güç bırakmayan Tuğrul Bey, daha önce de vurguladığımız üzere Halife'nin Bağdat'tan gelen davetlerine bilinçli bir şekilde karşı koyarak öncelikle kurduğu devletin temellerini sağlamlaştırmak istemiştir.

Kündürî'nin vezirlik makamına geniş yetkiler tanınarak getirilmesi alelade bir atama değildir. Dönemin Horasan coğrafyasındaki çok çeşitli siyasal yapıların kontrol altına alındığı bir zamanda Kündürî vezir olmuştur. Kündürî'nin göreve gelmesi ile birlikte Selçuklular, söz konusu coğrafyada birliği sağlamayı başarmışlardır. Ardından batı istikametinde Bağdat'a yürümüşlerdir. Yine aynı süreçte Şiî dünyanın desteklediği İbrahim Yınal ve Arslan Besasirî isyanları ile mücadele etmişler ve başarı sağlamışlardır. Bu olayların tamamının bir bütün olarak dikkate alınması gerekir. Bu bağlamda Kündürî eli ile uygulanan politikaların da bir amacı ve anlamı olmalıdır. Tuğrul Bey'in diğer vezirlerinden çok daha üst yetkilerle Kündürî'nin göreve gelmesi tesadüfi değilse onun Mu'tezilî politikaları da rastgele değildir.

Çalışmamızın bu safhasında Kündürî'nin Mu'tezilî uygulamalarını iki ana başlıkta değerlendirmek mümkündür. Kündürî eli ile Mu'tezilîlere ve Mu'tezilî olmayanlara yönelik bir politika takip edilmiştir. Bu siyasetin bir bütün olarak okunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

### 2.3.2.3.1. Mu'tezilî Fikir ve Kitlelere Yönelik Politikalar

Sultan Tuğrul Bey tarafından 445/1053 yılında vezirlik görevine getirilen ve 455/1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından azledilen Kündürî, on yılı aşkın süren vazifesinde çeşitli uygulamalara imza atmıştır. Onun uygulamalarında Mu'tezilî ve Hanefî kitlelere öncelik tanıdığı, onlara yol açtığı görülmektedir. Çalışmamızda daha önce de ifade edildiği üzere bu dönemde Mu'tezile ile Hanefîlik arasında yakınlaşma söz konusu olup Mu'tezilî-Hanefî kimlik ön plana çıkmaktadır.

Kündürî'nin Mu'tezilî ve Hanefî kitlelere yol açılmasında kendisinin de bu ekollere mensup olmasının bir payı olduğu söylenebilir. Ayrıca Tuğrul Bey'in ve Selçuklular'ın Hanefî olmalarının ciddi payı olduğunu ifade edebiliriz. Tuğrul Bey ve Selçuklular, Cend'de Hanefîler tarafından İslam'a davet edilmişlerdir. Aynı zamanda İslam'a girdikten sonra da Hanefîlerin yoğun olduğu Maveraünnehir ve Horasan coğrafyasında uzun süre bulunmuşlardır. Bu bağlamda Horasan'da var olan kaotik durumda Selçuklular'ın kendilerine yakın hissettikleri kitlelerden taraf olmaları mümkündür.

Selçuklular'ın söz konusu kimselere yönelik açıktan destekleri bulunmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in Rey'i aldıktan[591] sonra içerisinde caminin de olduğu bir külliye inşa ettirip Hanefîlere verdiği bilinmektedir.[592] Hanefîler bu camide düzenli olarak toplantılar düzenlemeye başlamışlar ve Rey merkezinde ciddi bir Hanefî artışı söz konusu olmuştur.

Vezir Kündürî'nin de bu dönemde önemli atamaları olmuştur. Hanefîler açısından en kritik atama Bağdat baş kadılığı görevinde gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey'den önce Şafiîler tarafından kesintisiz bir şekilde sürdürülen kadılkudatlık vazifesini son olarak fıkıh ve hadis alanında ilim sahibi İbn Makûlâ sürdürmekteydi. 447/1056 yılında İbn Makûlâ vefat edince yerine birisinin atanması gündeme geldi.[593] Halife Kaim-Biemrillah geleneğe uyarak o dönem ön planda yer alan bir Eş'arî-Şafiî olan Ebu İshak Şirazî'yi Tuğrul Bey'e teklif etti.

---

[591] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 497; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 286; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814.
[592] Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 330.
[593] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 246; Kallek, "Dâmegânî", s. 453-454.

Ebu İshak Şirazî, Eş'arî ve Şafiî mezhebine mensup birisiydi. Farklı şehirlerde ilim adamlarından dersler alarak yetişen Şirazî, Şiraz'da Hanbelîlerin temsilcisi olan Kadı Ebu'l-Ferec eş-Şirazî ile yoğun tartışmalara girmişti. 415/1024 yılında Bağdat'a gelen Şirazî, hayatının sonuna kadar burada yaşadı.[594] Bağdat'ta Hanefîlerle mücadele etmiş İsferâyînî'nin talebelerinden olan Ebü't-Tayyib et-Taberî başta olmak üzere Şafiî ilim adamlarından dersler aldı. Fıkıh ve kelam meselelerine meraklı olan Şirazî, münazara konusunda çok başarılı birisiydi. Nitekim kendisinin yerine kadılkudatlık makamına getirilen Hanefî Ebu Abdullah ed-Dâmegânî ile de münazaralara girmiştir. Aralarındaki münakaşa daha çok Hanefî ve Şafiî fıkhına dairdir.[595]

Halife'nin Şirazî teklifini beğenmeyen Tuğrul Bey durumu Vezir Kündürî ile istişare etmiş, onun da tavsiyesi ve ısrarı ile Hanefî Ebu Abdullah ed-Dâmegânî baş kadılık görevine getirilmiştir. Kudurî, Hüseyin b. Ali es-Saymerî gibi önemli ilim adamlarından dersler alarak yetişen Dâmegânî, Hanefî ve Şafiî fıkhına hâkimdir. Kendisi Şafiî kimselerle bile fıkhî konuları tartışmıştır.

Dâmegânî, göreve atanmasından sonra Tuğrul Bey'in huzuruna çıktı ve onun hizmetinde olduğunu bildirdi. Tuğrul Bey de ona çeşitli hediyeler vermek suretiyle teşekkür etti. Dâmegânî, hem Tuğrul Bey hem de Kündürî tarafından son derece büyük saygıyla karşılandı ve hürmet gördü.[596]

Uzun zamandır Şafiîlerin kontrolünde olan baş kadılığın Hanefîlerin eline geçmesi oldukça önemli bir gelişmedir. Bu mesele sadece Hanefî ve Şafiî kitleleri ilgilendirmemekte dahası bu mezheplerle ilişkili olan diğer itikâdî mezhepleri de alakadar etmektedir. Kündürî'nin bizzat içinde olmasıyla gerçekleşen bu atama Mu'tezilîler açısından da mühimdir. Bilindiği üzere baş kadılık makamı fıkhî bir otorite olmanın yanı sıra diğer alt kadroları atamada yetkilidir. Ebu Abdullah ed-Dâmegânî görev yaptığı otuz yıl boyunca Hanefî ve Mu'tezilî kimseleri göreve getirmekten hiç çekinmemiştir.[597] Ocak'a göre, Kadılkudat Ebu Abdullah ed-Dâmegânî görevindeki

[594] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, I, s. 29-31.
[595] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 245-252.
[596] Sem'anî, *el-Ensâb*, II, s. 446.
[597] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 63-64.

uygulamları ile meşhur Hanefî Kadılkudat Ebu Yusuf'a benzemektedir.[598] Tıpkı Ebu Yusuf gibi liyakati esas almakla birlikte kadıların atamasına önem vermiştir.

Selçuklu Devleti'nin Dâmegânî ataması Şafiî ve Eş'arî kitlelerce olumlu karşılanmamış ve birtakım suçlamalara ve eleştirilere konu olmuştur. Mesele, Dâmegânî ve adı kadılkudatlık için geçen Şirazî arasında yaşanan ilmî münazaralara kadar uzamış, Sübkî'nin verdiği malumatlara göre iki isim arasında ciddi fıkhî tartışmalar yaşanmıştır.[599] Kündürî'nin desteklediği Dâmegânî, otuz yıl boyunca görevine devam etse de Nizamulmülk göreve geldiğinde Şirazî'yi Nizamiye Medreselerinin başına atamış, hayatının sonuna kadar eğitim faaliyetlerine devam etmesini sağlamıştır. Yine Nizamulmülk, Dâmegânî vefat edince Şafiî bir ilim adamı olan Ebu Bekr eş-Şamî'yi bu göreve getirmiştir.[600]

Vezir Kündürî'nin tavsiyesi ile yapılan kritik atamalardan birisi de bölgenin ilim merkezi olan Nişabur'da gerçekleşmiştir. Nişabur'da hatiplik vazifesini yerine getiren Şafiî-Eş'arî Ebu Osman es-Sabûnî görevden alınmış yerine hatîbu'l-Huteba unvanı ile Mu'tezilî-Hanefî Ali b. Hasan es-Sandalî getirilmiştir.[601] Bu değişikliği önemli kılan husus Nişabur'un sıradan bir şehir olmamasıdır. Vezir Kündürî tarafından yürütülen politikaların merkezi olan bu şehirde onun çok yakını sayılabilecek Sandalî'nin görevlendirilmesi, bir sonraki adımda gerçekleşecek Eş'arîlere yönelik hadiselerde kendisini göstermiştir. Kündürî politikalarının en büyük destekçilerinden olan Sandalî, Eş'arîlerin önderlerinden İmamu'l-Haremeyn Cüveynî ile münakaşalara girişmiştir.[602] Eş'arî ve Mu'tezile mücadelesinin ilmî mücadelesi bu iki isim arasında yaşanmıştır.[603] Tuğrul Bey döneminden sonra Nizamulmülk tarafından görevden alınan Ali b. Hasan es-Sandalî, Nişabur'da hayatına devam etmiştir.[604]

Vezir Kündürî tarafından göreve getirilen bir başka isim Mu'tezilî Muhammed b. Abdullah en-Nâsih olup Nişabur kadılığına atanmıştır. Taassup derecesinde Mu'tezilî-Hanefî olan Muhammed b. Abdullah en-Nâsih, Kündürî'ye destek vermiş, Nişabur'da

[598] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 64.
[599] Ayrıntılı bilgi için bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 245-252.
[600] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 146.
[601] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[602] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 283.
[603] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 554; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 117.
[604] Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 342-343.

gerçekleşen uygulamaların bizzat içinde olmuştur.[605] Kündürî'nin güvendiği isimlerden birisi olan Nâsih, katı tavırları nedeniyle halkın tepkisini çekmiştir. Bunun üzerine Nişabur kadılığı görevinden Rey kadılığı görevine atanmıştır.[606] Muhammed b. Abdullah en-Nâsîh, kadılık görevi yanı sıra öğrencilerine ders verme faaliyetlerini de sürdürmüştür. Onun pek çok öğrencisi olmakla birlikte en meşhur olanı Hâkim el-Cüşemî'dir. Muhammed b. Abdullah en-Nâsîh ona fıkıh ve kelam okutmuştur.[607]

Vezir Kündürî'nin bürokratik görevlendirmelerinden bir diğeri de Horasan coğrafyasında ilim öğrenmiş olan Mu'tezilî Muhammed b. Ahmed el-Buharî'nin Basra kadılığına getirilmesidir. Hanefî ve Şafiî fıkhında bilgin birisi olan Buharî, saygın bir kişiliğe sahiptir. Nitekim Nizamulmülk göreve geldiğinde, Mu'tezilî olmasına rağmen ona iyi davranmış ve saygı göstermiştir.[608]

Bahsini ettiğimiz kadı ve diğer bürokratik görevlerin Mu'tezilî ve Hanefî kitlelere verilmesi ve Eş'arî, Şafiî kimselerin bu görevlerden alınması Kündürî'nin zihninde planlanan politik uygulamalara zemin hazırladığı gibi Tuğrul Bey dönemi siyasetinin genel seyrini de belirlemiş oldu. Selçuklular'ın yönetmeye çalıştıkları büyük coğrafyada siyasal, sosyal ve kültürel çatışmayı sonlandırma isteğine bağlı olarak Kündürî'nin vezir olması ile birlikte önemli görevlere Hanefî, Mu'tezilî kimseler getirilmişti. Meselenin bir yönü devletle ilgili olmakla birlikte diğer açıdan Mu'tezile mezhebi güç elde etmeye başlamıştı. Abbasiler ve Büveyhîler'den sonra Selçuklular Döneminde de ön plana çıkmış oldu.

Kündürî'nin Hanefî ve Mu'tezilî kitleye yönelik olumlu adımları olduğu gibi Eş'arî-Şafiî, Sufî ve Rafızî kimselere yönelik baskıları da söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Mu'tezilîlere ve Hanefilere açıktan alan açan tavır, uzun süredir devam eden mezhepsel mücadelelerin sonlanmasını da amaçlamıştır. Bu noktada Vezir Kündürî tarafından ortaya konulan uygulamalar, hayati önem arz etmektedir.

---

[605] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 201.
[606] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, III, s. 184.
[607] Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", s.185-187.
[608] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, III, s. 44.

### 2.3.2.3.2. Mu'tezile Karşıtı Fikir ve Kitlelere Yönelik Politikalar

Vezir Kündürî döneminde Mu'tezilîlerin ve Hanefîlerin devlet tarafından desteklenmek suretiyle bürokratik görevlere getirilmeleriyle ve kendilerine hem devlet kadrolarında hem de sosyal alanda alan açılmasıyla birlikte devlet tarafından Eş'arî-Şafiî, Rafizî, Sûfî kimselere karşı baskı ve sindirme politikaları uygulanmıştır.

Vezir Kündürî'nin kontrolünde gerçekleşen bu uygulamaların isimlendirme yani tanımlama sorunu bulunmaktadır. Öncelikli olarak bu uygulamaların isabetli bir şekilde isimlendirilmesi gerekmektedir. Kaynaklara bakıldığında tarihçi İbnü'l-Cevzî, eserinde bu dönemi "Mihne" olarak tanımlamaktadır.[609] Dönemin bizzat muhataplarından olan Kuşeyrî, söz konusu olaya ilişkin risalesinin başlığında "mihne" lafzına yer vermektedir.[610] Konuyu inceleyen Kara'ya göre ise Kündürî'nin politikları "ikinci mihne" dönemidir.[611] Özler ise yaşanan hadiseleri "ehl-i bid'ate lanet kampanyası" olarak isimlendirmektedir.[612]

Kündürî uygulamalarına yönelik yapılan bu tanımlar için bazı mülahazaların olması gerekmektedir. Bilindiği üzere düşünce dünyasında Mihne denilince ilk akla gelen meşhur hadise, Abbasiler döneminde Mu'tezile ile Ahmed b. Hanbel ve çevresinin "halku'l-Kur'an" merkezli çatışmasıdır. Kur'an'ın yaratılması hakkındaki sorgulamalardan hareketle "mihne" adlandırılması yapılmıştır. Abbasiler dönemindeki mihnede belirli bir kelami konu gündemde tutulmak suretiyle meseleye olumsuz yaklaşan kimseler sorgulama ve tutuklamalara muhatap edilmiştir.

Vezir Kündürî dönemindeki olaylarda, Abbasiler'de yaşandığı gibi belirgin bir tartışma üzerinden işleyen süreçten bahsedilmemektedir. Selçuklular'da doğrudan ve operasyonel olarak muhalif kitlenin sindirilmesi amaçlanmıştır. Değerlendirmelerin doğru kanaatlere ulaşabilmesi için göz ardı edilmemesi gereken bir diğer açı, yeni toplumsal yapıdır. Bilindiği üzere Abbasi Mihnesinde Ahmed b. Hanbel ve Hadis taraftarları muhatap konumundayken, Selçuklu döneminde yeni bir Sünnî format olarak Eş'arî-Şafiîler, Sûfîler ve Rafizîler karşı kanatta yer almaktadır. Bize göre yaşanan

---

[609] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 340.
[610] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 399.
[611] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 273.
[612] Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehli Bidat'e Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*, I-II, Konya 2001, II, s. 173.

süreci salt bir kampanya olarak değerlendirmek kapsayıcı değildir. Kampanya kavramının toplumsal bağ içeren anlam evreni, devlet teşkilatlarının etkin olduğu bu süreci izahtan uzaktır.

İsimlendirme meselesinde, Abbasiler Dönemi'nde yaşanan Mihne sürecinin getirdiği çekincemeleri rezerv etmek kaydıyla, bu devri "Selçuklu Mihnesi" olarak tanımlamayı tercih etmekteyiz. Mihne kavramının anlam dünyasına ve Mu'tezilî gelenek açısından kapsayıcılığına dikkat çekmek adına en doğru tercih de bu olsa gerek. Ayrıca Abbasi Devletinde yaşanan süreçle bu dönemi ayırt etmek için "Selçuklu" isminin de ifade edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Selçuklu Mihnesi adlandırmasında daha önce de ifade ettiğimiz gibi olayları bire bir yaşayan Kuşeyrî'nin de "mihne" lafzını tercih ediyor olması da önemlidir.[613] Bu bağlamda "mihne" kavramı, Mu'tezile'nin önceki tecrübeleri ile uyum göstermektedir. Bütün bunlarla birlikte bu dönemin farklı isimlendirme ve tanımlamalara da açık olduğu kanaatindeyiz.

Kaynaklara bakıldığında Selçuklu Mihnesi, Kündürî'nin vezirlik görevine getirildiği 445/1053 yılında başlamıştır. İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam'da bu tarihi vermektedir.[614] İbn Kesîr de konuyla alakalı olarak aynı kanaati taşımaktadır.[615] İbnü'l-Esîr ise uygulamanın Tuğrul Bey döneminde Vezir Kündürî ile başladığını detaylı olarak aktarmakta; fakat bir tarih belirtmemektedir.[616] Sürece ilişkin olarak farklı kanaatler ve yorumlar da dile getirilmiştir. İbn Hallikân eserinde, Kündürî'nin dönemin politik mimarı olduğunu, anlattığı bölümde Sultan Alp Arslan'ın veziri olduğundan bahsetmektedir.[617] Dahası bu bilgiyi İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'ine dayandırmaktadır. Ancak belirtilen kaynakta böyle bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esîr'in Kündürî ile ilgili malumatları ölüm yılı olan 456/1064 yılı olayları arasında vermiş olması İbn Hallikân'ın Sultan Alp Arslan hakkında yanılgıya düşmesine sebep olmuş olabilir. Ancak Kündürî'nin Sultan Tuğrul Bey tarafından göreve getirildiği ve uygulamaların o dönemde yaşandığı bilinmektedir.

Selçuklu Mihnesi hakkında Şerafeddin Yaltkaya'nın tespitleri de hayli ilginçtir. Ona göre Selçuklu Mihnesi, Kündürî ile başlamıştır. Ancak Yaltkaya Mihne'nin başlangıç

---

[613] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 399.
[614] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 340.
[615] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1820-1821.
[616] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 32.
[617] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, IV, s. 222.

tarihi olarak 436/1044 yılını vermektedir. Böylece sürecin 455/1063 yılında bittiğini ifade ederek on dokuz yıl kadar devam ettiğini aktarmaktadır.[618] Yaltkaya'nın bu yorumuna karşılık daha önce de bahsettiğimiz gibi Kündürî'nin vezirlik görevine gelişi tarih kaynaklarına göre 436/1044 değil 445/1053 yılıdır. Kündürî'nin vezir olmadan böyle geniş bir süreci başlatması düşünülemez.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Selçuklu Mihnesi 445/1053 ile 455/1063 yılları arasında gerçekleşmiş, on yıl kadar sürmüştür. Selçuklu Mihnesi vezir Kündürî'nin göreve gelmesi ile başlamış ve Tuğrul Bey'in vefatına kadar devam etmiştir.

İsimlendirme ve tarihlendirme çerçevesinde ana hatlarını çizmeye çalıştığımız Selçuklu Mihnesinin nasıl bir muhtevaya sahip olduğu üzerinde düşünülmeyi hak etmektedir. Selçuklu Mihnesi hakkında kaynaklarda var olan genel anlatı, Vezir Kündürî'nin göreve geldikten sonra Sultan Tuğrul Bey'den izin alması ile başlar. Kündürî, Tuğrul Bey'den Nişabur'da Rafızîler için minberden lanet edilmesini talep eder. Tuğrul Bey de izin vermesi üzerine Selçuklu Mihnesi süreci başlar. Ardından Kündürî, lanetlenecekler arasına İmam Eş'arî'yi de dâhil eder. Bunun üzerine Eş'arî taraftarları itiraz ederler. İmam Eş'arî'nin ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu, yanlış bir görüşünün olmadığını söylerler. Ancak sürece itiraz eden bu kimseler sorgulamalara, tutuklamalara maruz kalır. Söz konusu şahsiyetlerden bazıları Nişabur'u terk ederler. Selçuklu Mihnesi uygulamaları Tuğrul Bey'in vefatına kadar kararlılıkla sürdürülür.[619]

Kündürî ve onun atadığı kadılar ve hatipler öncülüğünde yürütülen Selçuklu Mihnesi uygulamalarının detayına geçmeden önce sürecin siyasi ve fikri arka planına değinmek yerinde olacaktır. Çalışmamızın birinci bölümünde Tuğrul Bey'in önderliğinde Selçukluların devletleşme çabaları ve bu süreçte Maveraünnehir ve Horasan coğrafyasında yürüttükleri mücadelelere değinmiştik. Bu bağlamda Selçuklular, Hanefî olan Samanoğulları ve Mu'tezilî Harezmşahlar ile olumlu diyaloglar kurarken Eş'arî-Şafiî çizgisindeki Gaznelilerle de sürekli mücadele etmek durumunda kalmışlardır.

---

[618] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 265-267.

[619] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1821; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, IV, s. 222; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 391, İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 96-97; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 667; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 265-266; Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 87-88; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 274.

Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonraki süreçte Büveyhîler ve Fatımîler'le mücadele etmek durumunda olan, batınî tehlikesi ile yüz yüze kalan Tuğrul Bey, Fatımîler'in alenen destekledikleri Arslan Besasirî ve İbrahim Yınal isyanları ile uzun süre uğraşmıştır.[620] Bu kaotik durum çerçevesinde Tuğrul Bey'in Kündürî'ye yetki tanıması suretiyle devletin merkezi olan Nişabur ve çevresinde tehdit olarak görülen mezhebi yapılar üzerinden bir politika takip edilmiştir. Siyasal olarak devletin sağlam zeminde yükselmesini arzu eden Tuğrul Bey, uygulamalar ile devlet içerisinde bütünlüğü sağlamak istemiştir.

Selçuklu Mihnesi süreci bir bütün olarak ele alındığında siyasi nedenleri olduğu gibi fikri sebeplerinin de bulunduğu anlaşılacaktır. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi "Tuğrul Bey Dönemi Mezhebî Yapı" başlığında detaylarına yer verdiğimiz Hanefî ve Şafiî ekoller arasında yaşanan rekabettir. Nitekim bu meselenin siyasal boyutlarını göstermesi açısından Şafiî Abdullah b. Ahmet el-Kaffâl el-Mervezî (417/1027) ile Gazneli Mahmud arasında geçen hadise oldukça çarpıcıdır.[621] Gazneli Mahmud'un Hanefîliği bırakıp Şafiîliğe geçmesine yol açan bu hadisenin etkisi Selçuklu Mihnesi sürecine gelindiğinde de devam etmektedir. Gazneliler'in Şafiî taraftarlığına karşın Selçuklular Hanefî kitleleri yanına çekmek istemişlerdir. Böylece yeni kontrol altına aldıkları Horasan'da kendilerinin içinde bulunduğu Hanefî geleneğin söz sahibi olmasını öncelemişlerdir.

Ayrıca bu dönemde fıkhî ekollere paralel olarak itikâdî ekollerin de tercih edilmesi ve öncelenmesi söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Eş'arîliğin Şafiîlikle aynı havzada buluşması ve Eş'arî düşüncesinin Nişabur başta olmak üzere hızla güç kazanması İmam Eş'arî'nin şahsını ve düşüncelerini gündeme getirmiştir. Selçuklu Mihnesinde İmam Eş'arî'nin isminin ortaya çıkması tesadüfi değildir. Lanetlenme sürecinde İmam Eş'arî'nin görüşleri hedef alınmış buna bağlı olarak Şafiî-Eş'arî kitle hedef haline

[620] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1821; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 48; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 108.

[621] Hanefî kimliği ile bilinen Gazneli Mahmud, aynı zamanda Şafiîlerin de etkisinde kalmaktadır. Hangi mezhebin daha doğru olduğu konusunda kararsızdı. Bunun üzerine dönemin Hanefîler ve Şafiîler arasında bir toplantı düzenler ve hangi mezhebin üstün olduğunu anlamak üzere iki rekât namazın her mezhebe göre kılınması noktasında hem fikir olurlar. Şafiî ilim adamı Mervezî, öncelikle Şafiîlere göre ardında da Hanefîlere göre namaz kılar. Ancak Hanefîlerin en istisnaî durumlarda uyguladıkları ruhsatlara göre hareket eder. Bunu gören Hanefîler itiraz ederler. Gaznel Mahmud da Hristiyan bilginlerden bu konuda hakemlik yapmalarını ister. Ancak sonuç değişmez. Mervezî'nin yaptıklarının doğru olduğu kanaatine ulaşılır. Gazneli Mahmud bu olayın ardından Hanefîliği tamamen terk edip Şafiîliği tercih eder. bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, V, s. 316; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 144.

getirilmiştir.[622] Abbasi Mihnesinde olduğu üzere Selçuklu Mihnesinde salt bir kelamî konu tartışma haline getirilmemiş Eş'arî düşüncesi genel bir eleştiriye tabi tutulmuştur.

Tuğrul Bey dönemi Selçuklu Mihnesi uygulamalarını siyasi ve fikri arka planlarını zihinde tutmakla birlikte söz konusu dönemde mihneye muhatap olan düşünce akımlarını ve kitlelerini başlıklar altında değerlendirmek istiyoruz.

### 2.3.2.3.2.1. Eş'arî-Şafiîlere Yönelik Politikalar

Tuğrul Bey döneminde mezhepler arası kamplaşmanın ve yakınlaşmanın paralel olarak geliştiğini, Mu'tezile ile Hanefîlik, Eş'arî ile Şafiîlik arasında belirgin bir beraberliğin, iki ana grup arasında ise ciddi bir mücadelenin söz konusu olduğunu ifade edebiliriz. Hanefî-Şafiî mücadelesinin Mu'tezile-Eş'arî çizgisinde yaşandığı Tuğrul Bey döneminde Vezir Kündürî'nin öncülük ettiği Mihne politikalarında Eş'arîlere yönelik ilk adım, İmam Eş'arî ve Eş'arîliğe minberlerden lanet edilmesi ile gerçekleşmiştir.[623] Bu lanetleme olayının özüne bakıldığında öncelikle Rafızîler için izin alınmış ardından İmam Eş'arî ve Eş'arîlik de bu izne dâhil edilmiştir. Söz konusu lanetlemede "bid'at" kavramı öne çıkarılmış, İmam Eş'arî'nin bid'at ehli olduğu, dini bozduğu vurgulanmıştır.[624]

Selçuklu Mihnesi sürecinde İmam Eş'arî'nin minberden lanetlenmesi bir yönüyle Eş'arîliğin güç kazanması ile ilgilidir. Daha önce de değindiğimiz üzere Tuğrul Bey döneminin hemen öncesinde Bakıllanî ve İbn Furek gibi isimler çerçevesinde Eş'arîliğin kurumsallaşması söz konusudur. Bu süreç Tuğrul Bey'e geldiğinde artarak devam etmektedir. İmam Eş'arî'nin üzerinde durulması gereken bir diğer durumu, Mu'tezilî gelenek içerisinden gelmekle birlikte daha sonraları Mu'tezilî düşünceden ayrılması ve alışılageldik Mu'tezilî eleştirisinin üzerine çıkmasıdır.[625] Mu'tezilîlerin böyle bir şahsiyete olumlu yaklaşmaları da beklenemez. Bunlardan dolayı bize göre, İmam Eş'arî'nin lanetleme işinde merkeze gelmesi birkaç boyutu olan bir karar gibi durmaktadır.

---

[622] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[623] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 32; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 391, İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 667.
[624] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 391.
[625] Erkan Yar, "*Eş'arî ve Metodolojisi*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:10 Sayı:2, s. 20.

İmam Eş'arî'ye minberden lanet edilmesi ve Eş'arîliğin bid'atçilikle suçlanmasıyla birlikte Eş'arîlere yönelik baskı ve sorgulamalar başlamıştır. İbn Asâkîr, devrin meşhur Eş'arîlerinden birisi olan Ebu Abdullah el-Hubbazî'nin (447/1055) sorgulamalara tabiî tutulduğunu aktarmaktadır. Hubbazî, sorgulamalara karşı çıkmış, mezhebiyle ilgili sorulara cevap vermemiştir. Bunun üzerine ne Nişabur'u terk etmesine ne de evinden dışarı çıkmasına izin verilmiştir. Nihayetinde Hubbazî, vefat edinceye kadar (447/1055) dışarı çıkamamıştır.[626] Hadiseyle ilgili olarak İbn Asâkîr, sorular hakkında bilgi vermemekte ancak Eş'arîlikle ilgili olduğunu aktarmaktadır.

Eş'arî-Şafiî kimliğinin şöhret sahibi ilim adamlarından olan Cüveynî[627], Mu'tezilîlerle mücadele eden, onlarla münakaşalara giren birisi olup bu sürecin hedef isimlerden olmuştu. Cüveynî'nin ilmi gücü ve çevresine olan etkisi göz önüne alındığında bu durumun mahiyeti daha da iyi anlaşılmaktadır. Bakıllanî, İbn Furek çizgisinden gelen Eş'arîliğe felsefî bir boyut kazandıran Cüveynî, Mu'tezilî düşüncesine karşı farklı bir çizgi oluşturmuştur. Onun Eş'arîliği sistematik bir hale dönüştürmedeki etkisi ve bu süreçte Mu'tezilîlerle olan tartışmaları da dikkat çekicidir. Tuğrul Bey döneminin Mu'tezilî şahsiyetlerinden birisi olarak değindiğimiz Ali b. Hasan es-Sandalî, Cüveynî ile münakaşalara girenlerden birisidir. Kendisi Kündürî tarafından Nişabur'da hatiplik görevine getirildiği için Selçuklu Mihnesi sürecinde aktif olmuş bir kimsedir.[628] Cüveynî ile tartışmaya giren Mu'tezilî şahsiyetlerden bir diğeri de Muhammed b. Abdillah el-Hasan'dır. Nişabur'da kadılık görevi de yapan Muhammed b. Abdillah el-Hasan, kelamî konularda Cüveynî ile münazaalarda bulunmuştur. Söz konusu tartışmaların itikâdî meseleleri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.[629]

Selçuklu Mihnesi sürecinde Cüveynî'nin Nişabur'daki durumundan dolayı ders yapmasına, eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmasına engel olunmuş, hareket sahası sınırlandırılmıştı. Halkla iletişime geçecek imkânlarına getirilen kısıtlamalar sonrasında Cüveynî bazı zorluklarla karşılaşacağını, uygulamanın çok daha ileri boyutlara taşınacağını tahmin ederek Nişabur şehrinde gizlenmişti. Mihne sürecinini ilerlemesi ile birlikte gelişen olaylar Cüveynî'yi haklı çıkardı. Şehirde, Cüveynî'nin, İmam Eş'arî'yi

[626] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 263-264.
[627] Eş'arîliğin önemli ilim adamlarından ve teorisyenlerinden birisi olan Cüveynî, Nişabur'da doğmuş ve burada yetişmiştir. Detaylı bir tahlil için bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, V, s. 167 vd.
[628] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 249.
[629] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, II, s. 64.

bid'atçi olarak nitelememesi ve Eş'arî düşüncesinden vazgeçmemesi halinde tutuklanacağı yönünde söylentiler çıktı. Bunun üzerine Cüveynî, Nişabur'dan ayrıldı. (450/1058)

Cüveynî, bölgeyi ilk terk eden ilim adamlarının başında gelmektedir. O, Kirman üzerinden önce Bağdat'a ulaştı ve burada bazı ilim adamları ile yaşanan gelişmeleri değerlendirme imkânı buldu.[630] Cüveynî, Bağdat'tan sonra Hicaz bölgesine yöneldi. Mekke ve Medine'de dört yılı aşkın bir süre bulundu.[631] Hicaz'da bulunduğu süre içerisinde "İmamu'l-Haremeyn" lakabını almıştır. İslam dünyasının kalbinde çok farklı bölge ve şehirlerden gelen ilim adamları ile de görüşen Cüveynî'nin şöhreti daha da artmıştır. Ayrıca Bağdat ve Hicaz'da bulunduğu sürede yürüttüğü faaliyetler ile Selçuklu Mihnesinin İslam dünyasına aktarılmasını sağlamıştır. Cüveynî, Kündürî'nin idam edilmesi ve Selçuklu Mihnesinin sonlandırılması üzerine Nizamulmülk'ün daveti ile Nişabur'a geri dönmüş ve o dönemde açılmış olan Eş'arîliğin yayılmasına da hizmet eden Nizamiye Medresesinde görev yapmaya başlamıştır.[632] Hayatının kalan kısmını Nişabur'da geçirmiştir.

İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî, sıradan bir ilim adamı değildi. Tarih boyunca Eş'arî tasavvuruna, ilahiyatına köklü katkılarda bulunan üç beş kişiden birisiydi. Kendisinden sonra Gazalî gibi velûd bir ilim adamını bırakacak kadar birikimli olan Cüveynî, felsefe birikimi ile felsefî yöntemleri kelama taşıma gayesiyle hareket etmiştir. Bu bağlamda bütüncül bir şekilde düşünüldüğünde Selçuklu Mihnesinde onun Nişabur'dan çıkıp Hicaz'a gitmesi Horasan bölgesindeki Eş'arîler açısından kayda değer bir kayıp olarak değerlendirilmiştir.[633]

Cüveynî gibi bu dönemde etkinliği olan isimlerden birisi de Şafiî fıkhının otoritesi olan Ebu Sehl Muhammed b. Muvaffak'tı. Bu şahıs Kündürî'yi Tuğrul Bey'e tavsiye eden İmam Muvaffık'ın oğludur.[634] Şahsiyeti ile zamanın öne çıkan ilim adamlarından birisidir. Dahası Ebu Sehl, Nişabur'da Şafiîlerin lideri konumuna gelmiş, bu da ona ayrı bir güç vermiştir. Selçuklu Mihnesi sürecinde Eş'arîlere yönelik lanetleme uygulamalarını engellemeye çalışanlardan birisi de bu ilim adamıdır. Geldiği ailenin

---

[630] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 279.
[631] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 266.
[632] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 392.
[633] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 392.
[634] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 31.

devlet katındaki güçlü konumu ve halk desteğine sahip olması Ebu Sehl'in elini güçlendirmiş, o da İmam Eş'arî'nin bid'atçi ilan edilip Eş'arîlerin lanetlenmesine karşı mücadele etmiştir. Halka yaşanan hadiseleri doğru bir şekilde aktarmak istemiş aynı zamanda devlet kademesinin de bu süreci bitirmesini arzu etmiştir. [635]

Ebu Sehl'in çabaları oldukça dikkat çekiciydi. Nitekim Ebu Sehl'in devlet katında ağırlığı olduğu, halk tarafından sevilip sayıldığı ve bütün bunların Kündürî başta olmak üzere bürokratların Ebu Sehl'e karşı cephe almasına neden olduğu aktarılmaktadır.[636] Bu iddianın temel kaynağı ise Eş'arî-Şafiî kimliği olan tabakât sahibi Sübkî'dir. Ona göre Kündürî, Ebu Sehl'in vezirlik ve diğer önemli görevlere gelme potansiyelini bildiği için korkmuş, Ebu Sehl'i de hedef tahtasına oturtmuştur.[637] Sübkî'nin iddia ettiği durum bir yönüyle kabul edilebilir. Devlet içerisinde belirli görevlere gelen kimseler kendi koltukları için potansiyel taşıyan insanların ayaklarını kaydırmak da isteyebilirler. Bu bağlamda Ebu Sehl karakteri, Kündürî için tehlike arz ediyor olabilir. Ancak tarihsel sürece bakıldığında meselenin bu kadar basitleştirilerek izah edilmesi mümkün gözükmemektedir. Kündürî'nin şahsi hırsları için Eş'arî-Şafiî, Sûfî, Rafızî kitleyi karşısına almaya kalkması vezirlik makamına gelmiş birisi için hiç de mantıklı değildir. Kaldı ki böyle bir şahsi hesap olsa sadece Ebu Sehl'e yönelik bir hareketin olması daha mantıklıdır. Başta Sultan Tuğrul olmak üzere devletin üst kadrosu tarafından kabul edilen ve Kündürî eli ile uygulanan bu politikalar, zannedildiği ve varsayıldığı gibi şahsi bir hesaplaşmanın çok ötesindedir.

Selçuklu Mihnesi sürecine karşı çıkarak meselenin çözümlenmesini istemesine rağmen hakkında tutuklama kararı çıkanlardan birisi de Ebu Sehl Muhammed b. Muvaffak olmuştur. Cüveynî gibi Ebu Sehl'in halkla diyalog kurması, faaliyetlerde bulunması engellenmiştir. Dahası Ebu Sehl hakkındaki tutuklama kararı çıkarılmıştır. Ancak o, hemen teslim olmayı tercih etmemiştir. Söz konusu olayın yaşandığı aynı zamanda İmamu'l-Haremeyn Cüveynî, kaçarak Kirman üzerinden Hicaz'ın yolunu tutarken meşhur Sûfî Kuşeyrî ve Şafiî ilim adamı el-Furâtî tutuklanmıştı. Bize göre, sözü edilen bu tutuklamalar bir bütün haline değerlendirilmelidir. Selçuklu Mihnesi 445/1053 yılında başlamış, öncelikle minberlerden bid'atçi ilan edilen İmam Eş'arî ve dolayısıyla da Eş'arîlik lanetlenmiştir. Eş'arî taraftarlarının görüşlerinden vaz geçmeleri istenmiş,

[635] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 209; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 267.
[636] Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 277.
[637] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 209-210.

ancak sözünü ettiğimiz üzere ortaya çıkan muhalif duruş üzerine toplumda öne çıkmış Eş'arî-Şafiîler sorgulanmalara ardından da tutuklanmalara muhatap edilmiştir. 450/1058 yılında meydana gelen bu hadiseler on yıl süren Selçuklu Mihnesinin zaman içinde kazandığı boyutu açıkça göstermektedir.

Gelişen olaylar karşısında Ebu Sehl olan biteni olduğu gibi devlet kademesinden birilerine ulaşarak anlatmayı ve problemi çözmeyi arzulamış ancak çabalarına rağmen Tuğrul Bey'le görüşememiştir.[638]

Ebu Sehl yaşanan problemin diyalogla çözülemeyeceğine kanaat getirerek yanında bulunan kimselere de güvenerek Sûfî Kureyşî ve Şafiî ilim adamı el-Furâtî'yi kurtarmak için harekete geçti. Şehrin valisinden bu iki önemli şahsiyeti serbest bırakmasını aksi takdirde zorla da olsa adamlarıyla birlikte onları alacağını bildirdi. Kendisi hakkında da Tuğrul Bey tarafından onaylanmış yakalanma kararı haber verilse de Ebu Sehl mücadelesinden vazgeçmek istemedi. Vali, derhal teslim olmasını aksi halde silahlı güçlere emir vereceğini bildirdi. Şehrin önde gelenleri Vali ile Ebu Sehl arasında yaşanan gerilimi yumuşatmak için çaba harcadılar ama bunların hiç birisi başarılı olamadı. Bunun üzerine Ebu Sehl ve beraberindekiler Kuşeyrî ve el-Furâtî'yi kurtarmak için gece vakti harekete geçtiler. Şehir içinde yer yer çatışmalar yaşandı. Eş'arî ve Şafiîlerin Ebu Sehl'e verdiği destek şehir yönetimini korkutmuş, askerleri geri çekmeyi düşündürmüştü. Bu gelişmeler yaşanırken hapishaneye ulaşan Ebu Sehl, Kuşeyrî ve el-Furâtî'yi kurtarmayı başardı. Ancak olaya hayli hiddetlenen Tuğrul Bey'in emri ile Ebu Sehl yakalandı ve hapishaneye gönderildi.[639]

Ebu Sehl'in tutuklanması Eş'arî ve Şafiî taraftarları açısından büyük bir hayal kırıklığı oluşturdu. Çünkü bu kitle devlet kademesinde itibarı olan en güçlü savunucusunu kaybetmişti. Onun tutuklanması üzerine Rey'de bulunan Sultan'a gidip meseleyi anlatmak, bir an evvel Ebu Sehl'in salıverilmesini istediler. Ancak Tuğrul Bey, tüm yaşananlardan haberdardı ve emri veren de bizzat kendisiydi. Bu girişim de

---

[638] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 666.

[639] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 209-210; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 666; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 266-267.

başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Devlet, Ebu Sehl'e ait mülklere el koydu ve kendisi hapiste uzunca bir süre kalmak zorunda kaldı.[640]

Görülen odur ki yaşanan süreç sadece Kündürî'nin kişisel hırsının neticesinde şekil almamaktadır. Tuğrul Bey yaşanan tüm gelişmeleri yakından takip etmekte ve vezirinin uygulamalarına tam destek vermektedir. Nitekim Ebu Sehl tecrübesi bu durumun bir özeti gibi durmaktadır.

Selçuklu Mihnesinde hedef haline gelen isimlerden birisi de hadisçi Ebu Bekr Beyhakî (458/1066) olup Eş'arî-Şafiî çizgisinde bir ilim adamıydı.[641] Devrin meşhur şahsiyetlerinden olan İbn Furek (406/1015) ve Hakim en-Nisabûrî (405/1014) tarafından yetiştirilen Beyhakî ardında "es-Sünenü'l-Kübra" başta olmak üzere kıymetli eserler bırakmıştır.[642]

Beyhakî, Şafiîliğin Nişabur ve çevresinde yayılması için faaliyet gösteren bir ilim adamıydı. Selçuklu Mihnesi sürecinde yaşanan olaylara tanık olan Beyhakî, ciddi tepki göstermiştir. Sübkî'nin aktardığına göre, Kündürî'ye mektup kaleme alan Beyhakî, meselenin bir an evvel çözüme kavuşmasını istemiştir. Beyhakî'nin mektubuna bakıldığında oldukça yapıcı bir dil kullandığı görülmektedir. Mektuba salat ve selamla başlayan Beyhakî, Tuğrul Bey'in kudretli ve adil bir sultan olduğunu belirtmekte ve "Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir", "Adil bir sultanın bir günü atmış senelik ibadetten daha faziletlidir" rivâyetlerini aktarmaktadır.[643] Aynı şekilde Vezir Kündürî için de hatırlı cümleler kurmaktadır.

Beyhakî mektubunda şehirlerde meydana gelen fitneden bahsetmekte, bu durumun İslam'a yakışmadığını vurgulamaktadır. Hanefîlerin, Malikîlerin ve Şafiîlerin, Eş'arî'yi doğru yolda gördüklerini söylemektedir. Sözü İmam Eş'arî'ye getiren Beyhakî, "şeyhunâ" diye ifade ettiği Eş'arî'nin nesebini aktarmaktadır. Onun sahabeye dayanan neslini zikrederek ilim ehli bir insan olduğunu ve Ehl-i Sünnet yolundan ayrılmadığını vurgulamaktadır. Beyhakî'nin mektubunda İmam Eş'arî'nin ilim dünyasıyla bağları hakkında da bilgi verilerek onun kötü bir insan olmadığı, kötü bir nesebe sahip olmadığı

---

[640] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 267.
[641] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, I, s. 58; Nuri Topaloğlu, "Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti", *DEÜİFD*, Sayı 1, İzmir 1983, s. 333-347.
[642] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 52; Topaloğlu, "Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti", s. 341.
[643] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 396.

ve Ehl-i Sünnet çizgisini asla terk etmediği ısrarla söylenmektedir.[644] Mektubun ana gayesi de Eş'arî ve Eş'arîler üzerindeki baskının yanlış olduğu ve sözü edilen insanların iyilikten ve doğruluktan ayrılmadıkları düşüncesinin ispatı üzerine kurulmuştur.

Ancak Beyhakî'nin mektubu Selçuklu üst yönetimi ve Kündürî'ye ulaşmasına rağmen herhangi bir politika değişimine yol açmamış, uygulamalar planlandığı şekilde devam etmiş ve Eş'arî'ye yönelik lanetlemeler sürdürülmüştür.

Selçuklu Mihnesinde hakkında tahkikat yapılan isimlerden birisi de dönemin Eş'arî-Şafiî ilim adamlarından Furâtî'dir. Fıkıh ve Kelam alanında mebzul miktarda birikimi olan Furâtî, etrafında bulunan kimselere ders veren, öğrenci yetiştiren, faaliyetlerde bulunan gayretli bir kimsedir. Bu nedenle Nişabur ve civarında etkisi hissedilmektedir. Süreç içerisininde ismi ön plana çıkan Furâtî hakkında yakalama kararı çıkarılmıştır. Onun Eş'arî'ye yönelik ithamları reddetmesi ve süreci ciddi manada eleştiriye tabi tutması hedefe oturmasında etkili olmuştur. Yakalama kararı sonrasında da tutuklanarak hapsedilmiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere Furâtî, Ebu Sehl'in çabaları neticesinde kurtularak serbest kalabilmiştir.[645]

Eş'arî-Şafiî kitleye yönelik uygulamalar elbette bu kimselerle sınırlı değildir. Buraya kadar zikrettiklerimiz bir anlamda dönemin yıldızı parlayan şahsiyetleridir. Ayrıca Eş'arî-Şafiî olup görevden alınan başka isimler de bulunmakta olup daha önce bunların görevden alınıp yerlerine Hanefî ve Mu'tezilî isimlerin atandığını ifade etmiştik.

Selçuklu Mihnesi sürecine genel olarak bakıldığında, Nişabur ve civar bölgelerden yaklaşık dört yüz ilim adamı terk-i diyar eylemiş ve Alp Arslan'ın sultan, Nizamulmülk'ün vezir olduğu döneme kadar geri dönmemişlerdir. Elbetteki bu kimseler içerisinde ders veren, eğitim faaliyetlerinde bulunan, halkla doğrudan irtibatı olan kimseler de mevcuttur. Onların Nişabur'u terk etmesi Eş'arî-Şafiî düşüncenin ciddi bir kayıp yaşamasına, gücünün azalmasına yol açmıştır.[646]

---

[644] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 397.
[645] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 392; Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 90; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 279.
[646] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 393-394; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 666; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 267.

Gelişen hadiseler çerçevesinde Tuğrul Bey ve Vezir Kündürî'nin söz konusu uygulamaları sürdürmeleri üzerine başta Cüveynî, Beyhakî ve Kuşeyrî olmak üzere mağdur olmuş ilim adamları, söz konusu durum hakkında fetvalar yayınlamışlardır. Fetvalarda İmam Eş'arî'nin ilim ehli bir insan olduğu, lanetlenmesinin dinî hiçbir gerekçesinin bulunmadığı, dahası bu uygulamaların dinen caiz olmadığı anlatılmıştır. Fetvalara imza atan Şafiî, Eş'arî, Malikî, bazı Hanefî ilim adamları bulunmaktadır. Mihne'ye muhatap olan mezheplere mensup kimselerin böylesine bir sivil direniş göstermeleri olağan bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ancak sayıları oldukça sınırlı olsa da Hanefî ilim adamlarının verdiği destek Hanefîlik içerisinde mevcut olan farklı fraksiyonların yansımasıdır. Nitekim onlar Mu'tezile'ye uzak ve karşı olanlardır.[647]

Sürecin genel seyrine bakıldığında bazı uygulamaların toplumda infial uyandırdığı ve Eş'arî'ye lanet okunmasının haddinden fazla sert geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sübkî, Kündürî'nin tavsiyesi ile Tuğrul Bey'in Bağdat baş kadılığı görevine atadığı Ebu Abdullah ed-Dâmegânî'nin de Eş'arîliğe yönelik uygulamalara şiddetle karşı çıktığını aktarmaktadır.[648] Başka bir kaynakta rastlamadığımız bu bilgi hakkında bazı çekincelerimizi ifade etmek istiyoruz. Dâmegânî'nin Kündürî ve Tuğrul Bey'le olan ilişkileri göz önüne alındığında devletin bu önemli politikasına doğrudan ve Sübkî'nin ifade ettiği biçimde karşı çıkması beklenemez. Ancak bize göre, yaşanan baskıların İslam coğrafyasında ciddi bir hoşnutsuzlukla karşılık bulması neticesinde Bağdat'ta ortamı yumuşatmak adına bu yönde açıklama yapma ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü Dâmegânî'nin göreve gelmesinde Kündürî'nin bizzat teklifi ve bunu Tuğrul Bey'e kabul ettirmesi gerçeği yatmaktadır.

#### 2.3.2.3.2.2. Sûfîlere Yönelik Politikalar

Selçuklu Mihnesi sürecinde baskı ve sindirme politikalarına maruz kalan kimseler arasında Sûfî kimliği olan şahsiyetler de bulunmaktaydı. Bu muhataplığın Sûfî şahsiyetlerin mutasavvıf olmalarından mı kaynaklı olduğu ya da daha başka sebeplere mi dayandığı üzerinde durulmayı hak eden başka bir problem olarak durmaktadır.

Zehebî, Sultan Tuğrul Bey'in zahidâne hayatına vurgu yaparak gece namazlarına dikkat eden birisi olduğunu, Ramazan haricinde de oruçlu geçirdiği günlerin bulunduğunu

[647] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 267-268.
[648] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 375.

aktarmaktadır.[649] Ayrıca Tuğrul Bey'in siyasi hayatı ve idareciliği dikkate alınacak olursa affedici ve merhametli bir şahsiyete sahip olduğu görülecektir. Tuğrul Bey'in, dünya malına önem vermeyen hali dikkat çekicidir. Tuğrul Bey'in sûfî bir tarafının olup olmaması ayrı bir mesele olmakla birlikte Ravendî'nin aktardıklarına göre o, mutasavvıflara karşı saygıda kusur etmeyen bir kimseydi.

Râhatü's-Südûr'da ifade edildiğine göre, Tuğrul Bey, Hemedan'a girdiği vakit, şehirde evliyadan olduğu söylenen Baba Tahir, Baba Ca'fer ve Şeyh Hamşad isimli üç Sûfî bulunmaktaydı. Sultan onları görünce ordusunu durdurdu ve Veziri Amîdülmülk Kündürî ile yanlarına gitti. Ellerini öptü. Baba Tahir, Hemedan halkına nasıl davranacağını sordu. Tuğrul Bey de "sen nasıl arzu edersen öyle davranacağım" diyerek karşılık verdi. Bunun üzerine Baba Tahir, Allah'ın emrettiği gibi davranmasını, onun adalet ve ihsan ile yönetmeyi emrettiğini söyledi. Tuğrul Bey bu tavsiye üzerine ağlayarak öyle yapacağını taahhüt etti. Bu sırada Baba Tahir, yıllardır abdest aldığı ibriğin kırık başını yüzük olarak kullanmaktaydı. Yüzüğünü çıkarıp parmağından, Tuğrul Bey'e taktı ve ekledi, "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum, adil ol." Tuğrul Bey, bu yüzüğü hayatı boyunca sakladı ve savaşlarda takmayı da ihmal etmedi.[650]

Anlaşılacağı üzere Tuğrul Bey'in tasavvuf erbabına saygısı vardı. Fakat aynı dönemde tasavvuf tarihinin önde gelen isimlerinden Kuşeyrî ise baskılara maruz kalmıştı. Dilemma gibi görülen bu durum aslına bakılırsa önemli bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Selçuklular, devleti zora sokmayan tüm gruplara ve düşüncelere karşı son derece hoşgörülüydüler. Onları endişelendiren ise devletin zarar görmesini isteyen ya da tehlike barındıran yapılardı. Bağdat'a girildiğinde Kerh mahallesindeki Şiîlere oldukça iyi davranan ama Şiî Arslan Besasirî'ye savaş açan tavrın izahı burada saklıydı.

Selçuklu Mihnesi'nin yaşandığı dönemde hayatını sürdüren Abdülkerim b. Hevazîn el-Kuşeyrî (465/1072) önemli bir Sûfîydi. Genç yaşta Nişabur'a gelen Kuşeyrî, Sûfî Ebu Ali ed-Dekkâk'ın ilim meclisine katılarak müridi olmak istedi. Ancak Dekkâk'ın isteği üzerine önce şer'i ilimlere yöneldi. Şafiî ilim adamlarından fıkıh tahsil etti. Önde gelen Eş'arî âlimlerden kelam okudu. Bunlar arasında İbn Furek ve İsferâyînî gibi zirve isimler de bulunmaktaydı. Hocalarının tavsiyesi üzerine Eş'arîliğin başlıca

[649] Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*, XVIII, s. 109.
[650] Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 97-98

kurucularından olan Bakıllânî'nin eserlerini tetkik etti. Hakim en-Nisabûrî gibi büyük hadisçilerden ders alan Kuşeyrî, hadis rivayetinde de bulundu. Genel perspektiften bakıldığında o, ciddi bir müktesebata sahip birisiydi.[651]

Kuşeyrî, anlaşıldığı kadarıyla hatırı sayılır bir Sûfî olmakla birlikte Eş'arî gelenekte de kendisine yer edinmişti. Hem ders okuduğu hocaları hem de görüştüğü ilim adamları Eş'arîliğin o dönemdeki en önde gelen temsilcileriydi. Bu durum dönemin ruhunu yansıtan ve dini toplumsal aidiyetlerin birbirleri ile olan ilişkilerini açıkça ortaya koymaktaydı.

Selçuklu Mihnesinde Kuşeyrî, hedef tahtasına oturtulan isimlerden birisi olmuştur. Nişabur halkı ile son derece içli dışlı olan Kuşeyrî, ilim halkaları oluşturmuş, öğrenci yetiştirmeye devam etmekteydi. Kündürî öncülüğündeki uygulamalar başlayınca Kuşeyrî, karşı çıkarak eleştirilerini ortaya koydu. İmam Eş'arî'nin lanetlenmesinin ve Eş'arîlere yapılanların doğru olmadığını savundu. Olayların hemen başında "Şikâyetü Ehli's-Sünne Bi Hikâyetî Mâ Lehüm Mine'l-Mihne" adında bir mektup/risale kaleme aldı.[652] Kuşeyrî, risale şeklindeki mektubunu dönemin ulemasına gönderdi. Öncelikle h. 445 yılında Nişabur ve Horasan'da ciddi bir fitnenin yayılmaya başladığını belirten Kuşeyrî, bu olayların İslam'a zarar verdiğini ifade ederek yaşanan süreci "mihne" olarak tanımladı.[653]

Kuşeyrî risalesinde, İmam Eş'arî hakkında geçmiş ulemadan nakillerde bulunarak Eş'arî'nin ilim sahibi kişiliğine, İslam'a olan hizmetine, düşüncesinde Kur'an ve Sünnet çizgisinden ayrılmadığına vurgu yaptı. İmam Eş'arî'nin Mu'tezile düşüncesinden ayrıldığı süreci de ele alan Kuşeyrî, bu tercihin haklılığı üzerinde durmuştur.[654] Sultan Tuğrul Bey'in iyilik sahibi bir sultan olduğunun aktarıldığı risalede kendisinin yanlış yönlendirildiği ifade edilmektedir. Bütün bunlara rağmen Kuşeyrî'ye göre İmam Eş'arî'ye lanet edilmesi hiçbir haklı sebebe dayanmamaktadır.[655] Diğer taraftan Kuşeyrî, İmam Eş'arî'nin savunduğu görüşlerin Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu ifade

---

[651] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, III, s. 205-208; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 374; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 12-13.
[652] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 109-112; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 268. Mektup kaybolmasın diye düşünen Sübkî, eserinde mektubun tamamını yayınlamıştır. İlgili metin için bkz. Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 399-423.
[653] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 401.
[654] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 402.
[655] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 268.

eder ve Eş'arî'ye yöneltilen eleştirileri ele almak suretiyle inceler. Ona göre Eş'arî, Mu'tezile ve Mücessime ile mücadele etmiş ve onların fikirlerine karşı çıkmıştır.[656]

Kuşeyrî, risalesinde mihne olaylarının yaşanmasından sonra Sultan Tuğrul tarafından saraya çağrıldığını nakletmektedir. Sarayda Sultan ile arasında yaşanan tartışmaya da değinen Kuşeyrî, Sultan'ın İmam Eş'arî'yi tanımadığını iddia etmektedir. Ancak kendisi bu konuda bazı izahatlar geliştirse de Sultan, en nihayetinde Kuşeyrî'nin ve yanındaki Eş'arîlerin isteklerini reddederek geri çevirmiş, İmam Eş'arî'nin minberden lanetlenmesi tüm hızıyla devam etmiştir.[657]

Kuşeyrî, Şikâyetü Ehli's-Sünne adlı risalesinde Hanefîlerin görüşlerine sık sık vurgu yaparak Mu'tezile ile çok ayrı düşündüklerini vurgulamak istemiştir. Eserinin bundan sonraki sayfalarında Mu'tezilî görüşler hedef tahtasına alınarak bir anlamda Mu'tezile reddiyesi halini almıştır.[658] Kuşeyrî'nin eserine bakıldığında açık bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Tuğrul Bey ve Hanefîleri bir kenara ayırmak suretiyle Mu'tezile'ye yüklenen Kuşeyrî, yaşanan sürecin tamamından onları suçlamaktadır.

Dönemin halet-i ruhiyesini oldukça güzel özetleyen bu risale meselenin özü hakkında da ciddi ipuçları barındırmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Tuğrul Bey'in bu uygulamalardan haberdar olmadığı iddiası bizzat Kuşeyrî'nin ifadeleri ile çürütülmektedir. Sultan herşeyin farkında olduğunu, Kuşeyrî ve diğer Eş'arîleri sarayına çağırarak bizzat onlarla görüşerek göstermiştir. Sultanın yaşanan hadiseler karşısındaki tavrı da nettir. Eş'arî düşünceyi sapkınlık olarak görmekte ve lanetlemenin devamından yana tavır almaktadır. Tuğrul Bey'in bu tavrının oldukça siyasi bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Dönemin kaotik yapısı içerisinde devlete sağlam bir zemin hazırlama gayretinde olan Tuğrul Bey, mihne sürecini de bu doğrultuda değerlendirmektedir.

Kuşeyrî, risalesini yazdıktan sonraki süreçte başlatılan soruşturmalara muhatap olarak tutuklanmış ve Nişabur'da hapsedilmiştir. Bunun üzerine Ebu Sehl ve beraberindekiler Kuşeyrî ve onunla birlikte tutuklanmış olan el-Furâtî'yi kurtarmak için harekete geçmişlerdir. Şehirde ciddi çatışmalar yaşanmış, ardından çıkan olaylar neticesinde Kuşeyrî ve el-Furâtî kurtarılmıştır. Onların serbest kalmalarına karşılık olarak ise

[656] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 403-405.
[657] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 407-414; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 268.
[658] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 415-422.

başkaldırıyı organize eden Ebu Sehl ve arkadaşları tutuklanmışlardır. Bu hadiselerin tamamında Tuğrul Bey'in emri ve bilgisi söz konusudur.[659]

Kuşeyrî ve diğer Eş'arî ilim adamları, Nişabur merkezli mihne uygulamaları nedeniyle şehri terketmişler, Horasan'dan çıkmışlardır. Kuşeyrî, Bağdat ve Mekke'ye giderek bir süre orada yaşamak zorunda kalmıştır. Dikkat çeken bir ayrıntı ise Bağdat'a ulaştığında Halife Kaim-Biemrillah tarafından karşılanıp hürmet görmesidir. Kuşeyrî ve arkadaşları, Sultan Alp Arslan'ın halifeliğinde Vezir Kündürî'nin idam edilerek yerine Nizamulmülk'in getirilmesi ile tekrar Nişabur'a dönmüşlerdir. Burada açılan Nizamiye Medresinde ders vermeye başlayan Kuşeyrî, vefatına kadar görevine devam etmiştir.[660]

Kaynakları incelediğimizde Kuşeyrî ismi ön plana çıkmaktadır. Onun haricinde Sufî olarak özel bir isime rastlayamadık. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Selçuklu Mihnesinde hedef alınan Sûfîler Kuşeyrî gibi Eş'arî-Şafiî ekole mensup kimselerdir. Bu süreçte Sûfî düşüncenin tamamına yönelik bir hareketten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Burada zamanın ruhuna da uygun olarak Eş'arî-Şafiî ve bu kadro içerisine dâhil olmuş Sûfî kitle hedef haline getirilmiştir.

### 2.3.2.3.2.3. Rafızîlere Yönelik Politikalar

Tuğrul Bey döneminde yaşanan Mihne olaylarında hedef alınan kitlelerden birisi de Rafızîlerdir.[661] Dahası lanetlemenin ilk olarak onlar için planlandığı da aktarılmaktadır.[662] Ancak anlaşıldığı kadarıyla uygulama, minberlerden Rafızî düşünceye yönelik sözler bazında, söylem bağlamında kalmış olup Rafızîler sadece lanetlenmiştir.[663]

Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi Rafızîliğin hangi gerekçelere dayalı olarak ön plana çıkarıldığıdır. Bu bağlamda Selçuklu Mihnesinin Horasan ve Nişabur özelinde sınırlı kaldığı düşünülecek olursa Rafızîlere yönelik politikaların sınırlı kaldığı daha anlaşılır olacaktır. Daha önce de değindiğimiz üzere Rafızîler daha ziyade Kirman

---

[659] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, IV, s. 209-210; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 666; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 266-267.
[660] Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 13.
[661] Hem Rafızî kavramı hem de o dönemde Rafızîlerle ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Benli, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafızî Rekabeti Etkisinde Râfizilik Algısı*, s. 132-140.
[662] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 266.
[663] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, I, s. 270.

bölgesinde, eski İran şehirlerinde, Bağdat ve hinterlandında bulunmaktadırlar. Bu durumda Rafızîler neden Mihne sürecinde hedef gösterilmişlerdir? Dönemin şartları ve siyasi arka planı göz önüne alındığında Selçuklular'ın ve Tuğrul Bey'in Rafızîlere karşı yaklaşımının iki türlü olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde detaylarına yer verdiğimiz üzere Selçuklular, Büveyhîler'le iyi ilişkiler kurmuşlardır.[664] Aynı şekilde Tuğrul Bey, Bağdat'a girdiği zaman Rafızîleri korumuş, kol kanat germiştir.[665] Tuğrul Bey, devlet açısından tehlike arz etmeyen tüm yapılar gibi Rafızîlere de hoşgörü ile yaklaşmıştır. Ancak devletin varlığını tehdit eden unsurlarla mücadele etmekten de geri durmamıştır. Şiî destekli İbrahim Yınal ve Arslan Besasirî isyanları bunun bariz göstergesidir.

Selçuklu Mihnesinin Horasan'la sınırlı olduğunu düşünecek olursak Rafızîlerin burada bir tehdit olarak görülmeleri mümkün değildir. Nüfus ve ilmi güçten yoksun oldukları bilinmektedir. O halde bize göre Rafızîler, Selçuklu Mihnesinde başlangıcı oluşturmaktadır. Onlara sürecin başlamasında bir merhale görevi yüklenmiştir. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla Eş'arî-Şafiî ilim adamları Horasan'ı terk ederken Rafızîlerden bölgeyi terk eden birisinden bahsedilmemektedir.

Selçuklu Mihnesi, ilk sultan Tuğrul Bey döneminde Amîdülmülk Kündürî'nin vezirlik makamına gelmesi ile 445/1053 yılında başlamış, Tuğrul Bey'in sultanlığının sonuna kadar yani 455/1063 yılına değin on yıl sürmüştür. Mihne politikaları Nişabur merkez alınarak Horasan bölgesinde uygulanmıştır. Selçuklu topraklarının tamamında ya da Irak coğrafyasında mihneye dair uygulamadan bahsedilmemektedir.

Mihne uygulamaları Kündürî'nin nezaretinde atadığı kadı, hatip gibi bürokratların desteği ile gerçekleştirilmiştir. Kündürî'yi vezirlik makamına getiren Tuğrul Bey, yaşanan hadiseleri de bizzat takip etmiştir. Konuyla ilgili araştırmalarda bulunan Turan'ın ve Kara'nın Tuğrul Bey'i cahil gösteren ve bu meselelerden anlamadığı, felsefe ve mezhep hareketlerini bilmediği ve dolayısıyla Kündürî'nin boyunduruğu altına girdiği şeklinde yorumları[666] bulunmaktadır. Biz bu yorumları isabetli olarak görmüyor ve katılmıyoruz. Bize göre, Tuğrul Bey'in siyasi hayatını, birikimini göz ardı

[664] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 496; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1814; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 92.
[665] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 409.
[666] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 316; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 275.

eden sözünü ettiğimiz bu yaklaşım doğru değildir. Sürece bakıldığında Tuğrul Bey, her şeyin farkındadır. Kuşeyrî'nin mektubunda geçen ifadeler bunun en bariz göstergesidir.

Yine aynı bağlamda mihne uygulamaları, Kündürî'nin şahsi çıkarları ve menfaatiyle ilişkilendirilmektedir.[667] Konuyla ilgili olarak Ocak ve Kara, Kündürî'nin daha önce de sözünü ettiğimiz Ebu Sehl'in vezir olmasından korktuğunu ve mihne uygulamalarını bundan dolayı planladığını aktarmaktadır. Kanaatimizce bu da oldukça eksik bir bakış açısıdır. Tuğrul Bey'in vezirleri ve bunlar arasında Kündürî'nin yerini bilmeden yapılan bir yorum olarak durmaktadır. Bilindiği üzere Kündürî, Tuğrul Bey'in en güçlü veziri olup makamında en uzun süre kalmış, Tuğrul Bey'in vefatından sonra dahi görevini devam ettirmiş bir devlet adamıdır. Tuğrul Bey'in en zor zamanlarında yanında yer alan bir kimsedir. Böylesi bir vezirin koltuğunu kaybetme korkusu yaşadığı doğru değildir. Velev ki Ebu Sehl'in vezir olma ihtimali olsun, bu durumda Kündürî'nin Horasan'daki Eş'arî, Şafiî, Rafızî ve Sûfîleri karşısına alması nasıl izah edilecektir? Bu sebepten biz bu yoruma da katılmamaktayız.

Tuğrul Bey döneminin son on yılını kapsayan Selçuklu Mihnesi peki hangi ana gerekçelere dayanmaktadır? Neden böyle bir uygulamaya ihtiyaç hissedilmiştir? Bu soruları çoğaltmak mümkün olsa da biz meselenin gerçek yüzünü sorgulamak niyetindeyiz. Selçuklu Mihnesi sürecinde yaşananları ve uygulamaları ele aldıktan sonra sürecin amacı üzerinde durmak istiyoruz. Bu çerçeveden bakıldığında öncelikle usül olarak bütüncül bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz. Selçuklular öncesi bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve mezhebî yapısı dikkate alınmadan meseleleri tahlil etmek zor görünmektedir. Selçuklular'ın hâkimiyet kurdukları coğrafyada mezhepler açısından ciddi bir çatışma ve kamplaşma durumu söz konusudur. Siyasal parçalanmanın ortaya çıkardığı mezhepsel çatışmalar olduğu gibi bir diğer açıdan mezhepler arasında ittifaklar da oluşmaktadır. Bu genel kabulün ardından bakıldığında Selçuklu Mihnesi uygulamaları doğru bir yere oturmaktadır.

Kanaatimizce Selçuklu Mihnesi sürecinde yaşanan mücadeleler tarihi kökleri itibariyle Hanefî ve Şafiî ekolleri arasındaki rekabete dayanmaktadır.[668] İki ekol mensuplarının

[667] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 86; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 277.

[668] Bu konuda pek çok örnek verilmekle birlikte özellikle de olayın yaşandığı asrın başlarında Hanefîler ve Şafiîler arasında yaşanan çatışmaların ilmî zeminde devam ettiği bilinmektedir. Kudurî'nin hocası Ebu Abdillah Muhammed b. Yahya el-Cürcanî'nin Hanefîlik lehine Şafiîlik aleyhine yazdığı Tercîhu Mezhebî Ebî Hanife adında bir risale vardır. Buna mukabil Abdülkahir el-Bağdadî de bir cevap vermiş ve risale

çeşitli vesilelerle birbirlerine yönelttikleri ciddi ve sert eleştiriler bulunmaktadır. Karşılıklı bu mücadelelerin yaşandığı bölge Horasan ve civarı, zaman ise Tuğrul Bey'in iktidarının hemen öncesidir.[669]

Hanefî-Şafiî kavgasının boyutlarını göstermesi açısından Şafiî Abdullah b. Ahmet el-Kaffâl el-Mervezî (417/1027) ile Gazneli Mahmut arasında geçen hadise önemlidir.[670] Gazneli Mahmud'un Hanefîliği bırakıp Şafiîliğe geçmesine yol açan bu olayın etkisi uzun süre devam etmiş, Tuğrul Bey dönemi Şafiî Eş'arî ilim adamı Cüveynî de atıf yaparak Hanefîliğe yüklenmiştir.

Hanefîler ile Şafiîler arasındaki mücadelede iki ana taraf oluşmuş durumdadır. Hanefîler ile Mu'tezile, Eş'arîler ile Şafiîler arasında yakınlaşmalar meydana gelmiştir. Selçuklu Mihnesini anlamak adına bu mezhepler arası yakınlaşmalar oldukça önemlidir. Nitekim Eş'arîlik Şafiîlikle aynı zeminde buluşmuş, İbn Fûrek, İsferâyînî gibi ilim adamları fıkıh ve kelam alanında yaptıkları çalışmalarla iki ekol arasındaki bağları kurmuşlardır. Büveyhîler döneminde mezhepler üstü siyaset neticesinde Eş'arîlik kendisini geliştirmekle birlikte Şafiîlikle de ilişkisini geliştirmiştir. Eş'arîliğin ilişkide olduğu grup sadece Şafiîler değildir. Daha da net ifade edecek olursak Sûfîliğin gelişiminde de Eş'arî düşünce etkindir. Bağdadî'nin ilham yoluyla elde edilen bilginin doğru kabul edilmesi gerektiğini ifade etmesi ve bu zihniyetin Kuşeyrî ile devam edip Gazalî'ye (505/1111) ulaşması daha sonraki süreçte de Eş'arîler arasında varlığını devam ettirmesi Sûfî düşüncenin Eş'arîlik içinde nüvelenmesini sağlamıştır. Sûfîler arasında yaygın olarak Eş'arî ve Şafiî mezheplerine mensup kimselerin olması, karşımıza Eş'arî, Şafiî, Sûfî bloğunu çıkarmaktadır.[671] Dahası Kalaycı'ya göre Sûfîlik, Eş'arîler ve Rafızîler arasında bir kesişmeye yol açmıştır. İlhamın bilgi kaynağı haline gelmesi, Sûfîlerin hal tercümelerinde Ca'fer es-Sadık'a yer vermeleri, İmam Şafiî'nin şiirleri, tasavvuf

---

yazmıştır. bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, III, s. 397; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, I, s. 344. Tuğrul Bey'den hemen önce yaşamış olan Debûsî de Te'sisü'n-Nazar adlı eserinin sonunda Hanefîler ve Şafiîler arasındaki fikri görüş farklılıklarına yer vermiş, Şafiîlere oldukça sert eleştiriler yöneltmekten de çekinmemiştir. Bütün bunlar Hanefî ve Şafiîler arasında yaşanan çatışmadan yansıyan örneklerden bazılarıdır.

[669] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 143-144.

[670] Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, V, s. 316; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 144.

[671] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 62.

silsilelerinin Hz. Ali'de son bulması gibi birtakım etkenler nedeniyle yakınlaşmalar meydana gelmektedir.[672]

Selçuklu Mihnesinde lanetlenen grupların aralarında oluşan bu bağ oldukça dikkat çekicidir. Öte yandan Hanefîler ile Mu'tezilîler de sözünü ettiğimiz bloğun karşısında yer almaktadırlar.

Tuğrul Bey, Horasan'ı ele geçirdiğinde Hanefî ve Şafiî ekolleri arasında fikri çatışma devam etmekteydi. Dahası Selçuklular'ın Horasan'a sahip olmalarında ezeli düşmanları Gazneliler'e uğrattıkları ağır yenilginin büyük desteği vardı. Gazneliler'in Sultan Mahmud'dan bu yana Hanefî, Mu'tezilî ve İsmailîlere karşı oldukları, onları engelledikleri ve Eş'arî-Şafiîlerin yolunu açtıkları bir ortam vardı. Maveraünnehir'de hâkimiyetlerini sarsan bir durum olmasa da Hanefîler, Horasan'da ciddi bir rekabet ve çatışmanın içinde ve devlet desteğinden yoksun kalacaklardı.

Kanaatimizce, iyi bir Hanefî olan Tuğrul Bey, Horasan'da karşılaştığı kaotik durum ve Hanefîlerin Şafiîler karşısındaki hali, Gaznelîler'in Eş'arî Şafiîleri destekleyen politikalarından dolayı bölgeye bir çeki düzen vermek istedi. Bunu da sağlamak için Hanefîlere ve Hanefî-Mu'tezilîlere imkân tanıdı. Kündürî'nin uygulamaları ile Horasan'da siyasi birliği sağladığı gibi dinî ve mezhebî kaosu da bitirmek istedi. Böylece bölgede artık Selçuklu gücü hissedilecekti. Dikkat edilirse Selçuklu Mihnesi Horasan'da ve özellikle de Nişabur'da uygulandı. Irak coğrafyasına veya Maveraünnehir'e taşınmadı. Bağdat'ta sürecin işletilmemesi nedeniyle Mu'tezile'nin Abbasi Mihnesinden beri mimli düşmanı olan Hanbelîler herhangi bir tahkikata uğramadılar.

Tuğrul Bey döneminde devlet mihne siyasetine sadık kaldı. Kündürî'ye ve bu uygulamalara yönelik tüm muhalefete rağmen politikadan vazgeçilmedi. Bu dönemde Hanefî ve Mu'tezilî kadılar ve hatipler devlet tarafından görevlendirildi, Eş'arîler, Şafiîler görevden alındı. Devlet aklının ön gördüğü Eş'arî-Şafiî kitlenin hızlı ilerleyişi Tuğrul Bey döneminde duraklatılmış oldu.

---

[672] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 63-65. Oldukça önemli bir anektod olduğunu düşündüğümüz bir bilgiyi burada paylaşmak istiyoruz. Râvendî eserinde, halka zorbalık eden kimselerden bahsederken bunların iki mezhebe mensup olduklarını ya Rafızî ya da Eş'arî olduklarını aktarmaktadır. Tuğrul Bey döneminden sonraları yaşamış bu Selçuklu tarihçisinin yaklaşımı ve iki mezhebi aynı kötülüğün sorumluları olarak görmesi üzerinde epeyce düşünülmeyi hak etmektedir. bkz. Râvendî, *Râhatü's-Südûr*, s. 32.

## 2.4 Tuğrul Bey Sonrası Dönemde Mu'tezile

Selçuklu Mihnesi, Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey'in, 8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063 tarihinde Rey'deki sarayında vefatı[673] ile sona ermiştir.[674] Tuğrul Bey'in vefatından sonra da Kündürî, devlet yönetimine yön vermek istemiş ancak başaramamıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde ele aldığımız gibi Kündürî, nihayetinde Sultan Alp Arslan'ı mecburen tahta oturtmak zorunda kalmış ve kendisine bir süre vezirlik de yapmıştır. Ancak yaşanan bazı hadiselerden sonra Sultan Alp Arslan, Kündürî'yi önce görevden almış, ardından da kaleye hapsedip 456/1064 yılında idam ettirmiştir.[675] Böylece bir yıl dahi olmadan mihne sürecinin en önemli iki ismi vefat etmiş, süreç de tamamıyla nihayete ermiştir.

Vezir Kündürî hakkında ortaya atılan dikkat çekici bir iddia daha vardır. Selçuklu Veziri Enûşirvan b. Halid'e atfen Bundarî, Vezir Kündürî'nin vefat etmeden önce yaptıklarına pişman olduğunu ve tövbe ederek süreci sonlandırdığını, Horasan'ı terk etmiş ilim adamlarını geri çağırdığını aktarmaktadır.[676] Aynı konuda İbnü'l-Esîr de bilgi vermektedir. Ancak rivâyetin doğru olup olmadığı hakkında kesin bir değerlendirmesi bulunmamakta, "eğer bu rivayet doğruysa kendisi kurtulmuştur, değilse fitneden sorumludur" demektedir.[677] Bedevî de bu konuda rivâyete yer vermekte, ancak kaynağına ulaşamadığını söylemekte ve rivâyeti oldukça ilginç bulduğunu ifade etmektedir.[678]

Kaynaklardan verilen bilgiler bu rivâyetin doğruluğunu ispat için yeterli değildir. Bundarî hariç tutulursa İbnü'l-Esîr ve Bedevî'nin rivâyetle ilgili kaygıları vardır. Tarihsel süreç itibariyle de rivâyetin ciddi tenkit noktaları mevcuttur. Sözü edilen rivâyette Eş'arî ilim adamlarının Kündürî tarafından davet edildiği ifade edilmekte

---

[673] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 22; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, II, s. 1833; Reşidü'd-Din, *Câmiu't-Tevârîh*, s. 76; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 110; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 142-143; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 142; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 133-134.
[674] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 92.
[675] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 32-33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 92; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 171.
[676] Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, s. 29.
[677] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33.
[678] Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 685.

ancak kaynaklarda bu bilgiyi doğrulayacak bir rivâyet bulunmamakta, dahası Eş'arî âlimlerin daha sonraları özel davetle geldikleri aktarılmaktadır.[679]

Tuğrul Bey dönemindeki önemli Mu'tezilî şahsiyetlerden birisi olan Vezir Kündürî'nin görevden azledip idam ettirmesinden sonra Sultan Alp Arslan vezirlik makamına asıl adı Hasan b. Ali b. İshak b. Abbas olan ve Hâce-i Buzurg lakabıyla bilinen Nizamulmülk'ü getirmiştir.[680] Küçük yaşlardan itibaren ilme meraklı bir genç olan Nizamulmülk, dönemin önde gelen Eş'arî ve Şafiî ilim adamlarından dersler almıştır. Nizamulmülk'ün babası Gazneliler'de görev almış, Selçuklular bölgeye gelince onların hizmetine girmiştir. Öncelikle Çağrı Bey'in yanına giden ve görev alan Nizamulmülk, Çağrı Bey tarafından oğlu Alp Arslan'a gönderilmiştir. İbn Hallikân, Çağrı Bey'in Alp Arslan'a Nizamulmülk'ü babası gibi saygı göstermesini istediğini aktarmaktadır.[681]

Kündürî gibi Nizamulmülk de sıradan bir vezir değildir. Aile olarak siyasi görevler üstlenmişler ve bu da Nizamulmülk'ün bölge siyasetini iyi bilen bir bürokrat olarak yetişmesini sağlamıştır. Tuğrul Bey vefat ettikten sonra Alp Arslan'ın sultan olması için mücadele eden Nizamulmülk, o sultan olduktan sonra Vezir Kündürî'nin görevden alınmasıyla vezirlik makamına gelmiştir.[682] Devlet işlerindeki maharetiyle Sultan Alp Arslan ve oğlu Melikşah dönemlerinde de görev yapan Nizamulmülk, Selçuklu siyasetine farklı bir yön vermiştir.[683]

Nizamulmülk'ün vezirliği döneminde Selçuklu Mihnesinin tüm izleri silinmeye çalışılmıştır. Öncelikle Eş'arîleri lanetleme işine son verilmiştir. Kündürî döneminde Horasan'dan ayrılan Cüveynî, Kuşeyrî ve diğer Eş'arî, Şafiî, Sûfî ilim adamları Nizamulmülk'ün bizzat daveti ile Nişabur'a geri dönmüşlerdir.[684] Selçuklular'ın dinî

---

[679] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108.
[680] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33.
[681] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, II, s. 128.
[682] Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 268.
[683] Selçuklu tarhinin bu önemli veziri Malazgirt Savaşı hariç diğer tüm savaşlarda Sultan Alp Arslan'la birlikte bulunumuş, Kutalmış isyanının bastırılmasında önemli roller oynmıştır. Nizamulmülk Sultan Melikşah döneminde de görevine devam etmiş, o dönemde devletin başına bela olan Hasan Sabbah ve adamları ile en etkin mücadeleyi ortaya koymuştur. Tarihin bir cilvesi olarak, Kündürî'nin idam edilmeden önce Nizmulmülk'e "Selçuklular'a devlet adamı öldürme âdetini getirdin, bu kötü adet seni de bulacak" diye söylenmesinin bir yansıması olarak, Nizamulmülk de Sultan Melikşah'ın göz yumması sonucu öldürülmüştür. bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizamulmülk", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 195-196.
[684] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s. 33; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 393-394; İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I, s. 666; Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", s. 268.

politikaları değişmiş, sürecin mağdurlarının gönülleri kazanılmak istenmiştir. Bu süreçte Mu'tezilîler de etkinliklerini tamamen kaybetmeye başlamışlardır.

Mihne sonrası sürecin elbette ki en önemli adımları Nizamulmülk tarafından planlanan ve geliştirilen Nizamiye Medreseleri projesidir. İslam düşüncesinin geleceğine oldukça ciddi etkileri olan bu eğitim kurumları, Eş'arî-Şafiî düşüncenin inanılmaz bir şekilde güç kazanmasına, Horasan ve civarında bu mezhebin hatırı sayılır bir taraftar edinmesine sebep olmuş, Selçuklu tarihindeki yerini almıştır.[685] Bu devasa eğitim kurumlarında Eş'arî-Şafiî dışında başka bir mezhebe mensup olanlara görev verilmemiştir. Nitekim Belh'de açılan Nizamiye Medresesinde görev yapacak Belhli Eş'arî-Şafiî müderris bulunamamış, mecburen farklı şehirlerden getirilmek durumunda kalmıştır.[686]

Tuğrul Bey dönemi uygulamalarının izlerini silmesi açısından ilk Nizamiye Medresesi olarak Nişabur Medresesinin yaptırıldığı ifade edilmektedir. Nizamulmülk'ün bu medreseyi Selçuklu Mihnesinde Hicaz'a gitmek zorunda olan Cüveynî için yaptırdığı aktarılmaktadır. Nitekim Cüveynî de Nişabur'a geri döndüğünde bu medresede görev yapmıştır.[687] Nişabur'un ilim merkezi olması hasebiyle önemi bir kat daha artan bu medrese, Eş'arî-Şafiî düşüncenin şekil aldığı yerlerden birisidir. Cüveynî'nin dört yüz öğrencisinin derslere devam ettiği Nişabur Nizmaiyye'sinde Gazalî, Kuşeyrî'nin oğlu Abdürrahim el-Kuşeyrî ve Mervezî gibi kudretli ilim adamları görev yapmıştır.[688] Nizamiye Medreselerinin çok iyi planlanmış bir proje olduğu tarihsel süreçte ortaya çıkmıştır. Bir taraftan Eş'arî-Şafiî düşüncesi kurumlar vasıtasıyla geniş bir temsil imkânı bulmuş, diğer taraftan da yetişen öğrencilerle birlikte Eş'arî-Şafiî düşüncesi hem Mu'tezile ve Hanefîlik hem de Hanbelîlik karşısında güçlenmişti. Kalaycı'ya göre Eş'arî-Şafiî ekolün Nizamulmülk döneminde yeniden büyük bir güç haline gelmesi Selçuklu Mihnesi sürecinde mağdur olmalarından kaynaklanmaktadır.[689]

---

[685] Mezhepler tarihi açısından ele alınıp değerlendirilmesi farklı bir çalışmanın konusu olan Nizamiye Medreselerinin önemi hakkında bir değerlendirme için bkz. Ahmet Ocak, "Medrese Geleneği İçinde Nizamiyye Medreselerinin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 441-460.

[686] Ocak, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, s. 36. Belh şehrinde Hanefîlerin çoğunlukta oldukları bilinmektedir. Hatta Hanefiler için Belh Meşâyihi isimlendirilmesi de yapılmıştır.

[687] İbn Asâkîr, *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, s. 108; Sübkî, *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, III, s. 392.

[688] İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, III, s. 167.

[689] Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 152.

Tuğrul Bey sonrası dönemde Hanefî-Şafiî mücadelesi, Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi Mu'tezile-Eş'arî çatışması şeklinde gerçekleşmemektedir. Vezir Kündürî gibi Mu'tezilî eğilimleri olan birisinin devlet kademesinde olmayışı önemli bir etkendir. Sultan Alp Arslan'ın Hanefîlik lehine attığı adımlarda Mu'tezilî-Hanefî kimseler değil daha ziyade Hanefî kadrolar tercih edilmiştir. Hanefîliğin ilerleyen süreçte teşekkülünü tamamlayan Maturidîlikle yakınlaşması de önemli bir gelişmedir. Sultan Alp Arslan'dan sonraki süreçte mezheplerin birbirleriyle ilişkileri de yeniden kurgulanmıştır. Eş'arî-Şafiî birlikteliği devam ederken Hanefîlik, Maturidîlikle özdeşleşmeye başlamıştır. Dahası bir süre sonra da Hanefî-Şafiî rekabeti yerini dostluğa bırakmıştır. Bu konuyla ilgili yapılacak yeni araştırmalar düşünce tarihimize önemli katkılar sunacaktır.

Selçuklu Mihnesi sonrasında Mu'tezile'nin güç kaybettiği ve farklı bölgelere yöneldiği bilinmektedir. Bu konuda ilginç bir yaklaşım Bayram tarafından ifade edilmiştir. Ona göre, Mu'tezilî düşünce Danişmend Ali Taylu tarafından Anadolu coğrafyasına taşınmıştır.[690] Selçuklu ailesi ile yakın ilişkiler kuran Ali Taylu, Mu'tezilî kimliğe sahiptir. Danişmend Oğulları Beyliği kurulduğunda bu birikim de Kayseri merkezli olmak üzere Anadolu'ya gelmiştir. Felsefî konuların tartışılmaya başlandığı bu dönemde Kayseri Şehir Muhafızı İlyas b. Ahmed, "Keşfü'l-Akabe" adlı felsefe ve astronomi kitabını Melik Ahmed Gazi'ye sunmuştur.[691] Eserde verilen bilgiler, Danişmend Oğullarının çok güçlü felsefe ve bilim geleneğine sahip olduklarını göstermektedir. Bayram, bu ilerlemeyi Mu'tezilî bir gelenekten gelmekle irtibatlandırmaktadır. Oldukça önemli ve ilginç bulduğumuz bu mesele, üzerinde yeni araştırmalar yapılmayı hak etmektedir.

Kanaatimizce Mu'tezile sadece Anadolu'ya doğru gelmemiştir. Nitekim Mu'tezile'nin Abbasi Mihnesi sonrasında Bağdat'ta etkinliğinin azalıp Horasan'a doğru kayması gibi Selçuklu Mihnesi sonrasında da Horasan'daki Mu'tezilî düşünce Harezm bölgesine doğru çekilmiştir. Bu süreçte elbetteki Nizamiye Medreseleri ve onun oluşturduğu düşünce dünyasının etkisi vardır. Harezm bölgesi, Abbasiler döneminden itibaren Hanefî ve Mu'tezilî kitlenin bulunduğu en yoğun coğrafya olmuştur. Bilim, sanat ve edebiyata meraklı olan bu coğrafyadan çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Tuğrul Bey

[690] Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 51.
[691] Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 29.

sonrasında Harezm'de yetişen en meşhur Mu'tezilî, Zemahşerî'dir.[692] Selçuklular öncesinden başlayarak Mu'tezilî ilim atmosferinin oluştuğu Harezm'de yetişen bu önemli müfessir İslam düşüncesinde kıymetli bir yere sahiptir.[693]

VII/XIII. yüzyıllarda yaşamış son Mu'tezile kelamcısı olarak da isimlendirilen Takiyüddîn Necrânî, bu bölgede yetişmiştir. İsminin sonundaki "Necrânî" künyesi onun Necran bölgesinden olduğu şeklinde yorumlara yol açsa da Necran'ın Arabistan coğrafyasında yer alan bölgeden farklı olarak Orta Asya'da bir yeri işaret ettiği söylenir. Hayatı hakkında detaylı bilgi olmasa da Takiyüddîn Necrânî, Harezm bölgesi Mu'tezilîlerinden Rükneddîn el-Harizmî'nin öğrencisidir.[694] Çalışmalarında felsefî meselelere eğilen Takiyüddîn Necrânî, bilgi felsefesi üzerine önemli görüşler ortaya koymuştur.[695] Bütün bu gelişmeler Mu'tezile'nin Harezm bölgesindeki etkinliğini açıkça göstermektedir.

Harezm bölgesi uzun süre Mu'tezilî kimliğini korumuştur.[696] Moğol İstilası gerçekleştiğinde bölgeye atanan valinin Sünnî olması Mu'tezilî düşünce açısından sıkıntılar doğurmuştur. Bu dönemde bölge halkı mezhebî kimliğini saklama ihtiyacı hissetmiştir.

---

[692] Kazvinî, *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, s. 533. Ayrıca bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 48.
[693] Yaşar, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", s. 3-12.
[694] Özcan Taşçı, "Takiyüddîn Necrânî", DİA, XXXII, İstanbbul 2006, s. 508.
[695] Özcan Taşçı, "Takiyüddîn Necrânî'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Ankara 2005, s. 171-191.
[696] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 327.

# SONUÇ

Kadim bir millet olan Türkler, tarihin bilinen çağlarında diğer milletleri doğrudan etkileyecek siyasal teşekküller oluşturmuşlardır. Bozkır kültürü, göçebe hayatı, çetin iklim şartları ve toplumun boy sistemine göre dizayn edilmesi Türklerin siyasi, sosyal, ekonomik ve dinî tecrübelerine doğrudan etki ettiği gibi göç, savaş ve politik hamlelerle de siyasal tarihin dikkat kesildiği milletlerden birini ortaya çıkarmıştır. Dinamik ve atılgan bir toplum yapısına sahip olan Türkler, din konusuna da meraklıdırlar. Bu merak Oğuz Devleti'nden ayrılıp Cend'e gelen Selçuk Bey ve boyunda vücuda gelmiştir. Merak eyleme dönüşmüş, Samanoğulları'nın kontrolündeki Cend'de Müslüman olan Selçuklular, gazâ ruhuna bürünmüşlerdir. Sayıları mahdut güçleri sınırlı olan bu küçük beylik önce Maveraünnehir'de ardından Horasan'da kaosun tam ortasında ilkin varlık ardından hâkimiyet mücadelesi vermişlerdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu stratejinin merkezinde yer almışlardır.

Sabır ve metanetle rakiplerini saf dışı bırakan Selçuklular, Gazneliler'i mağlup ettikleri Dandanakan Savaşı sonrasında Sasaniler'den beri hâkimiyetin tek elde toplanmadığı Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasında gücü birlemişler, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Coğrafyanın kaderi gibi Türk devlet ananesi de birliğe yürümüş, Tuğrul Bey devlet yönetimini üçlü şeflikten tek sultanlığa dönüştürmüştür. Çok kısa sürede gerçekleşen bu ani büyümede, değişim ve dönüşümde onun aktörlüğü/fâilliği tartışılamaz.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey döneminde, devlet dışarıda Bizans'la ve Fatımîler'le güç mücadelesine girişmiş, Abbasi Hilafeti ile İslam dünyasının liderliğine yürümüş, içeride oligarşiyle hesaplaşmış, merkezi güçlendirme siyaseti yürütmüştür. Bu yönüyle Büyük Selçuklu Devleti Türk devlet tecrübesinde farklı bir konuma sahiptir.

Yirmi üç yıllık iktidarında Tuğrul Bey, kavganın ve kaosun bitmediği Horasan ve Maveraünnehir'de birliği sağlamaya çalıştığı gibi kurumsal bir devlet inşasına da girişmiştir. Bu dönemde siyasal zemin kadar dinî yapılar da muhtelif, karmaşık ve çatışmalı bir haldedir. Selçuklular öncesinde otonom devletlerin farklı gayelerinden güç alan itikâdî ve fıkhî mezhep yapıları da politik manzaraya uygun bir şekil almıştır.

Abbasiler döneminin başından itibaren bölgede Hanefîlik, yaygın bir mezhep konumundadır. Tıpkı Selçuklu üst yönetiminin tamamının Hanefî olması gibi tarihsel ve sosyolojik nedenlere bağlı olarak mevâlinin tercih ettiği bu mezhep, bugünkü anlamda salt bir fıkıh mezhebi değildir. Zeydîlik, Mu'tezile gibi mezheplerle ilişkisi ve yakınlaşması nedeniyle çok renkli bir görüntü vermektedir. Öte taraftan Hanefîlerle mücadele halinde olan Şafiîlik ise yeni kurumsallaşmasını sağlamış Eş'arîlerle, Sûfîlerle yakınlaşmakta ve bir anlamda karşı bir blok oluşturmaktadır. Tuğrul Bey döneminde İmamiyye gibi kimi mezhepler Büveyhîler'den başlayan gelişim ataklarını devam ettirmekte, Maturîdîlik gibi bazı mezhepler teşekkül süreçlerini sürdürmektedir. Öte yandan da mezhepler arasında yakınlaşma, çatışma, bloklaşma eğilimleri artmaktadır.

Mezhep hareketleri bağlamında düşünüldüğünde hicrî IV. ve V. asır İslam dünyası düşünsel bir hareketliliğin yaşandığı zaman dilimidir. Nitekim Abbasiler döneminde Mihne sürecinin nihayetinde etkinliğini kaybeden Mu'tezile, Bağdat'tan ziyade Horasan şehirlerinde devam ettirdiği varlığını, Büveyhîler'in desteği ile yeni bir boyuta taşımıştır. Mu'tezile kimliği, Mu'tezile-Zeydiyye, Mu'tezile-İmamiyye ve Mu'tezile-Hanefîlik ilişkisi çerçevesine sığdırılmıştır. İmamiyye'ye, aklî çıkarımlarına duyduğu ihtiyaca münhasıran yakınlaşan Mu'tezile, Zeydiyye ile tarihi köklere dayanan bir yakınlığın içerisindedir. Bu iki Şiî mezheple kurduğu ilişkilerden ziyade Tuğrul Bey döneminde öne çıkan kimlik, Hanefîlerle yakınlaşarak ortaya çıkmıştır. Hanefîliğin önemli temsilcilerinden Ebu Yusuf'un Mu'tezile'ye yönelik karşıtlığını düşünecek olursak Mu'tezilî-Hanefî damarın daha sonraları Kerhî (340/952), Cessas (370/981) ve Ebu Abdillah Hüseyin el-Basrî (369/980), çizgisi ile belirginleştiğini söyleyebiliriz.

Hanbelî düşünce ve Eş'arî eğilim tarafından hedefe konulan Mu'tezile'nin Hanefîlerle yakınlaşması, kitlesinin artık Horasan şehirlerine kayması ile irtibatlanabilecek bir sosyolojik gerçeği de barındırmaktadır. Nitekim bu dönemde ortaya çıkan Mu'tezilî şahsiyetler de genel itibariyle bu coğrafyada hayatlarını idame ettirmişlerdir. Tuğrul Bey dönemi meşhur Mu'tezilî şahsiyetleri arasında Kadı Abdülcabbâr'ın öğrencileri dikkat çekmektedir. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Ebu Reşid en-Nisabûrî ve İbn Metteveyh onun çizgisini devam ettirmişlerdir. Mu'tezile düşüncesinin/kelamının muhafazakarlaştığı bu dönemde sözü geçen ilim adamları, felsefe, fizik ve fıkıh usulü gibi farklı mecralara merak sarmışlardır. Öte taraftan Saymerî, Ali b. Hasan es-Sandalî ve Muhammed b Abdullah en-Nâsih gibi fıkıh yönü ağır basan kimseler, kadılık,

hatiplik gibi bürokratik işlerle meşgul olmuşlardır. Bundan dolayı Tuğrul Bey döneminde Kadı Abdülcebbâr'ı aşabilecek birisi çıkmadığı gibi Mu'tezile düşüncesi de durağanlaşma evresine geçiş yapmıştır.

Tuğrul Bey döneminde Mu'tezile'nin kamuoyunda gündeme gelmesinde etkin olan şahsiyet, devletin vezirlik makamına yükselmiş Amîdülmülk el-Kündürî'dir. Koyu Hanefî Tuğrul Bey'in Nişabur'u ele geçirdiğinde kâtiplik vazifesi ile göreve getirdiği, zamanla vezirliğe yükselttiği Kündürî, Selçuklu bürokrasisini kuran adamdır. Vezirlerini sık değiştiren Tuğrul Bey'in vazgeçemediği kişidir. Siyasî hayatı gibi uyguladığı politikaları da çok tartışma yaratan Kündürî'nin göreve getirilmesi, yalnızca bürokratik başarısı ile de izah edilemez.

Tuğrul Bey ve Selçuklular'ın politik hamleleri ile ortaya koydukları vizyonu görmeden Kündürî'nin neden göreve getirildiği ve geniş yetkilerin nasıl tanındığı izah edilemez. Dönemin sosyo-politik yapısı gibi mezhebî atmosferi de kaotik ve çatışmacı bir haldedir. Gücü birlemek, yönetimi bu coğrafyada teklemek isteyen Tuğrul Bey, Hanefî ve Şafiî bloklar arasındaki ana mücadelede tıpkı Gazneli Mahmud'un yaptığı gibi tarafını netleştirmiştir.

Kündürî eli ile uygulanan ve Mu'tezile ile Eş'arîlik üzerinden cereyan eden güç savaşı ne tek bir nedene indirgenebilir ne de tek yönlü bakış açısıyla anlaşılabilir. Yaşanan hadiseler sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapıların doğrudan etkisi ile uzun süredir birikmiş mücadelenin açığa çıkmasıdır. Selçuklu hâkimiyeti altındaki tüm bölgelerde değil de Horasan ve Nişabur özelinde gerçekleşmesi de dikkat çekicidir.

Tuğrul Bey ve Kündürî'nin Mu'tezilî-Hanefî kimseleri göreve getirmesi ve Eş'arî-Şafiî kişileri görevden alması ile ilk adımları atılan, minberlerden Eş'arîlere, Sûfîlere ve Rafızîlere lanet edilmesi ile devam eden bu süreç Selçuklu Mihnesi olarak isimlendirilebilir. Sorgulama, tutuklama ve hapis cezalarının verildiği bu tecrübe, Abbasiler Döneminde yaşanan Mihneden farklıdır. Selçuklu Mihnesinde eski Sünnîlik diyebileceğimiz Hanbelîler değil yeni Sünnîlik olarak tarif edebileceğimiz Eş'arî-Şafiîler ve onlara yakın duran Rafızîler muhatap kılınmıştır. Halku'l-Kur'an gibi teolojik bir fikir ayrılığı bahane edilmeden doğrudan muhalif görülen kitle hedef alınmıştır.

Cüveynî, Kuşeyrî, Ebu Sehl ve Furâtî gibi ilim adamları tutuklamalara maruz kalmış, nihayetinde çok sayıda önemli mütefekkir Horasan'ı terk etmek durumunda bırakılmıştır. Süreci sonlandırmak adına girişilen faaliyetler de sonuç vermemiştir. On yıl kadar süren Selçuklu Mihnesi, Tuğrul Bey'in ve Vezir Kündürî'nin ölümü, Sultan Alp Arslan ve Vezir Nizamulmülk'ün göreve gelmesiyle sona ermiştir.

Eş'arî-Şafiî kimliği ile bilinen Vezir Nizamulmülk'ün çabaları ile Mihneye maruz kalmış kitlenin gönlü alınmak istenmiştir. Dahası Nizamiye Medreseleri projesi ile Eş'arî-Şafiî düşünce hayal dahi edemeyeceği bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu da ciddi bir politika değişikliğinin göstergesidir. Selçuklu sınırlarının genişleyerek Hanefîlerin olduğu bölgeleri aşmaya başlaması, artan Fatımî-Batınî tehlikesi, Hanefîlik gibi Eş'arî-Şafiîliğin de Selçuklu şemsiyesi altına ve kontrolüne alınması arzusu Sultan Alp Arslan devrinde yaşanan politika değişikliğinin temel sebepleridir.

Mağduriyetin güç kazandırdığı Eş'arî-Şafiîler Nizamiye projesiyle Selçuklu dinî serüvenini hatırı sayılır bir şekilde etkilemişlerdir. Sultan Alp Arslan dönemi ve sonrasında Eş'arî-Şafiî birlikteliği devam ederken bir süre sonra Maturîdîliğin teşekkülünü tamamlamasıyla Hanefîlikle özdeşleşmeye başlamıştır. Dahası Hanefî Şafiî rekabeti bir zaman daha sonra yerini dostluğa bırakmıştır. Mu'tezile düşüncesi ise siyasete malzeme olmanın bedelini Horasan'da tutunamayarak Harezm'e çekilerek ödemiştir. Gözden düşen Mu'tezile, Harezm bölgesinde uzunca bir süre varlığını sürdürmüştür. Zemahşerî ve Takiyüddîn Necrânî gibi ilim adamlarının Harezm bölgesinde yetişmesi bunun somut göstergesidir.

# KAYNAKLAR

## 1. KİTAPLAR

**Agacanov,** Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, İstanbul 2006.

**Ahmed b. Mahmud**, *Selçuk-Nâme*, çev. Erdoğan Merçil, I-II, İstanbul 1977.

**Ak,** Ahmet, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Ankara 2009.

**Akhtar,** S. Waheed, *Early Shiite Imamiyyah Thinkers*, New Delhi 1988.

**Akoğlu,** Muharrem, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008.

----------, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006.

**Aksarayî,** Mahmud b. Muhammed Kerimuddîn (733/1332), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Nuri Gençosman, Ankara 1943.

**Ammara,** Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul 1988.

**Atçeken,** Zeki- **Bedirhan,** Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. Bsk., Konya 2012.

**Aycan,** İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan*, 3. Bsk, Ankara 2010.

**Aydın**, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya 2008.

**Aydınlı,** Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, 2. Bsk., Ankara 2013.

----------, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003.

**Azimî,** *Azimî Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, nşr. ve trc. Ali Sevim, Ankara 1988.

**Bağdadî,** Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire trs.

----------, *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1981.

**Bakıllânî,** Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib (403/1013), *el-İnsâf fîma Yecibu İtikâduhû ve lâ Yecûzu el-Cehlu Bihî*, Beyrut 1980.

**Balcıoğlu,** Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ankara 1940.

**Barthold,** Vassiliy Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Kazım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara 1975.

----------, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

**Bayram**, Mikail, *Danişmend Oğulları Devletinin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya 2009.

**Bedevî,** Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, I-II, Beyrut 1979.

**Belhî,** Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî (319/931), *Bâbu Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslamiyye*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.

**Benli,** Yusuf, *İslamî Literatürde Râfıza'nın Takdimi –Abbasi Rafizî Rekabeti Etkisinde Râfizilik Algısı*, Kayseri 2012.

**Bennet**, Matthew- **Bradbury**, Jim, *Dünya Savaş Tarihi – Ortaçağ (500/1500)*, çev. Özgür Kolçak, C. 1, 2. Bsk., İstanbul 2012.

**Beyhakî,** Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd (h.490-565), *Tarihû Beyhak*, trc. ve thk. Yusuf el-Hadî, Dımeşk 2004.

**Bozkurt,** Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara 2002.

**Bozkuş,** Metin, *Büveyhîler ve Şiîlik*, Sivas 2003.

**Braudel,** Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, I-II, Ankara 1994.

**Bulut,** Halil İbrahim, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Ankara 2013.

**Bundarî,** Kıvamuddîn Ebu'l-Feth (643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*,

çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.

**Çetin,** Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, İzmir 2000.

**Cürcanî,** Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif (816/1413), *et-Târifât*, thk. İbrahim el-Eybarî, Beyrut 1992.

**Daftary,** Farhad, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992.

**Darekutnî,** Ebu'l-Hasan Ali b.Ömer b. Ahmed (385/995), *Ahbâru Amr b. Ubeyd*, thk. Muahmmed b. Abdullah Âmir, Riyad 2006.

**Ebu Reşid,** Said b. Muhammed b. Said en-Nisabûrî (460/1068), *el-Mesâil fi'l Hilaf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdadiyyîn*, thk. Mean Ziyade-Rıdvan es-Seyyid, Trablus 1979.

**Ebu'l-Fidâ,** İmadüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud (732/1331), *Takvîmu'l-Büldân*, Beyrut trs.

----------, *Tarihû Ebi'l-Fidâ*, thk. Mahmud Deyyûb, I-II, Beyrut 1997.

**Eliade,** Mircea, *Dinler Tarihi –İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi-* çev. Mustafa Ünal, Konya 2005.

**Emin,** Ahmed, *Duha'l İslam*, I-III, Beyrut trs.

**Ergin**, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2013.

**Eş'arî,** Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bişr (324/935), *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, 1963.

**Eyüboğlu**, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü*, İstanbul 1988

**Fazlur Rahman,** *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 2004.

**Fığlalı,** Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir 2008.

----------, *İmamiyye Şîası*, 2. Bsk., İstanbul 2008.

**Günay,** Ünver - **Güngör,** Harun, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998.

**Güner,** Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünni Siyaseti*, İzmir 1999.

**Hâkim el-Cüşemî,** Ebu Sa'd b. Muhammed b. Kerrâme (494/1101), *Min Kitâbî Şerhi'l-Uyûn*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1974.

**Hakyemez,** Cemil, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaîb On İkinci İmam*, İstanbul 2009.

**Halil,** İmaduddin, *Melamihu'l-İnkilabi'l-İslami fi Hilafeti Ömer b. Abdülaziz*, 7. Bsk, Beyrut 1985.

**Hayyat,** Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed b. Osman (298/910), *el-İntisar ve'r-Red alâ İbni'r-Râvendîyyi'l-Mülhid*, Beyrut 1957.

**Honigmann,** Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1970.

**Hüseynî,** Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999.

**Iggers,** Georg G., *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, çev. Gül Ç. Güven, İstanbul 2007.

**Isfehânî,** Imaduddîn Muhammed b. Muhammed (594/1197), *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, nşr. Yahya Murad, Beyrut 2004.

**İbn Asâkîr,** Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1175), *Tebyînu Kezibi'l-Müfteri*, nşr. M. Zahid el-Kevseri, Beyrut 1979.

**İbn Ebi'l-Hadid,** İzzüddîn Abdülhamid b. Hibetillâh (656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Şerif er-Râdî Muhammed b. Ebî Ahmed, I-IV, Beyrut trs.

**İbn Hacer,** Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (852/1449), *Tehzibu't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad 1968.

**İbn Hallikan,** Ebu'-l Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtu'l-Ayan ve Ebnâü Enbâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.

**İbn Kesîr,** Ebu'l-Fidâ (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-II, nşr. Hasan Abdülmennan (Beytü'l-Efkari'd-Devliyye), Beyrut 2004.

**İbn Kuteybe,** Ebu Abdullah b. Müslim (276/889), *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1973.

**İbn Kutluboğa,** Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Kasım (897/1474), *Tâcu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımeşk 1992.

**İbn Manzur,** Ebu'l-Fazl Celaleddin Muhammed b. Mükerrem (711/1311), *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1968.

**İbn Metteveyh,** Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed (469/1076), *et-Tezkire fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-Arâz*, nşr. Sami Nasr Latif, Kahire 1975.

**İbn Nedim,** Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978.

**İbnu Ebî Ya'lâ,** Ebu'l-Hüseyin Muhammed (526/1131), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hamid el-Fıkî, Kahire 1952.

**İbnü'l-Cevzî,** Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, I-XVIII, Beyrut 1995.

**İbnü'l-Esîr,** Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XII, Beyrut 1979.

**İbnü'l-Murtazâ,** Ahmed b. Yahya (840/1437), *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut trs.

**İsferâyînî,** Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfur b. Tahir b. Muhammed (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizi'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-fırkati'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut 1983.

**İzmirli** İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara 1981.

**Kadı Abdülcebbâr,** Ebu'l-Hasen Ahmed (415/1025), *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile, thk. Fuad Seyyid*, Tunus 1974.

----------, *el-Muhit bi't-Teklîf*, thk. Ömer Seyyid Azîmî, Kahire trs.

----------, *el-Münye ve'l-Emel*, thk. İsamüddin Muhammed Ali, Kahire trs.

**Kafesoğlu**, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 4. Bsk., İstanbul 1986.

**Kalaycı,** Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara 2013.

**Kara,** Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, 2. Bsk, İstanbul 2009.

**Kazvinî,** Abdülcelil b. Hüseyin Kazvinî, *Kitabu'n-Nakz*, thk. Celaleddin Hüseyin Umrevi, 1952.

**Kazvinî,** Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud (862/1283), *Âsâru'l-Bilad ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut 1969

**Kevserî,** M. Zahîd, *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadîsühüm*, nşr. Abdülfettah Ebu Gudde, Beyrut 1970.

**Kılıç,** Recep, *Ahlakın Dini Temelleri*, Ankara 1992.

**Kılıçbay,** Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, İstanbul 2010.

**Kılıçer,** M. Esad, *İslam Fıkhında Rey Taraftarları*, Ankara 1975.

**Kitapçı,** Zekeriya, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994.

**Koca**, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, İstanbul 1990.

**Köprülü,** M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1999.

**Köymen,** Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.

----------, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I-III, 4. Bsk., Ankara 2011.

----------, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

**Kummî,** Ebu'l-Halef Sa'd b. Abdullah (301/913), *Kitabu Makâlât ve'l-Fırak, thk. Muhammed Cevad Meşkûr*, Tahran 1963.

**Kureşî,** Muyhiddin Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed (775/1375), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-V, Beyrut 1993.

**Kurpalidis,** G.M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, 2. Bsk., Ankara 2007.

**Kuşeyrî,** Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978.

**Kutlu,** Sönmez, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*, Ankara 2008.

----------, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000.

----------, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2010.

----------, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011.

----------, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 3. Bsk, Ankara 2010.

**Loust,** Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı- Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.

**Makdisî,** Şemsüddin Ebu Abdillah, *Ahsenü't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 2. Bsk, Beyrut 1906.

**Malatî,** Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk. Yemân b. Sa'düddîn Meyâdînî, Amman 1994.

**Mantran,** Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.

**Melikoff,** Irene, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin, İstanbul 1994.

**Memiş**, Ekrem, *Eskiçağ'da Türkler*, Konya 2005.

**Merçil,** Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

----------, *Gazneli Mahmud*, Ankara 1987.

**Mesudî,** Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, Beyrut 1965.

**Mez,** Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, 2. Bsk, İstanbul 2013.

**Necef**, Ekber N., Ahmet Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003.

**Nevbahtî,** Ebu Muhammed Hasan b. Musa (300/912), *Fıraku'ş-Şîa*, thk. Muhammed Sadık, Necef 1936.

**Nizamul-Mülk**, *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, 2. Bsk, Ankara 2013.

**Ocak,** Ahmet, *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*, İstanbul 2002.

**Ocak,** Ahmet Yaşar, *Alevi Bektaşi İnancının İslam Öncesi Temelleri*, 2. Bsk, İstanbul 2000.

----------, *Türkiye, Türkler ve İslam*, 3. Bsk, İstanbul 2000.

**Onat,** Hasan, *Emevi Devri Şiî Hareketleri*, Ankara 1993.

**Ostrogorsy,** Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1981.

**Ögel**, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991.

----------, *Türk Kültür Tarihine Giriş-I*, İstanbul 1978.

----------, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001.

**Öz,** Mustafa, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995.

**Özafşar,** Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara 1999.

**Özel,** Ahmet, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.

**Özgüdenli**, Osman G., *Selçuklular*, C. I, İstanbul 2013.

----------, *Ortaçağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.

**Özler,** Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul 1991.

**Palabıyık,** Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler – Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002.

**Pezdevî,** Sadru'l-İslam Ebu Yusr Muhammed (493/1099), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Notlarla çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1988.

**Râvendî,** Muhammed b. Ali b. Süleyman (603/1207), *Râhatü's-Südûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957.

**Râzî,** Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahruddîn (606/1210), *İtikâdu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Mustafa Abdurrazık, Beyrut 1982.

**Reşidü'd-Din,** Fazlullah (718/1318), *Câmiu't-Tevârîh*, çev. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş, 2. Bsk., İstanbul 2014.

----------, *Oğuz Destanı*, çev. A. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1982.

**Rickman,** H.P., *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet Dağ, Ankara 1992.

**Ritzer,** George, *Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, Ankara 2011.

**Sarıkaya,** Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 4. Bsk, İstanbul 2013.

**Saymerî,** Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali (436/1045), *Ahbârû Ebu Hanife ve Ashâbihî*, Beyrut 1985.

**Sem'anî,** Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Barudî, I-V, Beyrut 1988.

**Sevim,** Ali, *Genel Çizgileri ile Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983.

**Sevim,** Ali, **Merçil,** Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Bsk., Ankara 2014.

**Sübkî,** Tacuddin Ebu Nasır Abdulvehhab b. Ali (771/1369), *et-Tabakâtu'ş-Şafiîyyetu'l-Kübra*, nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî, I-X, Haleb 1964.

**Sümer,** Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, 3. Bsk., Ankara 2014.

**Şehristanî,** Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Şeyh Ahmed Fehmi Muhammed, I-III, Beyrut 1948.

**Şeker,** Fatih M., *Türk Dinî Düşüncesinin Teşekkül Devri*, İstanbul 2013.

**Şeşen,** Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

**Taberî**, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/923), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, nşr: Ebu Suayb El-Keremi, Ürdün, trs, (Tek ciltlik basım).

**Taneri**, Aydın, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara 1993.

**Tanyu,** Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul 1978.

**Thomsen,** W., *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü – İlk Bildiri – Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev: Vedat Köken, Ankara 1993.

**Togan**, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

**Toku,** Neşet, *Siyaset Felsefesine Giriş*, İstanbul 2005.

**Turan,** Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 5. Bsk., İstanbul 1996.

**Urfali Mateos,** *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987.

**Uyar,** Mazlum, *İmamiyye Şia'sında Düşünce Ekolleri –Ahbârîlik*, İstanbul 2000.

**Ülken,** Hilmi Ziya, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.

**Ümit,** Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi –Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010.

**Ünal,** İ. Hakkı, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994.

**Üzüm,** İlyas, *Günümüz Aleviliği*, İstanbul 1997.

**Watt,** W. Montgomery, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948.

----------, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

**Yakubî,** Ahmed b. Ebu Yakub b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Tarihu'l-Yakubî*, I-II,

Beyrut trs.

**Yakut el-Hamevî,** Ebu Abdillah Şihâbuddin (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1907.

**Yazıcı**, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2013.

**Yinanç,** Halil, *Türkiye Tarihi - Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

**Zehebî,** Şemsuddîn Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnavut, Muhammed el-Araksusî, I-XXIII, Beyrut 1985.

**2. BASILMAMIŞ TEZLER**

**Arıkan,** Adem, "*Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2010 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

**Erdoğan,** Coşkun, "Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)" Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2010 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**Ersürel,** Ülkü, "Türk Kültüründe Şamanizmin İzleri", Mimar Sinan Üniversitesi SBE, İstanbul 2009 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**Karaoğlu,** Mehmet Cevat, "Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2001 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**Kartaloğlu,** Habib, "Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmamiyye Ahbarî ve Usulî Farklılaşması", Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2011 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**Özçamca,** Salih, "Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım", Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2007 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

**Piyadeoğlu,** Cihan, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2008 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

## 3. MAKALELER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

**Akgündüz,** Ahmet, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî", DİA, X, İstanbul 1994, s. 326-328.

**Akoğlu,** Muharrem, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname Dergisi*, Sayı 17, Kayseri 2009, s. 123-138.

----------, "Kebire ve İman Bağlamında Haricilik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 23, Kayseri 2007, s. 317-340.

----------, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", *Bilimname Dergisi*, Sayı 19, Kayseri 2010, s. 7-23.

**Akyol,** Edip, "Selçuklular'ın Hilafetle İlk Teması ve Büveyhilerle İlişkiler" *İSTEM Dergisi*, Sayı 19, Konya 2012, s. 237-241.

**Akyüz,** Vecdi, "Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin el-Mu'temed Adlı Eserinde Yer Alan Fıkıh Tarifi ve Onun Güncelleştirilmesi", *İslam Fıkhını Nasıl Anlamalıyız Sempozyumu*, Bursa 2002, s. 27-32.

**Alföldi,** Andreas, "Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943.

**Arıkan,** Adem, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, Sayı 5-6, Bişkek 2008, s. 153-164.

**Arslan,** Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 1984, s. 117-160.

**Aruçi,** Muhammed, "Vâsıl b. Ata", DİA, XXXXII, İstanbul 2012, s. 539-541.

**Atçeken,** İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevalî Politikları", *SÜİFD*, Sayı 13, Konya 2002, s. 69-88.

**Ayan,** Ergin, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Ordu 2012, s. 17-37.

**Aybakan,** Bilal, "Selçuklular Döneminde Fıkhın Gelişimi: Şafiî Mezhebi Çerçevesinde", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 227-238.

**Aydın,** Mehmet, "Şamanizm'in Eski Türk Dini Hayatı ile İlişkisi" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 23, Çorum 2003.

**Aydınlı,** Osman, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *AÜİFD*, C. XXXIX, Ankara 1999, s. 661-689.

**Başoğlu,** Tuncay, "Hüseyin b. Ali Saymerî", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 215-216.

----------, "Saymerî'nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, s. 273-277.

**Bedir,** Murtaza "Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması" *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 622-632.

**Bosworth,** C. E., "The Political and Dynastic History", *History of Iran*, ed. J. A. Boyle, Vol:5, London 1968.

**Bowen,** Harold "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Notlar", çev. Aliye Toker, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 17, İstanbul 1972, s. 125-132.

**Büyükkara,** Mehmet Ali, "İsmailî Dâi ve Fatımî Davet" *İlam Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, İstanbul 1998, s. 9-36.

**Canatar,** Mehmet, "Kethüda", DİA, XXV, İstanbul 2002, s. 332-334.

**Çetin,** Nesrin Gökben– **Beceren,** Ertan, "Lider Kişilik", *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, Isparta 2007, s. 110-132.

**Çetin,** Osman, "Horasan" DİA, XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241.

**Dadan,** Ali, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM Dergisi*, Yıl 3, Sayı 5, Konya 2005, s. 203-221.

**Dalkılıç,** Mehmet, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü",

*Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 23, 2012, s. 149-156.

**Dinç** Ahmet- **Sayın** Fatih, "Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *History Studies*, V.5, No:2, 2012, s. 105-116.

**Elmalı,** Hüseyin, "Zeynuddin Muhammed b. Ebu Bekr er-Râzî – Hayatı ve Eserleri" *DEÜİFD*, Sayı 9, İzmir 1995, s. 31-65.

**Eroğlu,** Muhammed "Hâkim el-Cüşemî", DİA, XV, İstanbul 1997, s.185-187.

**Ertek,** Ahmet, "Asya – Fiziki ve Beşeri Coğrafya" DİA, III, İstanbul 1991, s. 506-511.

**Fığlalı,** Ethem Ruhi, "Fah", DİA, XII, İstanbul 1995, s. 73-74.

**Genç,** Süleyman, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, XXXI, İzmir 2010, s. 9-48.

**Güngör,** Harun "Eski Türklerde Din ve Düşünce" Türkler, I-XX, Ankara 2002, s. 261-262.

----------, "Şamanizm", DİA, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 325-328.

**Güngör,** Mevlüt, "Cessas", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 427-428.

**Güzel,** Serkan, "Sosyal Yapı ve Toplumsal Yapı Birleşkesinde Sosyo-Kültürel Yapı Kavramı", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 34, İstanbul 2006, s. 83-96.

**Haçkalı,** Abdurrahman, "Ehl-i Hadis Ehl-i Rey Ayrışması Fıkhî mi, İtikadî mi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Konya 2003, s. 59-68.

**Hamidullah,** Muhammed "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulü ve El-Basrî'nin "el-Mu'temed" Adlı Eseri", çev. Ömer Arslan, *Bilimname Dergisi*, Sayı 4, Kayseri 2004, s. 81-105.

**Hunkan**, Ömer Soner, "Orta Asya'da X-XIII. Yüzyıllarda Türk Adı Üzerine Bazı Kayıtlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Ankara 2005, s. 5-12.

**İlhan,** Avni, "Ebu Yusuf Kazvînî", DİA, X, İstanbul 1994, s. 265.

**İnan,** Abdülkadir, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *AÜİFD*, Cilt 4,

Ankara 1952, s. 19-30.

**Kafesoğlu**, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XIII, İstanbul 1958, s. 117-130.

----------, "Tarihte Türk Adı", Türkler, I-XX, Ankara 2002, I, s. 308-315.

**Kahveci,** Niyazi "Şia-Mu'tezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdulcabbar-Şerif Murtaza)", *AÜİFD*, Cilt 67, Sayı 2, s. 153-166.

**Kallek,** Cengiz, "Maverdî", DİA, XXVIII, İstanbul 2003, s. 180-186.

----------, "Dâmegânî", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 453-454.

**Karadaş,** Cağfer "Mu'tezile Kelam Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci" *Marife Dergisi*, Yıl 3, Sayı 3 (Mu'tezile Özel Sayısı), Konya 2003, s. 7-17.

----------, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İSTEM Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Konya 2003, s. 95-96.

**Kaya,** Eyyüp Said, "Malikî Mezhebi", DİA, XXVII, İstanbul 2003, s. 519-535.

**Kitapçı,** Zekeriya, "Asrın Olayı – Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesinin Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Konya 1994, s. 13-42.

**Kök,** Bahattin "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler" *EKAV Akademi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1998, s. 117-126.

**Köprülü,** Fuad, "İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", Fransızcadan çev. Yaşar Altan, *AÜİFD*, Cilt 28, Ankara 1970, s. 141-152.

**Köse,** Murtaza "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 34, Erzurum 2010, s. 75-98.

**Köymen,** Mehmet Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 6, Ankara 1964, s. 2-99.

**Kucur,** Sadi S., "İkta (Selçuklular)", DİA, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.

----------, "İbn Hassûl", DİA, XX, İstanbul 1999, s. 29.

**Kutlu,** Sönmez, "Ebu Mansur el-Maturidî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Maturidî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Bsk, Ankara 2011.

----------, "Kerramiyye", DİA, XXV, İstanbul 2002, s. 294-296.

**Lindner**, Rudi Paul, "Nomadism, Horses and Huns", *Journal of Past&Present*, No:92, 1981 p. 3-19.

**Madelung,** Wilferd, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", çev. Muzaffer Tan, *İmam Maturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 3. Bsk, Ankara 2011, s. 325-390.

**Merçil,** Erdoğan, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, Sayı 248, Ankara 2003.

**Muheymid**, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasına Katkıları", çev. Ali Aksu, *CUİFD*, Cilt 5, Sayı 1, s. 281-309.

**Murad,** Said, "İbn Metteveyh", DİA, XX, İstanbul 1999, s. 193-194.

**Neccar,** Muhammed Tayyip, "On Asır Boyunca El-Ezher Üniversitesi", çev. Ali Arslan Aydın, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt 19, Sayı 2, s. 20-27.

**Ocak,** Ahmet, "Medrese Geleneği İçinde Nizamiyye Medreselerinin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 441-460.

**Öğüt,** Salim, "Evzâî", DİA, XI, İstanbul 1995, s. 546-548.

**Öz,** Mustafa, "Ebu Ca'fer Tusî", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 433-435.

**Özaydın,** Abdülkerim, "Cend", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 359-360.

----------, "Hasan Sabbah", DİA, XVI, s. 347.

----------, "Kündürî", DİA, XXVI, İstanbul 2002, s. 554-555.

----------, "Nizamulmülk", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196.

----------, "Müstansır Billah", DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 119-121.

**Özcan,** Tahsin "Nâsıhî", DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 394.

**Özen,** Şükrü, "IV. (X) Yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, Ankara 2003, s. 49-85.

**Özgüdenli**, Osman G., "Maveraünnehir", DİA, XXVIII, İstanbul 2003, s. 177-180.

----------, "Nişâbur", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 149-151.

----------, "Rey", DİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 40-41.

----------, "Selçuklular (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 371-377.

**Özler,** Mevlüt, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehli Bidat'e Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi*, I-II, Konya 2001.

**Salman,** Hüseyin - **Özgüdenli,** Osman Gazi, "Yabgu", DİA, XXXXIII, İstanbul 2013, s. 170-171.

**Schmidtke,** Sabine "Mu'tazilism After Abd al-Jabbar: Abu Rashid al-Nisaburi's Kitab Masail al-Khilaf fi'l-Usul", *Studia Iranica*, 2010, p. 225-276.

**Sevim,** Ali, "Dandanakan Savaşı", DİA, VIII, İstanbul 1993, s. 456-457.

----------, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Miratü'z-Zaman fi Tarîhîl Ayân Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler Dergisi*, Cilt XIX, Ankara 1998, s. 1-52.

**Seyyid,** Eymen Fuad, "Fâtımîler", DİA, XII, İstanbul 1995, s. 228-237.

**Söylemez,** Mehmet Mahfuz, "Emevi İktidarına Karşı Kufe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adî Hareketi", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, Çorum 2004, s. 31-48.

**Strang**, Sarah E.– **Kuhrent,** Karl, "Personality and Leadership Developmental Levels

as Predictors of Leader Performance", *The Leadership Quarterly*, 2009, p. 1-13.

**Sümer,** Faruk, "Oğuzlar", DİA, XXXIII, İstanbul, 2007.

----------, "Selçuklular (tarih)", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 365-371.

----------, "Tuğrul Bey", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 344-346.

**Şahin,** Hanefi, "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Bahar 2012, s. 35-65.

**Taneri,** Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 8, Ankara 1967, s. 75-186.

**Taşağıl**, Ahmet, "Türk", DİA, XXXXI, İstanbul 2012, s. 467-474.

**Taşçı,** Özcan, "Takiyüddîn Necrânî", DİA, XXXII, İstanbbul 2006, s. 508-509.

----------, "Takiyüddîn Necrânî'nin Mu'tezile Bilgi Teorisindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Ankara 2005, s. 171-191.

**Togan,** Zeki Velidi, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait" Transkripsiyon: Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 2, Aralık 2012, s. 527-539.

**Tokmak,** A. Naci, "Gürgânî", DİA, XIV, İstanbul 1996, s. 321.

**Topaloğlu,** Nuri "Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti", *DEÜİFD*, Sayı 1, İzmir 1983, s. 333-347.

**Tuğrul,** Talip, "Aleviliğin Heteredoksi-Senkretik Yapısı ve Modern Dönem", *Geçmişten Günümüze Alevilik Sempozyumu*, Bingöl 2014, s. 714-729.

**Turan,** Fatma Ahsen, "Şamanizm Ritüellerinden Alevi Semahlarına Esrarlı Yolculuk", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 56, Çorum 2010, s. 153-162.

**Uludağ,** Süleyman, "Hasan-ı Basrî", DİA, XVI, İstanbul 1997, s. 291-293.

----------, Hücrivî, DİA, XVIII, İstanbul 1998, s. 459.

**Usta,** Aydın, "Samânîler", DİA, XXXVI, İstanbul 2009, s. 64-68.

**Uyar,** Mazlum, "Gaybet Sonrası Şiî Kelâmın Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslâmiyat Dergisi*, Cilt 2, Sayı. 3, Ankara 1999, s. 153-170.

**Yaltkaya,** Şerefettin, "İbn Hassul'un Risalesinin Tercümesi", *Belleten*, XIV-XV, Ankara 1940, s. 259.

----------, "Selçukîler Devrinde Mezâhîb", Yayına Hazırlayan: Seyit Bahcıvan, *Marife Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2, Konya 2002, s. 265-276.

**Yar,** Erkan, "*Eş'arî ve Metodolojisi*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:10 Sayı:2, s. 19-47.

**Yaşar,** Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", *Selçuklular'da Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya 2013, I, s. 3-14.

**Yavuz,** Yusuf Şevki, "Ebu Reşid en-Nisabûrî", DİA, XXXIII, İstanbul 2007, s. 212-213.

----------, "İbnu Furek" DİA, XIX, İstanbul 1999, s. 496.

**Yıldız,** Hakkı Dursun, "Abbasiler", DİA, I, İstanbul 1988, s. 30-48.

**Yurdagül,** Metin, "Son Dönem Mu'tezile'nin En Meşhur Kelamcısı Kadı Abdulcabbar –Hayatı ve Eserleri" *MÜİFD*, Sayı 4, İstanbul 1986, s. 117-136.

# ÖZGEÇMİŞ

Abdullah Ömer Yavuz, Kasım 1987'de Konya'da doğdu. 2005 yılında Selçuklu Anadolu İmam Hatip Lisesinden, 2009 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2009-2013 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yaptı. 2013 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. Halen aynı fakültede görevine devam etmektedir.

**İletişim Bilgileri:**

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

A Blok No:41 Melikgazi / Kayseri

aomeryavuz@erciyes.edu.tr